

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER

Per què el socialisme?

Albert Einstein

Josep Ferrater Mora, filòsof

Josep-Maria Terricabras

La lluent esquena de les lletres

Oscar Vilarroya

Pedagogia de l'art

Antoni Llena

Un famós

«escriptor desconegut»

Guillem Calaforra

Miquel Batllori: sis moments

Agustí Alcoberro

Civilització industrial,
petroli barat,
perspectives incertes

Ernest Garcia

L'obsessió del creixement

Elmar Altvater

Europa Central:
l'excavació d'un jaciment

Simona Skrabec

Centralització a Mèxic
i Amèrica Llatina

José María Muridá

Guerres d'arxius.
Història, memòria
i política

Sonia Combe,

Joan B. Culla,

Borja de Riquer,

Brunello Mantelli,

Ismael Saz,

Antoni Furió,

Ferran Garcia-Oliver,

Pau Viciano

EDITORIAL

L'ESPILL

REVISTA FUNDADA PER JOAN FUSTER
SEGONA ÈPOCA / NÚM. 13 / PRIMAVERA 2003

DIRECTOR: Antoni Furió

CAP DE REDACCIÓ: Gustau Muñoz

CONSELL DE REDACCIÓ:

Xavier Antich, Juli Capilla, Olga
Dénia, Martí Domínguez, Ferran
Garcia-Oliver, Isidre Martínez
Marzo, Vicent Olmos, Faust
Ripoll, Pau Viciano

CONSELL ASSESSOR:

Cèlia Amorós, Joan Becat,
Manuel Borja-Villel, Eudald
Carbonell, Narcís Comadira,
Manuel Costa, Alfons Cucó (†),
François Dosse, Antoni Espasa,
Ramon Folch, Mario Garcia
Bonafé, Salvador Giner, Josep
Fontana, David Jou, John
Keane, Giovanni Levi, Isabel
Martínez Benlloch, Joan
Francesc Mira, Javier Muguerza,
Francesc Pérez Moragón,
Damià Pons, Josep Ramoneda,
Ferran Requejo, Vicenç Rosselló,
Xavier Rubert de Ventós, Pedro
Ruiz Torres, Vicent Salvador,
Josep-Maria Terricabras,
Vicent Todolí, Enzo Traverso,
Josep Antoni Ybarra

Edita: Universitat de València
i Edicions Tres i Quatre

Redacció, administració i subscripcions:

Publicacions de la
Universitat de València
c/ Arts Gràfiques, 13 46010 València.
Tel.: 96 386 41 15 Fax: 96 386 40 67
a/e: lespill@uv.es

Disseny gràfic: Enric Solbes

Fotocomposició i maquetació:

Publicacions de la
Universitat de València

Impressió: Guada Impresores, SL

Distribució: Enlace S.A.

Tels.: 96 166 60 33 / 93 441 27 80 /
971 71 30 78

ISSN: 0210-587 X

Dipòsit legal: V-2686-1979

Preu d'aquest número: 9 euros

El manteniment a l'arxiu de Salamanca de la documentació incautada arran de la guerra civil, la negativa a retornar aquests papers als seus legítims titulars i, en definitiva, el tancament de qualsevol via racional de resolució d'aquestes contencions, basada en el diàleg i la negociació, és sens dubte una qüestió que va molt més enllà de l'anècdota. No és de cap manera un episodi menor i, evidentment, no té res a veure amb una lògica arxivística de caràcter purament tècnic, com s'explica detalladament en aquestes pàgines. Fins a cert punt, el fet mateix i les formes que ha pres la controvèrsia al seu voltant, constitueixen una veritable metàfora d'una manera d'entendre la relació amb el passat, d'una manera d'encarar la superació definitiva de les seqüeles de l'enfrontament civil i la dictadura, d'una manera d'encaixar el llegat del franquisme en el present democràtic.

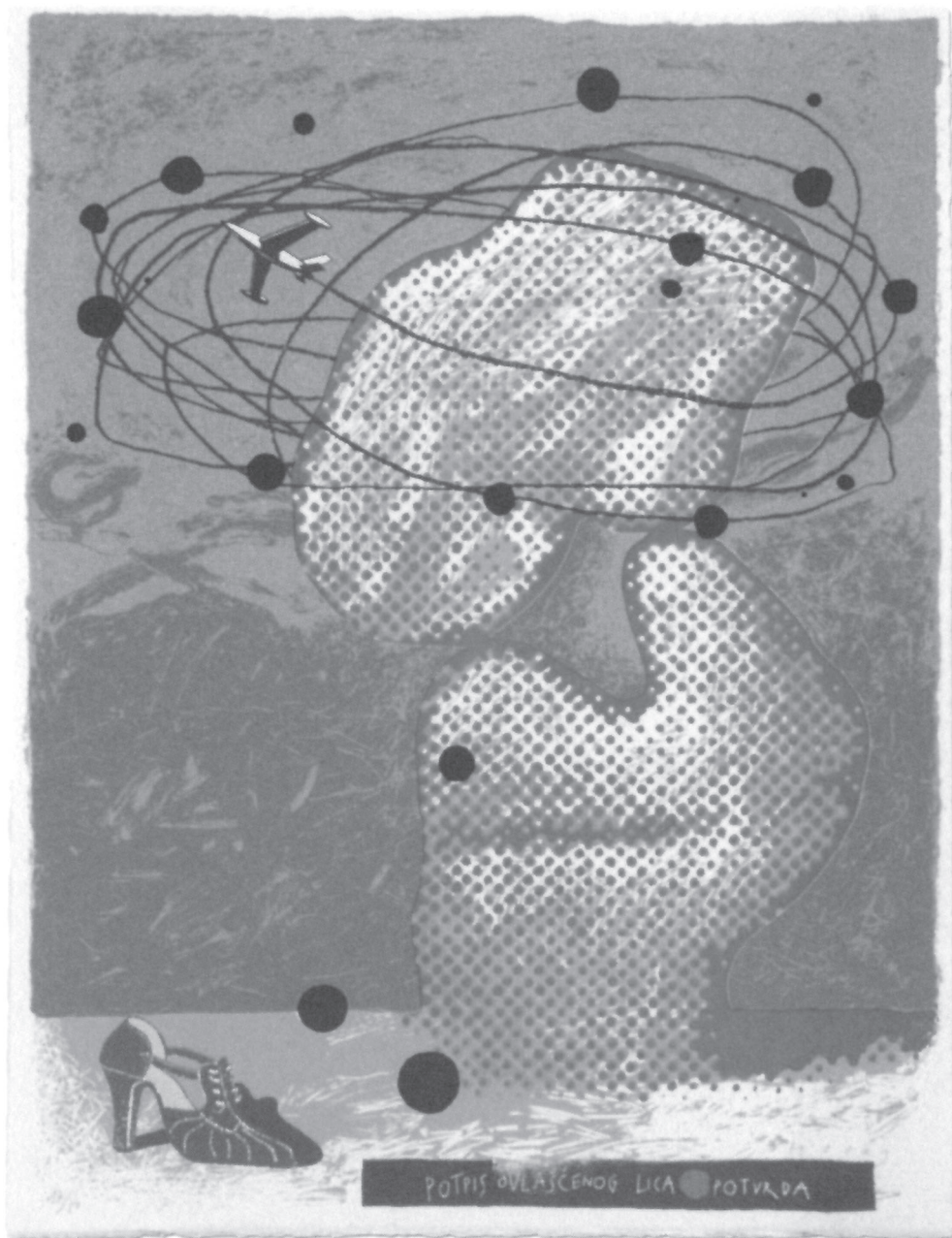
Perquè, ras i curt, la negativa a resoldre el problema de la perpetuació d'un espoli perpetrat en el marc d'una victòria militar que suposadament les noves condicions democràtiques haurien superat definitivament, la negativa a atendre les justes demandes de devolució, revela una actitud altament preocupant. Una actitud que es caracteritza per la voluntat de fer irreversibles, d'assumir com a indefectibles, alguns aspectes d'aquell llegat que, en bona lògica, podrien i haurien de ser resoltos per vies decididament contràries. En el fons, el que hi ha en joc és l'assenament de la cultura de la convivència, que en relació amb el passat ha d'inspirar-se en una actitud d'autocrítica històrica, en la identificació amb els valors cívics i democràtics profunds. Això implica necessàriament, com ensenyen experiències paral·leles a Europa, una voluntat de restitució, de reparació, de superació definitiva de la injustícia, de totes les injustícies lligades a la destrucció de la democràcia republicana. I, sobretot, l'allunyament definitiu d'interpretacions històriques que tot sovint amb prou feines amaguen el designi legitimador del passat dicta-

torial, i que són incompatibles amb els fonaments culturals i cívics d'una democràcia arrelada i madura.

Res de més allunyat d'aquesta actitud autocrítica i d'aquesta voluntat superadora que el tancament i la insistència, inversemblant però malauradament invocada, fins i tot de manera explícita, en el *justo derecho de conquista*, que per descomptat fa totalment inviable una relació més correcta, inspirada en els valors que haurien de determinar la vida col·lectiva, amb un passat que no acaba de passar.

La conservació de molts noms de carrers dedicats a personatges franquistes, la negativa o l'extrema reluctància a condemnar retrospectivament la sublevació militar, el tracte de favor atorgat a una fundació que té com a finalitat bàsica l'exaltació de la figura de Franco, i fins i tot la proliferació d'una certa literatura històrica justificatòria (exemplificada en les obres de Pío Moa, èxits de venda en cercles conservadors i que constitueixen una mena de revisionisme o negacionisme adaptat a les condicions hispàniques), van en aquesta mateixa línia.

La devolució dels papers de Salamanca, que d'altra banda, gràcies a les tècniques de digitalització, podria dur-se a terme sense alterar substancialment el fons documental dipositat en aquell arxiu, ha esdevingut d'aquesta manera símbol d'un moment històric, símptoma de les insuficiències del present, i per tot això tasca pendent en una perspectiva d'arrelament dels valors cívics i de dignitat col·lectiva. Perquè el pas del passat no és qüestió de temps, sinó de maduració social i cultural. La tasca dels historiadors, dels creadors d'opinió i dels poders públics és fonamental en aquest sentit. Però alguna cosa falla, i molt important, en aquest aspecte a l'Espanya actual, que ha fet de l'amnèsia una mena de requisit obligat, un passaport per a un futur aproblemàtic. I tanmateix, el passat fa sentir el seu pes. Afers com aquest dels papers de Salamanca donen a entendre que es tractava d'una falsa via. La resolució justa resta encara pendent.

Artur Heras, *The Yugoslav Depression* (2003)

L'ESPILL

SUMARI

- 1 Editorial
- 6 Civilització industrial, petroli barat,
perspectives incertes
Ernest Garcia
- 17 L'obsessió del creixement
Elmar Altvater
- 36 Europa Central: l'excavació d'un jaciment
Simona Skrabec
- 52 Centralització a Mèxic i Amèrica Llatina
José María Muria
- GUERRES D'ARXIUS.
HISTÒRIA, MEMÒRIA I POLÍTICA**
- 63 Política d'arxiu i escriptura de la història
Sonia Combe
- 72 Sobre l'arxiu de Salamanca
Joan B. Culla i Borja de Riquer
- 86 Els arxius del feixisme i la història d'Itàlia
Brunello Mantelli
- 103 No són només arxius. Franquisme, memòria,
democràcia
Ismael Saz
- 109 Raons d'arxiu, desraons d'estat. L'Arxiu de la
Corona d'Aragó
Antoni Furió i Ferran Garcia Oliver
- 122 Tothom guarda un secret
Pau Viciano

DOCUMENTS

133 Per què el socialisme?
Albert Einstein

139 Josep Ferrater Mora, filòsof
Josep-Maria Terricabras

149 La lluent esquena de les lletres
Òscar Vilarroya

157 Pedagogia de l'art
Antoni Llena

NOTES

163 Un famós «escriptor desconegut»
Guillem Calaforra

167 Miquel Batllori: sis moments
Agustí Alcoberro

LLIBRES

171 Enzo Traverso: El totalitarisme. Història d'un debat
Ismael Saz

175 Josep Vicent Boira: EURAM 2010. La via europea
Vicent Soler

180 Albert Balcells i Enric Pujol: Història de l'Institut
d'Estudis Catalans
Jordi Casassas

184 Sonia Combe: Archives interdites. L'histoire confisquée
Pau Viciano

Civilització industrial, petroli barat, alternatives incertes

Ernest Garcia

Cap a final de gener de 2000, la tensió als mercats energètics que fou característica d'aquell any era ja molt perceptible i era, per tant, tema d'inquieta conversa en la reunió sobre temes econòmics que es fa periòdicament a Davos. En prendre la paraula, mirant d'encalmar els ànims, Tony Blair reiterà un lloc comú de l'economia i la sociologia actuals: «Vint anys després de la crisi dels setanta... el petroli no és ja el producte més important de l'economia mundial; ara, aquest producte és la informació». Només vuit mesos més tard, el seu govern hagué de recórrer a l'exèrcit per tal de contenir la fúria dels consumidors, empenyats en massa per una ànsia de combustible absolutament insadollable. Com passa sovint, aquest polític confiat havia menyspreat el fet que, en totes les seues fases, la societat industrial ha utilitzat la dotació terrestre de combustibles fòssils com a font fonamental d'energia, un fet que ha donat peu a descriure-la com a so-

cietat *fossilista*. I havia ignorat que l'adjectiu és també aplicable a l'última fase –postindustrial, d'expansió dels serveis, les finances, la informació i les comunicacions– de la societat industrial, tan aplicable o més com a les fases anteriors. És una societat, doncs, que depèn d'una font d'energia exhaurible, existent en quantitat limitada.

QUINA NOCIÓ D'ESCASSETAT ESCAU?

Al llarg de la segona meitat del segle XX, el petroli arribà a ser el més utilitzat dels combustibles fòssils. Les qualitats que l'han fet tan útil són prou especials: és un líquid amb un contingut elevat d'energia per unitat de volum i, per tant, molt adequat com a combustible per a transport i, al seu torn, relativament fàcil de transportar a distàncies llargues; és extremament versàtil, de forma que pot adaptar-se a diferents propòsits (desplaçament de persones i objectes, generació d'electricitat, producció manufacturera, calefacció, matèria primera per a la indústria química, etc.); la seua extracció, transport i crema són processos relativament nets (en comparació amb el carbó); finalment, l'energia requerida per a obtenir-lo ha estat poca en

Ernest Garcia és catedràtic de Sociologia a la Universitat de València. És autor, entre altres, dels llibres *Les cendres de maig* (1983), *El trampolí fàustic. Mite, ciència i poder en el desenvolupament sostenible* (1995) i *La sostenibilidad del desarrollo: el caso valenciano* (2000, en col·laboració amb R. Almenar i E. Bono).

bona part del món –en comparació amb l'energia que conté i amb la requerida per l'explotació d'altres combustibles alternatius. Per tot això, el fet que tantes coses semblen funcionar com si aquest recurs bàsic fos etern i, a més, cada vegada més barat, és una mica misteriós. Probablement, la creença generalitzada que es tracta d'un recurs relativament molt abundant hi té alguna cosa a veure. És ben possible que la rapidesa amb la qual foren superades les tensions de preus dels anys setanta i els primers vuitanta del segle passat haja contribuït a reforçar aquesta creença. Com ho ha fet també, segurament, la peculiar incapacitat del mercat per a interioritzar els costos ambientals: tot i que el mercat és el millor dispositiu conegut per a optimitzar l'assignació dels recursos entre usos alternatius, no té criteri per a avaluar el volum màxim d'aquests recursos que pot ser incorporat a la producció. Finalment, la dificultat per a percebre a temps l'impacte dels processos de creixement exponencial és un altre factor a tenir en compte. Siga com siga, el resultat és que fins i tot alguns dels portaveus del paradigma ambientalista mantenen avui que no hi ha urgències a la vista pel costat dels recursos energètics: «Tothom sap que les reserves de petroli, carbó, gas natural, esquistos bituminosos i urani són enormes, i que el món continuarà trobant-ne en les dècades o segles vinents» (Nemtzw 2001). En una paraula: per bé que les velles advertències que la bonança mineral no durarà sempre continuen sent certes, poca gent pensa que el drama serà per demà.

La qüestió, tanmateix, és que els dramas socials pengen de vegades de fils molt fràgils. Aquest podria ser el cas amb la qüestió energètica, tot i que el planteja-

ment del problema ha de ser ara una mica més minuciós. Començant pel punt més senzill: si la pregunta rellevant fos: «està prop a esgotar-se el petroli existent a la Terra?», aleshores la resposta seria breu i tallant: «no, de cap manera». O més emfàtica encara: «mai no arribarem a exhaurir-lo». La raó és que una part molt considerable de la quantitat existent total mai no serà recuperada, per raons energètiques o per raons economicotecnològiques (perquè el cost energètic o el cost econòmic de la recuperació serien massa elevats). Així i tot, la resposta a preguntes com ara: «està pròxim a esgotar-se el petroli que es pot extraure amb un rendiment energètic netament positiu?» o «està pròxim a esgotar-se el petroli que es pot extraure en les condicions econòmiques i tecnològiques existents?» és també clarament negativa. Fins i tot els més pessimistes pensen que més de la meitat del que es pot obtenir en aqueixes condicions està encara sota la terra.

L'ús d'una substància com a font d'energia només té sentit, òbviament, si cada unitat d'aquesta substància en conté més de la que cal usar per a obtenir-la. En aquest sentit, les fonts són de diversa qualitat, un tret que es pot mesurar pel rendiment energètic de l'energia invertida (REdEI, o ERoEI segons l'acrònim anglès d'*energy return on energy investment*): les calories contingudes en el combustible extret dividides per les corresponents a l'energia directament o indirectament requerida per a localitzar, extraure, transportar i refinar aqueix combustible. El rendiment energètic de la inversió no és una constant: tendeix a disminuir a mesura que es passa dels jaciments més rics i accessibles, que solen ser els primers a ser explotats, a dipòsits menys concentrats i més remots; i

pot augmentar mitjançant innovacions tecnològiques. Només hi ha estudis particulars o regionals de l'EROEI per al petroli, sense estimacions —ni tan sols vagament aproximatives— de les quantitats globals per a les quals el rendiment energètic arribaria a ser un límit. De tota manera, el marge deu ser ampli, perquè el rendiment energètic del petroli utilitzat fins avui és en general molt elevat: això és, per exemple, el que fa energèticament raonable buscar-lo al mar, a mil metres de profunditat. També hi ha condicionants relatius a les circumstàncies econòmiques i a les tecnologies disponibles, que són els factors que es consideren més habitualment: l'oferta d'un mineral en un moment i un lloc determinats depèn de la seua demanda, del cost del combustible, el capital i el treball, de la tecnologia existent, etc. Ambdues classes de condicions afecten l'avaluació dels recursos i les reserves. Per *recursos* s'entén usualment la concentració d'un determinat material en l'escorça terrestre en forma i quantitat tals que l'extracció econòmica d'una mercaderia a partir d'aqueixa concentració és actualment o potencialment factible. *Base de reserves* es refereix a la part identificada dels recursos que satisfà els criteris fisicoquímics mínims de les pràctiques de producció existents. El terme *reserves actuals* s'aplica a la part de la base de reserves que podria ser extreta legalment, econòmicament i tècnicament en el moment que es realitza l'estimació. D'altres classificacions menys instrumentals es basen en els condicionants de rendiment energètic, però la distinció entre recursos i reserves s'estableix sota criteris semblants (Hall, Cleveland i Kaufmann 1986: 87-91). Segons les condicions energètiques i econòmiques, un

dipòsit determinat pot passar de recurs a reserva, o a l'inrevés. La quantitat total utilitzable o quantitat màxima recuperable (QMR) d'un mineral (o d'una determinada modalitat d'aquest) pot estimar-se aleshores com la suma de tres magnituds: la quantitat ja consumida (més o menys ben coneguda), les reserves (calculades amb graus diversos de probabilitat) i l'«encara per descobrir» (això és, la part dels recursos que es considera que podria arribar a convertir-se en reserves).

Una última distinció conceptual abans de passar a la qüestió que vull comentar. Tot i que no hi ha un acord ben establert sobre les definicions, l'expressió *petroli convencional* es refereix al que s'ha fet servir sobretot (en més del 90 % de la quantitat consumida) fins avui, extret de dipòsits porosos i permeables i no viscosos, bona part del qual flueix de jaciments enormes descoberts fa temps. Sota l'etiqueta *no convencional* s'inclou el petroli obtingut de betums, arenas quitranades, el pesat i l'extrapesat, l'extret de jaciments alterats en les seues condicions per injecció de vapor o d'altres formes, l'obtingut en condicions geogràfiques molt hostils (regions polars o sota aigües profundes), etc. Les diverses modalitats de petroli no convencional tenen una cosa en comú: l'extracció és més lenta, energèticament més costosa, tecnològicament més complexa i més cara.

Ara la pregunta que podríem fer seria distinta de les anteriors: «poden haver-hi límits pròxims a l'abastament de petroli convencional, és a dir, de la modalitat d'aquest recurs que ha estat molt majoritàriament utilitzada fins avui?». En aquest cas, la resposta és també distinta: «sí, és molt possible».

L'HORIZZÓ TEMPORAL DEL PETROLI BARAT

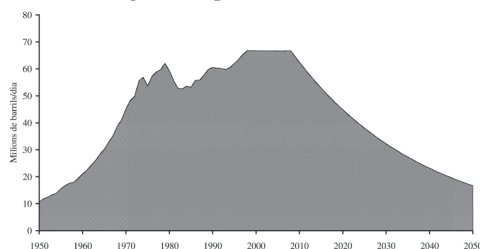
L'exploració d'un recurs no renovable amb les característiques del petroli comença des de zero i augmenta lentament al principi, quan els mercats són limitats i les tecnologies estan desenvolupant-se, i més ràpidament després, fins que assoleix un o més màxims o pics, tot decreixent més tard gradualment fins a zero. El màxim tendeix a coincidir amb el moment en el qual la producció acumulada (la quantitat ja consumida) arriba a la meitat de la quantitat màxima recuperable. El cicle complet del desenvolupament acumulatiu de la producció es representa, doncs, per una corba de forma acampanada, més o menys pròxima a una corba normal (Deffeys 2001: 140-149). Aquests criteris poden aplicar-se a la construcció de models per a estimar el període de la taxa màxima de producció, enllà del qual aquesta comença a declinar. El càlcul, tanmateix, demana també una estimació de la quantitat màxima recuperable (Hall, Cleveland i Kaufmann 1986: 166-167; Laherrère 2001*b*; Deffeyes 2001).

La metodologia basada en els criteris esmentats compta almenys amb un cas que dona suport a la seua viabilitat. Poc després de 1950, Hubbert, un analista del petroli, va estimar que la producció d'aquest combustible als Estats Units (excloent-hi Alaska), arribaria al pic entre 1966 i 1971. Encara que fou denigrat al principi, fou rehabilitat més tard en comprovar-se que l'esdeveniment previst havia tingut lloc en 1970 (Ivanhoe 1997; Hardin 1993: 138-139). En la segona meitat de la passada dècada un grup de científics, integrat sobretot per geòlegs retirats amb

una llarga experiència de camp en la indústria petrolera, ha desenvolupat estudis inspirats en aquests principis, i ha arribat a la conclusió que el pic de la producció mundial de petroli convencional podria tenir lloc en la primera dècada del segle XXI (Campbell i Laherrère 1998; Duncan i Youngquist 1998). El gràfic 1 representa el cicle històric del petroli convencional segons les dades bàsiques publicades en un d'aquests estudis. La quantitat màxima recuperable estimada en aquest cas és 1,8 bilions (10^{12}) de barrils, dels quals 0,8 ja havien estat consumits a finals de 1996. (Cal aclarir, en tot cas, que el gràfic reproduïx les dades de referència oferides per l'autor, no la seua estimació final, la qual inclou diversos escenaris d'oscil·lació del màxim, situant-lo preferentment al voltant de 2005, amb un pic una mica més pronunciat que el reproduït ací. Més tard (Campbell 2002) ha insinuat que, a causa de l'aplanament derivat de la recesió de la demanda després de 2000, el pic podria haver-se produït ja en aquest any, donant lloc a una forma real més semblant a la meseta recollida en el gràfic, tot i que amb brusques oscil·lacions de curta durada.)

GRÀFIC 1

El cicle històric de producció de petroli convencional, segons Campbell (1977: 201)

Estudis d'aquest tipus han esdevingut possibles perquè, entre altres coses, l'enor-

me importància del petroli per a la civilització industrial ha donat peu a molta investigació, i per tant és un recurs relativament ben conegut, especialment d'ençà que els esforços de recerca potenciats per la crisi dels setanta se sumaren a les noves i sofisticades tècniques d'anàlisi geològica disponible. Hi ha encara moltes discrepàncies, relatives sobretot a la probabilitat assignada a l'estimació del petroli encara per produir, a la forma en què s'estableix la distinció entre petroli convencional i no convencional, a avaluacions basades en l'experiència sobre les correccions a introduir en les dades publicades i a opinions diferents sobre la incidència dels desenvolupaments tecnològics. El marge d'indeterminació és, inevitablement, gran. Tanmateix, des de 1960, les estimacions sobre la quantitat màxima recuperable de petroli convencional han tendit a convergir al voltant dels 2 bilions de barrils (la mitjana d'un barril de petroli equival en energia a 5.800.000 Btu i pesa al voltant de 116 kg). Una estimació recent (USGS 2000) ha elevat la xifra mitjana estimada a 3 bilions (tot i que el valor més probable recollit en aquest informe –al voltant de 2,25 bilions– no està gaire lluny del que s'ha apuntat adés).

La producció acumulada fins ara s'aproxima a la meitat de la quantitat en què convergeixen les estimacions publicades (més o menys, s'han consumit 0,94 bilions de barrils fins el 2002) i, per tant, el pic de la producció de petroli convencional pot estar molt a prop (i *molt a prop* vol dir en la primera dècada del segle XXI per a un valor de la quantitat màxima recuperable inferior a 2 bilions de barrils (Campbell 1997; Campbell i Laherrère 1998; Deffeyes 2001)). Variacions metodològiques, discrepàncies en la definició de *con-*

vençional i *no convencional*, diferents assumpcions sobre l'evolució de la demanda i conjeitures diferents sobre la contribució de la innovació tecnològica a l'augment de la taxa de recuperació poden desplaçar la corba una mica més cap a dalt i cap a la dreta, amb un pic més alt i més diferit en el temps (MacKenzie 1996; Laherrère 2001*a*). L'any 1998, un informe preparat per l'Agència Internacional de l'Energia per a una reunió a Moscou dels ministres del ram del G-7 (el grup dels set països més rics del món) més Rússia, situava el pic en 2013 per a un valor de la QMR al voltant de 2,3 bilions (IEA 1998). Una estimació clarament optimista –com la mitjana del darrer informe sobre el tema de la USGS (US Geological Survey)– situaria el pic, per a una taxa anual de creixement de la demanda entre el 2 % i el 3 %, entre 2030 i 2035 (Wood i Long 2000). Els valors més elevats (QMR pròxima als 4 bilions), que allargarien el creixement de la producció de petroli fins a la meitat del segle XXI, són interessants com a referència, però els mateixos proponents els atribueixen una probabilitat del 5 %. En resum, el límit per a incrementar la producció de petroli convencional i, paral·lelament, el final de l'era històrica del petroli barat (Campbell i Laherrère 1998) serà segurament experimentat per la generació actual, amb els primers episodis probablement en la present dècada.

ALTERNATIVES INCERTES (TECNOLÒGIQUES I SOCIALS)

Hi ha en l'ambient una notable proliferació de propostes energètiques, noves o no tan noves. Els anuncis i promeses fan

referència, ben sovint, a una llarga llista de fonts parcialment alternatives al petroli convencional, tant no renovables com renovables. Es parla, així, de petroli en condicions geogràfiques molt hostils, arenes oleaginoses i bituminoses, petroli pesat, hidrats de gas, oli esquistós, carbó, urani, calor natural en determinats punts de la Terra, biomassa, salts d'aigua, radiació solar directa, mares, ones, vent, gradients tèrmics oceànics, etc. Amb molta freqüència, indiquen tot de receptes, més o menys contrastades i operatives, per a fer ús d'alguna d'aquestes fonts d'energia (des de les estacions eòliques fins a les piles de combustible, les cèl·lules fotovoltaïques, l'alcohol d'origen vegetal o els automòbils elèctrics). De vegades, ens trobem amb promeses que tenen un gran futur des de fa dècades i que potser el tindran sempre (l'ús de la fusió nuclear amb una finalitat distinta a la fabricació de bombes). En ocasions, es presenta com a font allò que no ho és (com passa darrerament amb molts anuncis de l'economia de l'hidrogen (Brown 2001: 97-120, Hoffman 2001, Rifkin 2002), que sembla que no tenen en compte totes les implicacions rellevants del fet que cal consumir energia —electricitat d'origen fòssil, solar o nuclear, o bé gas natural— per a obtenir aquest element aïllat de les combinacions en què apareix en la natura). Tota aquesta efervescència pot donar la impressió que els problemes de substitució depenen sobretot de la voluntat política i la inversió financera. El fet, però, és que no hi ha substituïts clars per a tots els usos actuals del petroli, i menys encara per a les magnituds de consum energètic que aquest ha permès en el passat recent (Odum 1996, Youngquist 1997: 210-273, Brown i Ulgiati 1999,

Hoffert *et al.* 2002). Fins i tot si es trobaren fonts realment alternatives —és a dir, suficientment abundants, concentrades, manejables i versàtils—, el temps disponible per a la maduració i el desplegament de les corresponents tecnologies podria ser insuficient (cal pensar, per exemple, en el temps necessari per a la substitució de les estructures de generació d'energia o de les xarxes de transport).¹

En la societat industrial, la idea que els problemes d'escassetat tindran sempre un remei tecnològic és una matèria de fe (o potser de superstició). Molts anys d'investigació sobre la percepció social de la crisi ecològica m'han acostumat a trobar-me amb un neguit fosc de la gent, alleujat de sobte per una mediació màgica, per una mena de pregària: «ja s'inventarà alguna solució!». Els matisos hi són relatius, només, a la posició social. Les persones que ocupen posicions *actives*, *productives*, o de poder relatiu (empresaris, professionals, tècnics, etc.) tendeixen a dir: «alguna cosa *se'ns* acudirà!»; les confinades en posicions *passives* o subalternes (treballadors manuals, ames de casa, jubilats, etc.) modulen una mica: «alguna cosa *se'ls* acudirà!». La fe, però, és comuna i està fondatament arrelada. Això contribueix a explicar que resulte tan difícil de percebre la distinció rellevant: la combustió d'hidrocarbònics no és un cas més entre la infinitat d'artificis tècnics que —en proliferació incessant— envolten la vida en la civilització industrial, sinó la seua condició de possibilitat. Georgescu-Roegen va formular en diverses ocasions una distinció que fa al cas entre «receptes factibles» (coses que sabem fer) i «tecnologies viables o prometeïques» (conjunts de receptes factibles sostingudes per un procés d'alimentació o

matriu energètica bàsica). Aquest autor mantenia que al llarg de la història de la humanitat sols han existit dues tecnologies viables: el control del foc (que va permetre la conversió d'energia química en calor i va fonamentar les receptes factibles de les civilitzacions preindustrials, des de l'agricultura a la metal·lúrgia, la ceràmica i la construcció de naus) i la màquina de vapor (que va permetre la conversió de calor en moviment i el transport a llarga distància del carbó i d'altres minerals, obrint així l'era industrial). Ara que l'època històrica dels combustibles fòssils s'acosta a la fi, hi ha obert un gran interrogant sobre quina serà –si és que n'hi ha– la tercera tecnologia viable (Garcia 1995: 58). La resposta a aquest interrogant, ara com ara, està sotmesa a una insuperable incertesa.²

La imminència del pic en la producció de petroli anuncia doncs dificultats importants, que seran especialment visibles en dos àmbits: el transport i la producció d'aliments. És evident que el petroli barat ha permès una enorme expansió del transport, la qual cosa està a la base d'una bona part dels trets bàsics del món contemporani, des de la presència pertot arreu de les mateixes marques comercials fins als parcs temàtics, des de la mundialització dels mercats de béns fins a la segregació funcional dels espais urbans, des de la present divisió internacional del treball fins al turisme de masses. En el millor dels casos, la impossibilitat de moure a baix cost *més* vehicles amb *més* gasolina comportarà un canvi de tendència, una implosió controlada, un camí de regrés ordenat cap a la relocalització de les activitats econòmiques, cap a la compactació de les ciutats, cap al viatge com a excepció i no com a norma. En el pitjor, un col·lapse sever de

tot el sistema econòmic. El ventall de possibilitats entre un extrem i l'altre és aclaparadorament ampli i variat, així que més val no especular-hi. Es pot traçar un quadre semblant sobre la producció d'aliments. L'agricultura moderna depèn del petroli per llaurar els camps, per fertilitzar-los, per combatre les plagues i les males herbes, per recollir la collita i per dur-la al mercat. L'agricultura ecològica, en moltes de les seues formes actuals, evita algunes d'aquestes dependències, però no totes. En un món que s'enfronta a la tasca de produir aliments per a nou o deu mil milions de persones, la perspectiva és inquietant.

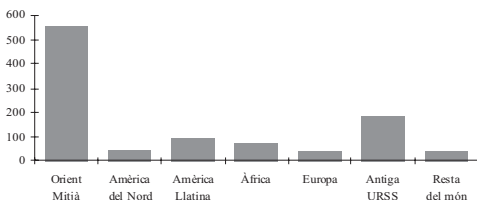
Insistiré una vegada més: no es tracta de fer prediccions. L'abast de les conseqüències socials d'un fenomen com ara el «pic d'Hubbert» és radicalment indeterminable. L'establiment de la quantitat màxima recuperable de petroli i la data del seu màxim de producció estan sotmesos a un grau d'incertesa molt considerable. L'anticipació dels impactes socials, econòmics, polítics i culturals que tindrà s'enfronta a la més densa opacitat. Fins i tot els efectes més directes i aparentment més controlables (l'evolució a curt termini del preu, per exemple) se situen enllà de les possibilitats d'una estimació plausible. Si de cas, caldria acceptar la conveniència de no perdre de vista l'evolució de les variables mediambientals rellevants, a diferència del que el corrent principal de les ciències socials ha acostumat a fer. Sembla raonable l'afirmació que qui pretenga examinar el curs dels fets socials en el període històric vinent no perdrà el temps si dedica atenció a seguir les anàlisis geològiques sobre la dotació terrestre de combustibles fòssils.

Acabaré amb un comentari que, en el moment que escric aquest text, sembla indefugible. Molta gent ha dit que la guerra d'ocupació d'Iraq que han iniciat Bush i Blair –amb l'oïda acaronada pels aïcs enardidors d'Aznar– és un intercanvi de sang per petroli. L'afirmació és tan òbvia que es pot pensar que no mereix cap més anàlisi. Tanmateix, un breu apunt sobre la connexió entre aqueixa obvietat i el quadre que hem traçat ací pot resultar oportú.

Cinc estats de l'àrea del Golf Pèrsic o Aràbic (Aràbia Saudita, Iraq, Iran, Kuwait i la Unió dels Emirats Àrabs) tenen dins de les seues fronteres més de la meitat del petroli que el món podrà consumir al llarg del segle XXI (gràfic 2). El pic de la producció s'hi ajornarà fins a una data posterior a 2015. En la resta del món, el pic és imminent o potser ja ha tingut lloc. Com a conseqüència l'Orient Mitjà, que produïa a l'entorn del 25 % del petroli mundial el 1996, en produirà més o menys el 60 % cap al 2010. Per la seua part, els EUA són el més gran consumidor de petroli del món. Amb més o menys el 5 % de la població del planeta, utilitzen més del 25 % del petroli produït i tenen al seu territori al voltant del 3 % del que encara roman sota la superfície de la Terra.

GRÀFIC 2

*Petroli convencional encara per produir,
milers de milions de barrils, 1996*

Font: Campbell 1997: 195 (inclou reserves i estimacions de l'encara per descobrir).

Les dades suggereixen la formulació de tres qüestions (hipotètiques, només faltaria):

1) El consum mundial diari de petroli convencional està entre 60 i 65 milions de barrils, als quals cal afegir una quantitat de petroli no convencional i de líquids condensats a partir del gas per obtenir les xifres habitualment referides, al voltant de 75 milions. Perquè només dos països grans en vies d'industrialització, com ara l'Índia i la Xina, arribassen al nivell de consum per persona dels EUA, caldria una producció superior a 140 milions de barrils/dia, sense comptar el consum de la resta del món. Sembla clar que això no passarà: l'anàlisi de la quantitat màxima recuperable i del pic de producció revela que la generalització global de la civilització fossilista és impossible. Des d'aquesta perspectiva, la guerra neocolonial adreçada a establir un protectorat militar més o menys permanent enmig de la regió del Golf no és sols una qüestió de bons negocis, ni d'assegurar-se l'accés a les reserves existents, sinó de filtrar-hi (o potser d'impedir-hi) l'accés d'uns altres.

2) Tant als EUA com a Europa, els promotors de la guerra neguen que es tracte d'una guerra pel petroli.³ És veritat que ningú no els creu però, malgrat això, em crida l'atenció que rebutgen aquesta acusació amb menys escarafalls dels que acostumen a exhibir. La meua conjectura és que així estan enviant un missatge implícit al nostre cervell reptilià, preconscient i premoral. Formulats en paraules faria més o menys així: «Ens critiqueu, però estem fent la feina bruta, tacant-nos les mans de sang i assumint la impopularitat corresponent per tal que vosaltres pugueu continuar omplint el dipòsit dels vostres cotxes a un preu ridículament baix».

La negativa a canviar sang (d'altri) per petroli té una dimensió ètica i política força important. Les manifestacions del 15 de febrer arreu del món han dissolt qualsevol dubte quant a això. Però té també implicacions que van més enllà del criteri moral. Obliga a examinar una forma de vida. A preguntar-se, per exemple, si una vida amb menys automòbils pot ser una vida bona. Al meu parer, aquesta pregunta ha de fer encara molt de camí en la consciència social. En canvi, el temps que resta abans que es plantege com a dilema pràctic és probablement molt curt. I, si continua amagant-se com fins ara, si continua marginant-se del debat social i polític, serà del tot imprevisible la reacció de la població quan la qüestió es faça palesa no com a dilema moral sinó com a imposició dels fets: aquesta és la modulació que hom pot introduir a partir del quadre esbossat en aquest paper. Avui, els ciutadans i ciutadanes corrents de les societats industrials poden encara optar entre sang i petroli. Han mostrat una reacció força constructiva, amb una notable densitat civilitzatòria. Aquesta reacció podria ser escoltada pels governs i canalitzada cap a una gran concentració de capacitats socials a la recerca d'una alternativa energètica. També podria ser ignorada i reprimida. Siga com siga, ben aviat, la impossibilitat física d'augmentar cada any la quantitat de petroli barat extreta de la terra serà un fet. Aleshores ni tota la brutalitat del món ni la més despiedada exhibició de poder militar i prepotència geopolítica podran ja assegurar que el dipòsit dels cotxes continue omplint-se a un preu ridículament baix. Dit altrament: només es podrà canviar sang per sang.

3) Ja estic especulant, me n'adone. Una vegada més, el vertiginós desplegament de possibilitats és una temptació quasibé irresistible per a la imaginació desfermada i la ideologia (i també –ai, las!– una font ben prolífica d'errors). Com que aquest és el preu indefugible que ha de pagar qualsevol persona que comente el present amb la pretensió d'esbrinar-hi els ferments del futur, potser convé dedicar atenció a qui, almenys, no ignora els fets més rellevants. Heinberg és un dels pocs comentaristes polítics que han incorporat al seu marc analític la proximitat del pic de producció del petroli. Citaré un passatge d'un text ben recent d'aquest autor. Tot i que cedeix al costum de presentar les crisis històriques en termes bipolars, de bifurcació, crec que és un resum plausible del que se'ns ve al damunt:

Al llarg de la pròxima meitat de segle hi haurà recursos energètics tot just per fer possible, o bé una contesa horrífica i fútil per les despulles que resten, o bé un heroic esforç cooperatiu adreçat a una conservació radical i a la transició cap a un règim econòmic post-combustibles-fòssils.

Per un camí o per l'altre, el segle actual veurà el final de la geopolítica global. Si els nostres descendents hi tenen sort, el resultat final serà un món de societats modestes, organitzades bioregionalment, que viuran de l'energia solar rebuda. Les rivalitats locals continuaran existint, com sempre en la història humana, però l'ambició dels estratègies geopolítics ja no amenaçarà mai més milers de milions amb l'extinció.

Això si tot va bé i tothom actua racionalment. (Heinberg 2003*b*)

Caldria una forta cohesió social i una notable estabilitat internacional per tal d'afrontar amb possibilitats d'èxit dues tasques de les pròximes dècades que, amb tota propietat, poden ser qualificades de titàniques: la recerca d'una alternativa energètica i l'alimentació de nou o deu mil milions de persones. La guerra d'Iraq, lluny de millorar-ne les condicions inicials, les socava d'una forma sensible. Fem lloc, malgrat tot, al registre d'una esperança: a través de les esclatxes obertes per l'espantosa crisi actual està emergint la complexitat amagada per l'estúpida simplificació que afirma que cal elegir entre Bush, l'imperialista, i Sadam, el dictador. Segons tots els indicis, només contra els dos la civilització manté alguna oportunitat. □

1. Tot i que hauria de ser obvi, potser convé aclarir que el resum anterior no implica res en contra del desplegament de noves formes d'energia. Al contrari, aquestes, en particular les sostenibles, és a dir, les renovables amb un rendiment energètic positiu, són desesperadament necessàries i urgents i continuarien sent-ho encara que fos només per guanyar temps.
2. És clar que la humanitat podria tornar a viure només del Sol, com ho va fer al llarg de mil·lennis. No és evident, en canvi, que pugui haver-hi una civilització industrial *expansiva* sostinguda només per convertidors de la radiació solar. Una transició a les energies renovables, segurament, implicaria una població més reduïda que l'actual, així com una forma de vida sensiblement més modesta i parsimoniosa. En l'altre extrem, la fusió nuclear controlada –que podria mantenir processos econòmics i demogràfics expansius fins a topar amb límits naturals d'un altre tipus– és molt possible que no arribi mai a ser una recepta factible.

3. Naturalment, els motius de les decisions humanes (en el context de crisis grans i potser sempre) són diversos i, com se sol dir, complexos. L'accés als recursos va de la mà del poder i la desigualtat, els diners, les conviccions polítiques, la por i el fanatisme, la religió i els prejudicis... I l'intent d'esbrinar el factor determinant en un moment donat és sovint estèril. No dic doncs que el petroli siga el motiu o la causa de la guerra. Senzillament, per fortes que siguin les meues sospites, no sé si ho és o no. El que dic és que una modificació sensible en les estructures i regles d'utilització i control d'aquest recurs serà, amb quasi completa seguretat, un dels seus efectes (més o menys immediat).

BIBLIOGRAFIA

- ALTVATER, E. (1994): *El precio del bienestar: expolio del medio ambiente y nuevo (des)orden mundial*, València, Alfons el Magnànim-IVEI.
- BLAIR, A. (2000): *Special Message from Anthony Blair, Prime Minister of the United Kingdom at the World Economic Forum Annual Meeting 2000*, divendres 28 de gener de 2000, Davos (Suïssa), <<http://www.asiamedia.ucla.edu>>.
- BROWN, L. R. (2001): *Eco-economy: building an economy for the earth*, Nova York, W. W. Norton.
- BROWN, M. T. i S. ULIATI (1999): «Emergy evaluation of the biosphere and natural capital», *Ambio*, vol. 28, núm. 6, pp. 486-493.
- CAMPBELL, C. J. (1997): *The coming oil crisis*, Brentwood (Essex), Multi-Science Publishing Co. & Petroconsultants S.A.
- (1998): «A guide to determining the world's endowment and depletion of oil», 31 de març 1998, <<http://hubbertpeak.com/campbell/guide.htm>>.
- (2002): «Peak oil: an outlook on crude oil depletion» (Revised February 2002), <<http://www.mbendi.co.za/indy/oilg/p0070.htm>>.
- CAMPBELL, C. J. i J. H. LAHERRÈRE (1998): «Fin de la era del petróleo barato», *Investigación y Ciencia*, núm. 260, maig, pp. 66-71.
- DALY, H. E. (1991): «The circular flow of exchange value and the linear throughput of matter-energy: a case of misplaced concreteness», dins *Steady-state economics* (Second edition with new essays), Washington, Island Press, pp. 195-210.
- DEFFEYES, K. S. (2001): *Hubbert's peak: The impending world oil shortage*, Princeton (NJ), Princeton University Press.

- DUNCAN, R. C. i W. YOUNGQUIST (1998): «The world petroleum life-cycle». Presented at the PTTC workshop OPEC Oil Pricing and Independent Oil Producers, Los Angeles, 22 d'octubre de 1998, <<http://www.dieoff.org/page133>>.
- GARCIA, E. (1995): *El trampolí faustic: Ciència, mite i poder en el desenvolupament sostenible*, Alzira, Germania.
- GEORGESCU-ROEGEN, N. (1982): «La dégradation entropique et la destinée prométhéenne de la technologie humaine», *Economie Appliquée*, vol. XXXV, núm. 1-2, pp. 1-26.
- (1983): «The promethean condition of viable technologies», *Materials and Society*, vol. 7, núm. 3-4, pp. 425-435.
- (1984): «Feasible recipes versus viable technologies», *Atlantic Economic Journal*, vol. XII, núm. 1, pp. 21-31.
- HARDIN, G. (1993): *Living within limits: ecology, economics, and population taboos*, Londres, Oxford University Press.
- HALL, C. A. S.; C. J. CLEVELAND i R. KAUFMANN (1986): *Energy and resource quality: The ecology of the economic process*, Nova York, John Wiley & Sons.
- HEINBERG, R. (2003a): *The party's over: Oil, war, and the fate of industrial societies*, Filadèlfia, New Society.
- (2003b): «The US and Eurasia: End game for the industrial era?», *MuseLetter*, 132, febrer.
- HOFFERT, M. I. et al. (2002): «Advanced technology paths to global climate stability: Energy for a greenhouse planet», *Science*, vol. 298, 1 novembre, pp. 981-987.
- HOFFMAN, P. (2001): *Tomorrow's energy: Hydrogen, fuel cells, and the prospects for a cleaner planet*, Cambridge (MA), The MIT Press.
- IEA (International Energy Agency) (1998): «World energy prospects to 2020». Paper prepared by the International Energy Agency for the G-8 Energy Ministers' Meeting, Moscou, 31 març-1 abril 1998, <<http://www.iea.org/g8/world/index.htm>>.
- IVANHOE, L. F. (1997): «King Hubbert - Updated». *Hubbert Center Newsletter 97/1*, Golden (CO), M. King Hubbert Center for Petroleum Supply Studies, Petroleum Engineering Department, Colorado School of Mines, <http://hubbert.mines.edu/news/Ivanhoe_97-1.pdf>.
- LAHERRÈRE, J. (2001a): «Estimates of oil reserves». Paper presented at the EMF/IEA/IEW meeting IIASA, Laxenburg (Àustria), 19 juny, <<http://www.oilcrisis.com/laherrere/>>.
- (2001b): «Forecasting future production from past discovery». Proceedings of the OPEC Seminar OPEC and the global energy balance: towards a sustainable energy future, Viena, 28-29 setembre, <<http://oilcrisis.com/laherrere/opcec2001.pdf>>.
- MACKENZIE, J. J. (1996): *Oil as a finite resource: when is global production likely to peak?*, Washington, World Resources Institute, <<http://www.wri.org/climate/finiteoil>>.
- MEADOWS, D. H.; D. L. MEADOWS i J. RANDERS (1992): *Más allá de los límites del crecimiento*, Madrid, El País-Aguilar.
- NEMTZOW, D. M. (2001): «More power to you: On Bjørn Lomborg and energy», *Grist Magazine*, Earth Day Network, <<http://www.gristmagazine.com/grist/books/nemtzw121201.asp>>.
- ODUM, H. T. (1996): *Environmental accounting: Energy and environmental decision making*, Nova York, John Wiley & Sons.
- RIFKIN, J. (2002): *La economía del hidrógeno: La creación de la red energética mundial y la redistribución del poder en la Tierra*, Barcelona, Paidós.
- USGS (USGS World Energy Assessment Team) (2000): *U.S. Geological Survey world petroleum assessment 2000*. U.S. Geological Survey Digital Data Series 60, <<http://greenwood.cr.usgs.gov/energy/WorldEnergy/DDS-60>>.
- WOOD, J. i G. LONG (2000): «Long term world oil supply (a resource base/production path analysis)». Energy Information Administration, US Department of Energy, <http://www.eia.doe.gov/pub/oil_gas/petroleum/presentations/2000/long_term_supply/index.htm>.
- YOUNGQUIST, W. (1997): *GeoDestinies: The inevitable control of earth resources over nations and individuals*, Portland (OR), National Book Company.

L'obsessió del creixement

Elmar Altvater

En temps precapitalistes i preindustrials el creixement econòmic depenia del creixement de la població que, al seu torn, depenia de l'oferta de béns i serveis per a la subsistència i la reproducció. Però d'ençà de la Revolució Industrial, el creixement del PIB ha estat impulsat pel desenvolupament dinàmic de les forces productives, és a dir, per l'augment de la productivitat (del treball). Des de la segona meitat del segle XIX les taxes mitjanes de creixement augmentaren d'una manera considerable. Tanmateix, aquest creixement ha estat extremament desigual en el temps i l'espai, i no ha aconseguit reduir les desigualtats entre pobles i regions en un món en procés de globalització.

Bandejant totes les dades que demostren el contrari, un informe recent del Banc Mundial arribava a la sorprenent conclusió segons la qual «el creixement és bo per als pobres», és a dir, que l'augment del creixement no eixampla sinó que re-

dueix la distància entre rics i pobres; i més encara, que no s'hi produeix l'efecte d'un procés d'«esmoreïment». Al contrari, l'informe afirma que hi ha una «relació d'1 a 1» entre creixement i reducció de la pobresa.¹ L'informe del Banc Mundial és així molt optimista quant als efectes distributius del creixement econòmic.² Però fins i tot aquesta curiosa (i molt contestada) conclusió no diu res sobre la qüestió cabdal de si el creixement és sostenible, tant econòmicament com en termes socials i ecològics. Paul Cammack ha analitzat el projecte del Banc Mundial de «posar a treballar» la pobresa. Ací tractarem dels límits econòmics, ecològics i financers del creixement i considerarem les raons per les quals el creixement quantitatiu és tan fonamental per al sistema capitalista.

CREIXEMENT TRIOMFANT?

En la història del capitalisme industrial, i en particular al llarg de la segona meitat del segle XX, sota l'imperi del «fordisme», es pot dir que el creixement econòmic fou «trionfant», en raó d'una mobilització cada vegada més eficient dels recursos productius.³ Entre 1950 i 1973 (l'any del col·lapse del sistema de Bretton Woods i de la «crisi del petroli»), gairebé a tot arreu

Elmar Altvater es catedràtic de Ciència Política a la Universitat Lliure de Berlín. És autor, entre altres obres, de *El precio del bienestar* (IVEI, 1994) i de *Grenzen der Globalisierung* (amb B. Mahnkopf, 2000). Aquest treball es publicà per primera vegada al volum *A World of Contradictions* (*Socialist Register*, 2002), a cura de Leo Panitch i Colin Leys (The Merlin Press, 2001).

les taxes de creixement assoliren nivells sense precedent en la història humana, la qual cosa induí Richard Easterlin a predir que «el futur ... al qual està menant l'època del creixement econòmic modern és d'un creixement econòmic sense fi, un món en el qual l'abundància sempre creixent anirà al compàs d'unes aspiracions sempre en augment». ⁴ Tanmateix, el supòsit segons el qual els factors físics poden expandir-se indefinidament i donar lloc a una producció real sempre creixent és, com diu McMichael, «un absurd ecològic: res de físic pot créixer indefinidament». ⁵ La fórmula «creixement per sempre», per tant, només té sentit si el creixement en què pensen Easterlin i altres entusiastes és simplement creixement monetari (conegut com a inflació) o una «nova» economia purament virtual (sense transports, producció material i consum físic de recursos). De fet aquestes idees són evocades sovint com a arguments destinats a reconciliar la sostenibilitat ecològica amb les exigències d'una economia de creixement capitalista. ⁶

I tanmateix, tant en la història econòmica recent com en la teoria econòmica contemporània, l'entusiasme pel creixement està molt lluny de ser un fenomen marginal. Per un costat, deriva de la «lògica eurocèntrica» del creixement quantitatiu, ⁷ és a dir, d'una acceleració en el temps i expansió en l'espai («compressió-espai-temps», en diu David Harvey) ⁸ que és a la base del procés de globalització actual. Convé remarcar, això no obstant, que en aquesta línia de pensament l'important no és simplement el creixement, sinó el creixement *eficient*. Al capital no li agrada el creixement desordenat; necessita un creixement que s'ajuste a l'objectiu de la

rendibilitat. Al capdavall, la rendibilitat és el motor del creixement. Per consegüent, no compta tan sols la taxa de creixement del PIB, sinó la taxa de benefici i la taxa d'acumulació. Això planteja qüestions teòriques i metodològiques complicades, sobretot en l'era de la globalització, quan ja no és l'economia nacional (o un sector donat, com la manufactura) allò que defineix el camp de cara a la formació d'una taxa mitjana de benefici. ⁹ Puix que els beneficis addicionals poden ser generats tant per una productivitat avançada com per baixos costos laborals, una mateixa taxa de benefici resulta de constel·lacions molt variades de productivitat, salaris i relacions capital-treball. Les implicacions socials del «creixement» esdevenen indeterminades, en aquestes condicions.

A més, en aquesta línia de raonament el comportament de l'«economia real» és interpretat normalment sense referència a la globalització financera. Aquest enfocament és foraviat perquè l'economia monetària és més mòbil i flexible que mai. Les decisions d'inversió (i, per tant, també les taxes de creixement) no estan determinades tan sols per les taxes de benefici (industrial), sinó també pels tipus d'interès globals sobre els actius financers. Per tal com en condicions de globalització financera l'acumulació no s'esdevé ja necessàriament en l'economia real, la relació entre plusvàlua, acumulació de beneficis i creixement del PIB real s'ha fet molt més laxa. A hores d'ara, en determinades condicions és molt més rendible acumular actius financers que invertir en projectes reals. Així, els preus dels actius financers es troben inflats mentre que els preus de les mercaderies (en particular de les manufactures, com mostren Duménil i Lévy) ¹⁰

es troben en deflació, almenys en relació a l'índex de preus del PIB. La ruptura del lligam entre acumulació real i monetària es manifesta en una paradoxal «inflació deflacionària».¹¹

Una segona raó per la qual la majoria dels científics socials i dels polítics prediquen obsessivament la ideologia del creixement triomfant és la idea que el creixement econòmic augmenta l'ocupació, les rendes i la recaptació fiscal, i que per aquesta via aporta recursos per a l'al·leujament dels conflictes socials, l'expansió de l'ajuda al desenvolupament, la supressió de la pobresa, l'acompliment de requisits ecològics, i així successivament. El creixement sostingut, certament, era l'espina del «compromís keynesià» corporatista que, amb el mode «fordista» de regulació, caracteritzà el desenvolupament capitalista a la postguerra. També se suposava que oferia un remei per a l'endarriment al món menys desenvolupat: l'argument de la teoria de la «modernització». Així, un article recent que exalçava els beneficis del «Consens de Washington» declarava: «Sense inversió no hi ha creixement econòmic i sense creixement econòmic no hi ha política econòmica sostenible...».¹² La idea que pot existir un mode de cohesió social diferent del capitalista basat en un fort creixement econòmic, naturalment, no és considerada.

A la vista d'aquestes dues raons generals —que es reforcen mutuament— de l'obsessió pel creixement, no pot sorprendre que la difusió de propostes de política que estimulen el creixement siga una prioritat dels economistes, bé pertanguen a la tradició keynesiana, bé tinguen conviccions més aviat neoclàssiques i neoliberalis.¹³ Fins i tot molts economistes ecològics

creuen també que no és el creixement econòmic, sinó l'estancament econòmic, allò que malmet el medi ambient.¹⁴ Això pot no ser totalment fals pel que fa a la pol·lució «bruta», és a dir, visible i perceptible. Tanmateix, la pol·lució «neta» lligada a un estil de vida determinat, com ara l'emissió de gasos afavoridors de l'efecte hivernacle o l'«externalització» dels efectes ecològicament destructius devers àrees remotes o cap a un futur llunyà (les deixalles nuclears), és sens dubte també un efecte secundari del creixement i de la creació de benestar.¹⁵

D'altra banda, com ha subratllat Immanuel Wallerstein, la mania del creixement té caràcter sistèmic. Està inserida en les institucions que permeten que el sistema funcione com una «totalitat»: «El capitalisme com a sistema històric es defineix pel fet que té com a element estructural central i primari l'acumulació sense fi de capital. Això vol dir que les institucions que en constitueixen el marc recompensen els qui persegueixen l'acumulació sense fi de capital i penalitzen els qui no ho fan».¹⁶ Atès que l'acumulació de capital és impulsada pels beneficis (per la seua anticipació), l'afirmació de Wallerstein de fet resumeix el «gran relat» del sistema capitalista modern: els processos de formació de beneficis, acumulació i regulació institucional que donen un grau de seguretat al sistema produeixen alhora inseguretat a tots els nivells de la vida social i individual.

Wallerstein pensa que el llarg cicle contemporani d'acumulació, que ha durat més d'un segle, acabarà aviat i que el capitalisme entrarà llavors en una fase de crisi sistèmica. És indubtable que la mania del creixement no té fonament sòlid en l'economia real. Però la construcció per-

manent d'institucions que posen l'accent en el creixement i que imbueixen persistentment en els capitalistes individuals el motiu del benefici, ha de ser entesa com una temptativa de mantenir l'estabilitat social i econòmica i d'evitar un canvi radical, «de paradigma». Tant si s'embolcalla com a «modernitat» o «postmodernitat», tant si invoca una «tercera via» o la «nova economia», o si es presenta com a solució per a superar l'endarreriment, la mania del creixement no és més que una reacció conservadora davant la tendència a la «crisi sistèmica» identificada per Wallerstein.

DESACOBLAMENT

La transició cap a una «economia de creixement» al segle XIX fou un aspecte més de la «gran transformació» llavors en marxa de les formes socials precapitalistes cap a l'economia de mercat capitalista.¹⁷ Els processos de mercantilització, la funció de circulació-facilitació dels diners i la disponibilitat de combustibles, tot plegat, constituïu una perfecta «trinitat» que impulsà l'acceleració capitalista en el temps i en promogué l'expansió en l'espai, és a dir, l'acumulació i el creixement.¹⁸ Els mercats han existit tothora d'ençà que la gent començà a intercanviar productes, però fins l'aparició del mode de producció capitalista foren «lents» i les taxes de creixement, baixes. El capitalisme establí un fonament social, econòmic, polític i cultural, i promogué les fonts d'energia que permeteren la mobilització i el desenvolupament de les forces productives a una escala fins aleshores desconeguda. En el curs de l'«acumulació primitiva de capital», el creixement econòmic s'emancipà

ell mateix del limitat subministrament d'energia que permetia el treball viu. Després, al llarg de la història del capitalisme, els treballadors han estat substituïts per mitjans de producció impulsats (principalment) per combustibles fòssils. Aquest procés ha estat analitzat en termes de «subsumpció real del treball» o de «producció de plusvàlua relativa».¹⁹ El capital i les seues institucions entraren en un procés d'«autonomització» (*Verselbständigung*) amb relació a la societat (per exemple, el creixement de la població, les necessitats humanes) i al control social. Aquest fou el procés conceptualitzat per Polanyi com a desacoblament (*disembedding*) del mercat respecte del sistema social;²⁰ un procés a través del qual el primer acabaria imposant la seua lògica –val a dir, la primacia de les mercaderies, els diners i el capital– al segon.

A hores d'ara cal ser conscients que, en primer terme, el procés de desacoblament no fou, de cap manera, un fenomen exclusiu del segle XIX; i també, en segon terme, que el procés persistent de desacoblament inclou els diners en les seues molt diferents formes i funcions. Els diners no sols serveixen per a la circulació de béns i serveis en els «mercats ordinaris»; com a crèdit obeeixen no sols les regles de l'economia real, sinó també la «lògica» d'un sistema financer desacoblat que opera a escala global, desconnectat en part de l'economia real i que serveix, cada vegada més, per finançar no sols la inversió real (interior i estrangera) sinó també l'especulació.

Els instruments financers moderns estan gairebé del tot desconnectats de l'economia real. Com a resultat d'això, és possible que les taxes de creixement dels rendiments dels actius financers superen de molt el creixe-

ment de qualsevol indicador de l'activitat «real». Tanmateix, aquesta esfera financera desacoblada no és, de cap manera, irrellevant per al funcionament de l'economia o la societat reals. Ben al contrari, les taxes d'interès sobre els actius financers, formades globalment, han de poder avenir-se amb les taxes de creixement real i, per aquesta raó, exerceixen pressions molt fortes sobre l'economia real. Això estableix nous límits *econòmics* al creixement.

LÍMITS ECONÒMICS AL CREIXEMENT

El creixement econòmic és el resultat d'un procés de transformació d'energia i matèria. En termes marxians, aquest és l'aspecte concret i de valor d'ús del creixement. Des d'aquesta perspectiva hauria d'estar clar que el creixement té límits. Al capdavant, les existències d'energia i matèria del planeta Terra tenen els seus límits. Considerarem aquesta qüestió a l'apartat següent. Però el creixement econòmic és també el resultat d'un procés social de

producció governat pels diners (a través de la taxa d'interès) i pel capital (a través de la taxa de benefici). A llarg termini el capital exigeix un creixement «geomètric» d'entrades (*inputs*) per mantenir taxes de creixement (relativament) estables. Puix que el creixement geomètric a llarg termini de quantitats absolutes és una idea absurda, les taxes elevades de creixement econòmic (real) només poden mantenir-se un cert període de temps. Tanmateix, el manteniment de taxes d'interès elevades exigeix, precisament, la realització d'aquesta absurditat, i el discurs dominant sobre el creixement la presenta com un objectiu socialment i econòmicament factible.

Les dades estadístiques (quadre 1) indiquen que: *a)* els increments absoluts del PIB als països altament desenvolupats s'han mantingut positius i més aviat estables des del començament de la dècada de 1960 (amb fluctuacions merament cícliques), i *b)* que en la dècada de 1990 els increments reals no sols foren menors en termes absoluts, sinó assolits sobre la base d'un nivell ja més elevat de PIB real. Les taxes de creixement baixen inevitablement

QUADRE 1

Incrementos absoluts del PIB real (a preus de 1991) en bilions de les monedes nacionals respectives (mitjanes anuals)

Període i país (moneda)	1960-69	1970-79	1980-89	1990-96	1960-96
EUA (US\$)	110.05	120	140.83	120.13	122.72
Japó (IEN)	11.98	9.68	12.18	7.02	11.27
Alemanya (DM)	46.92	45.52	36.64	76.3**	46.15*
França (FF)	140.1	139.31	123.3	68.35	134.19
Regne Unit (L)	8.26	8.85	13.37	6.88	9.56
Itàlia (LIT)	29.94	29.61	24.97	9.13	28.25

* Període 1960-1989

** Des de 1990, Alemanya unificada; fins a 1989 Alemanya es refereix sols a Alemanya occidental; Itàlia: 1.000 bil. de lires; Japó: 100 bil. de iens.

Font: *Sachverständigenrat zur Begutachtung der gesamtwirtschaftlichen Entwicklung, Jahresgutachten 1997/98*, quadre 3. Elaboració pròpia.

A Alemanya l'increment més elevat del PIB real es produí el 1968, després de la «petita» crisi de 1966-67; en termes de taxa real de creixement del PIB, els 102 bilions de DM addicionals es traduïren en un 7,46 %. L'any 1988 el mateix increment absolut s'hauria traduït en una taxa de creixement de només el 4,43 %. L'increment realment assolit aquell any no sobrepassà els 83,4 bilions de DM. La taxa real de creixement hi va ser del 3,62%, encara força elevada en termes històrics. Als EUA l'increment absolut més alt del PIB (327,4 bilions US\$) en aquest període fou l'any 1983; la taxa real de creixement fou, aquell any, del 7 %. El 1996 el mateix increment real hauria donat lloc a una taxa de creixement del 4,99 %. En realitat el PIB d'aquest any va créixer només un (tot amb tot respectable) 2,76 %.

En la seua anàlisi a llarg termini del creixement econòmic, Angus Maddison va mesurar l'impacte de la productivitat del treball, de les hores treballades i de la productivitat del capital sobre la taxa mitjana anual de creixement. Segons Maddison, «a llarg termini les hores treballades per persona es reduïren, com a mitjana, a la meitat; l'*input* treball augmentà menys que la població...». Les seues troballes destaquen clarament la relació positiva que existeix entre la productivitat del treball i el creixement econòmic. «La productivitat del treball –afegeix– augmentà bastant més ràpidament que el PIB per capita. Entre 1820 i 1992 la productivitat del treball augmentà, al Japó, 46 vegades, mentre que el PIB per capita hi augmentà 28 vegades».²¹

Però tot i que la productivitat del treball ha estat òbviament el motor principal al llarg del darrer segle, una ullada a les xifres de creixement d'ençà de 1950 fa pa-

lès que: 1) la productivitat total dels factors minvà en tots els països considerats; 2) la ràtio capital-treball augmentà fins mitjan dècada de 1970 i ha minvat des d'aleshores; i 3) el coeficient de capital ha augmentat (és a dir, la «productivitat del capital» s'ha reduït remarcablement). L'impacte dels factors esmentats sobre la taxa de benefici és negatiu. I això perquè la taxa de benefici té una relació positiva amb: 1) una distribució de la renda favorable al capital, és a dir, baixos salaris reals per al treballador; 2) l'augment de la productivitat del treball; i una relació negativa amb 3) una ràtio capital-treball creixent (que, en termes de valor, significa una composició orgànica del capital creixent). A llarg termini, la taxa de benefici tendeix a reduir-se (com va mostrar Marx), però evidentment aquesta reducció presenta modificacions cícliques. Així, durant la darrera dècada de desregulació salvatge, flexibilització i mobilització de tots els factors productius (és a dir, de fortes pressions sobre els salaris individuals i socials, de redistribució de la renda a favor del capital, de costos decreixents del capital constant, especialment de les matèries primeres), la taxa de benefici augmentà considerablement. Això no obstant, l'expectativa de Wallerstein d'una «reducció global del benefici» és plausible a llarg termini.²²

D'ençà dels anys de 1960, als països industrialitzats les taxes d'augment de la productivitat, tot i que en declivi, foren encara més altes que les taxes de creixement de la producció a la indústria.²³ La conseqüència n'ha estat l'acomiadament de treballadors i l'aparició d'un «forat en l'ocupació». El creixement tendeix a esdevenir «creixement sense llocs de treball»,

una evolució que només pot ser contrastada amb la reducció dels horaris laborals o amb la creació de llocs de treball al sector públic i al sector privat no industrial. La reducció històrica de les hores de treball per persona descrita per Maddison rebaixa el potencial de creixement de la

societat, però alhora aporta una solució parcial al problema del «forat en l'ocupació». Entre 1973 i 1992 el nombre d'ocupats augmentà a Europa de 138 a 148 milions, mentre que hi hagué una reducció del 5 % en el nombre d'hores treballades, que passaren de 242 a 232 bilions.²⁴

QUADRE 2

Canvis percentuals anuals de la producció i la producció/hora al sector industrial en 10 països industrialitzats (1979-1995)

País	EUA	Can	Japó	Bel	Fr	Alem	It	Hol	Sue	RU
Producció indus.	2.1	1.7	3.4	2.0	0.7	0.4	2.3	2.0	2.1	0.7
Producció/hora	2.6	1.7	3.4	3.1	3.1	2.2	3.8	3.3	3.3	4.2

Font: Christopher Sparks i Mary Greiner, «U.S. and foreign productivity and labor costs», *Monthly Labor Review* (febrer 1997), p. 29.

El quadre 2 resumeix l'evolució a llarg termini de la productivitat (producció per hora treballada) i el creixement (producció industrial). Des de final dels anys de 1970 a mitjan dècada de 1990, només el Japó i Canadà assoliren un creixement de la producció igual al creixement de la productivitat. Tota la resta de països industrialitzats mostren la pauta que Maddison va identificar com a tendència a llarg termini entre la primèria del segle XIX i els anys 90 del segle XX. El panorama, tanmateix, canvia quan es compara el creixement a llarg termini del PIB amb les taxes de creixement del PIB per persona ocupada, perquè la taxa de creixement de la productivitat del treball en el sector dels serveis és generalment més baixa que en la indústria. L'expansió del «treball improductiu»²⁵ té com a efecte la reducció dels augments de productivitat. Com a conseqüència, especialment, de l'augment del pes dels serveis financers i de les vendes sobre la produc-

ció (per exemple, en la indústria de l'automòbil representen ja quasi el 70 %), el treball «improductiu» neutralitza en part els augments de productivitat assolits pel treball «productiu»²⁶ i, per tant, també el forat en l'ocupació que se'n deriva. Però com a efecte de la introducció de les noves tecnologies de les comunicacions en els serveis, és molt versemblant que aquest sector registrarà taxes més elevades d'augment de la productivitat en el futur —un escenari que anuncien ja els defensors de la «nova economia»—, amb la conseqüència que no hi ha garanties que es mantinga a llarg termini la capacitat del sector dels serveis d'absorbir una part substancial de la força de treball.

No hi ha solucions fàcils per al forat de l'ocupació en les societats capitalistes dinàmiques. Val a dir que cal considerar l'atur estructural com una conseqüència inevitable d'una economia fortament efectiva. Però la gent no es resigna voluntària-

ment i amb alegria a aquest estat de coses. L'esquerra ha promogut sempre polítiques «alternatives» (és a dir, no-de-mercat) per aconseguir la plena ocupació. Per tal com l'espai per a aquesta mena de projectes alternatius s'ha reduït molt marcadament, cada vegada més l'única opció que li resta a la gent és «eixir-se'n» del sistema d'ocupació remunerada. Això pot prendre la forma d'una acceptació passiva de l'atur i les seues conseqüències o de l'organització activa de noves formes de treball. La darrera via no es refereix a cap altra cosa que al «sector informal», que està creixent a tot arreu del món i reduint així el forat de l'ocupació. L'Organització Internacional del Treball assenjala que més del 80 % dels nous llocs de treball creats a Amèrica Llatina i Àfrica els darrers anys pertany a l'economia informal.²⁷ Més endavant tornarem sobre aquesta qüestió del «sector informal».

LÍMITS ECOLÒGICS AL CREIXEMENT I LA PRODUCTIVITAT

L'increment substancial de la productivitat és un dels trets bàsics del capitalisme industrial en general i del sistema fordista en particular. És per això que l'augment de la productivitat és el punt de partida de l'anàlisi que dedica Adam Smith a l'«origen de la riquesa de les nacions»: l'especialització i la creixent divisió del treball contribueixen a augmentar la producció per hora de treball, i això determina l'expansió de la renda i la riquesa.²⁸ David Ricardo estengué el raonament a la divisió internacional del treball, basada en el lliure canvi. La «lleï dels avantatges comparatius» definida per Ricardo és encara un

dels fonaments teòrics més importants de l'economia moderna, i ha estat fins i tot assumida amb entusiasme per la literatura moderna, eurocèntrica, de la globalització.²⁹

Deixant de banda els guanys d'eficiència, la productivitat només pot augmentar posant en circulació més capital fix i consumint quantitats encara més grans de materials i energia.³⁰ Per descomptat, la reproducció del capital(isme), globalment considerat, depèn essencialment del (plus) valor que només pot ser produït pel treball. Però l'intent del capital d'emanciparse de la seua dependència del treball viu bo i substituint-lo per energia fòssil i maquinària, estableix una nova relació amb la natura. El fordisme, d'altra banda, no pot ser entès com una mera innovació tècnica i social. Inclou, també, una nova relació amb la natura, perquè tant el sistema de producció i consum com el mode de regulació social es basen fortament en l'ús d'energia fòssil.³¹

És evident que les premisses materials de l'«estil de vida occidental» no poden entendre's a totes les societats de la terra sense destruir la natura fins al punt que la vida humana al planeta estaria amenaçada.³² Un dels primers símptomes del fet que s'ha arribat ja als límits de l'espai mediambiental és que els béns necessaris per a la producció i la reproducció esdevenen «oligarquics», és a dir, reservats a una oligarquia capaç d'assegurar el seu accés a recursos mitjançant la disponibilitat monetària. Els qui no posseeixen riquesa monetària es troben cada vegada més exclosos del consum de béns i de serveis. En conseqüència, el nombre de pobres augmenta al món; segons el Banc Mundial, l'any 1998 hi havia 2.800 milions de persones que vivien per sota del llindar inter-

nacional de pobresa, fixat en dos dòlars al dia.³³

Però també hi ha límits absoluts, no tots els efectes dels quals poden ser tan fàcilment eludits pels rics. Estudis seriosos sobre la capacitat de càrrega dels ecosistemes globals i sobre el concepte d'«espai mediambiental» han demostrat que s'hi troben límits objectius al procés de creixement econòmic.³⁴ Però, a hores d'ara (d'ençà de la Conferència de Rio de 1992), és sabut de tothom que els recursos fòssils són limitats i, a més, que el consum excessiu que se'n fa és responsable de l'efecte hivernacle i d'altres mals ecològics. Per aquesta via, la qüestió de la sostenibilitat ecològica ha pres volada i està reestructurant el discurs de les ciències socials en general i de l'economia del creixement en particular. Això hauria de ser raó suficient per bandejar qualsevol il·lusió sobre el caràcter benigne de la globalització econòmica i financera. A més, la democràcia (formal) liberal occidental només podria ser globalitzada si el mateix «estil de vida occidental» pogués ser globalitzat. Però una situació de globalitat genuïna, és a dir, una societat mundial basada en la igualtat i la reciprocitat (si no en la solidaritat), no s'assolirà mai a través de la globalització *capitalista*.

LÍMITS FINANCERS AL CREIXEMENT

El tipus d'interès és una dada clau («la restricció financera indefugible»)³⁵ en qualsevol iniciativa econòmica. Si els capitalistes no aconseguen un benefici com a mínim igual al tipus d'interès prevalent, el seu capital serà classificat com a no ren-

dible i els crèdits que se'ls hagen atorgat seran considerats inadequats. Mentre que el tipus d'interès real siga més baix que la taxa real de creixement del PIB i de l'«eficiència marginal del capital» (és a dir, la taxa de benefici), els retorns de les inversions productives sobrepassaran el preu monetari del capital i, en conseqüència, els inversors dels mercats financers estaran previsiblement disposats a prestar els seus diners en operacions d'economia real. Aquesta «situació keynesiana», tanmateix, s'acabà al mateix temps que l'«època daurada» de l'expansió fordista, és a dir, als anys setanta. Des de començament de la dècada de 1980, els tipus d'interès real dels mercats financers han superat amb escreix la taxa mitjana real de creixement del PIB.³⁶ L'economia real es troba «deprimida» pel sistema financer. L'OCDE dóna tres raons que explicarien aquesta configuració de les finances i la producció: primer, els creixents dèficits fiscals i l'acumulació de deute públic als països altament desenvolupats; segon, els riscos altament inflacionaris i, per tant, el pes més gran dels factors de risc en la formació dels tipus d'interès; i tercer, la globalització dels mercats financers des de la segona meitat dels anys 70, amb el resultat que la funció d'assignació de crèdit començà a ser exercida pels mecanismes desregulats de mercat més que no pas per la intervenció pública.³⁷ El projecte polític de desregulació, liberalització, flexibilització i privatització, així doncs, ha intensificat la concurrència global amb els efectes consegüents en l'estabilitat de les monedes nacionals i la rendibilitat dels actius. Les creixents oportunitats d'explotar els diferencials de rendibilitat entre llocs a una escala global, juntament amb les innovacions tècniques (tecnolo-

gies de la informació i de les comunicacions) i financeres (dels *hedge funds* i similars als centres financers *offshore*), poden ser considerades com l'impuls principal de la globalització.

Però hi ha una quarta raó, no reconeguda per l'OCDE, dels alts tipus d'interès reals que han prevalgut des de començament dels anys 80: la crisi de l'hegemonia nord-americana. El dèficit de la balança de pagaments d'Estats Units existent des de 1971 (degut a l'eixida de capital) i el deteriorament de la balança per compte corrent des de la mitjana dels anys 70, sumats al col·lapse del sistema de canvis fixos de Bretton Woods, exerciren fortes pressions a la baixa sobre el tipus de canvi del dòlar, bo i nodrint la inflació. Per tal d'evitar un deteriorament més gran de la posi-

ció (encara hegemònica) del dòlar, el recurs més a l'abast era l'augment dels tipus d'interès nord-americans.³⁸ El període d'alts tipus d'interès començà el 1979, sota l'administració Carter, i fou perllongat amb força per l'administració Reagan. Els efectes d'això sobre el tipus de canvi del dòlar foren positius, però devastadors per als deutors, als Estats Units (per exemple, la crisi de Savings&Loans [les caixes d'estalvis]) i sobretot al Tercer Món. La combinació d'alts tipus d'interès, augment dels preus del petroli i declivi dels preus de les mercaderies determinà una crisi del deute al Tercer Món que encara no ha estat superada vint anys després. El quadre 3 mostra la relació entre els tipus d'interès reals a llarg termini i el creixement real del PIB als països altament desenvolupats.

QUADRE 3

Taxes de creixement i tipus d'interès a països industrialitzats (1960-1995)

	PIB real (taxes anuals de creixement en %)				Tipus d'interès real a llarg termini (percentatges anuals)			
	60-73	74-79	80-89	90-95	60-73	74-79	80-89	90-95
EUA	4.0	2.6	2.4	1.9	1.5	-0.5	4.9	4.4
Japó	9.7	3.5	3.8	1.9	–	-0.2	4.3	3.9
Alemanya	4.3	2.4	2.0	2.0	2.6	3.1	4.8	3.8
França	5.4	2.7	2.1	1.3	1.9	-0.3	4.7	5.9
RU	3.1	1.5	2.4	1.0	–	-2.0	3.5	4.7

Font: OCDE, *Historical Statistics 1960-1995*, París, 1997, pp. 50 i 108.

Segons el paradigma keynesià tradicional, l'acumulació de capital és finançada amb préstecs procedents dels «propietaris de riquesa monetària», és a dir, els bancs i els inversors. El tipus d'interès obliga els capitalistes industrials a produir suficients

beneficis per subvenir al servei del deute contret i també per satisfer les seues pròpies exigències d'acumulació. D'aquesta manera el tipus d'interès està vinculat als beneficis, l'ocupació i l'acumulació de capital, és a dir, a l'organització social del

règim d'acumulació i la seua regulació política. El tipus d'interès, d'altra banda, està subjecte a regulació per l'autoritat monetària (nacional), i per damunt de tot pel Banc Central. Per bé que continua sent una premissa central de la teoria keynesiana, la globalització ha erosionat a hores d'ara d'una manera significativa la capacitat de les autoritats nacionals de determinar els tipus d'interès, que es formen actualment en els mercats financers globals. Si per una banda l'*arbitratge* entre diferents mercats iguala els diferencials de tipus d'interès (i de tipus de canvi), per una altra, els diferencials hi reapareixen tothora (calculats en «punts bàsics»), la qual cosa nodreix noves onades d'especulació.

Els qui atorguen préstecs sobre la nostra riquesa monetària (en forma, per exemple, de participacions en empreses o fons d'inversió, o de títols de deute públic) esdevenen per això mateix *propietaris de títols*. El sistema financer internacional funciona com un mecanisme immens que canalitza l'excedent produït en qualsevol lloc del món cap als propietaris de títols als grans centres financers. Com a resultat, la desigualtat augmenta de manera espectacular. De tota manera, hi ha tants intermediaris en la cadena que lliga els préstecs monetaris, el servei del deute i la transferència d'excedent en termes reals, que la gent rarament els veu, en condicions normals, i només es fan visibles en temps de crisi. El sistema financer sembla un «món virtual» sense cap influència sobre la producció i la reproducció, és a dir, sobre les condicions de vida de la gent i l'entorn natural. A més, sovint es considera com una mena de «joc de suma zero» entre jugadors al món virtual del mercat de valors: uns hi perden el que altres guanyen, i a

l'inrevés, i no s'hi esdevé res de real. En realitat existeix un mecanisme a través del qual els propietaris d'actius financers guanyen en detriment dels qui no pertanyen a aquesta envejable espècie. Les xifres d'EUA indiquen que entre 1989 i 1997 el 86 % dels guanys a la borsa correspongueren al 10 % de les unitats familiars més riques, mentre que entre 1983 i 1995 el 40 % de les unitats familiars més pobres perderen el 80 % del seu patrimoni net.³⁹ Aquests fets contrasten fortament amb l'afirmació del Banc Mundial segons la qual hi ha una relació positiva «d'1 a 1» entre el creixement i la reducció de la pobresa. La visió «postmoderna» del sistema financer com a quelcom deslligat del món real de la producció i la distribució és totalment inadequada per entendre les contradiccions i les tendències de crisi generades per aquest sistema global. Tot seguit en considerarem, a grans trets, algunes.

1. Per bé que els mercats globals es basen en principi en la iniciativa privada, el paper de l'estat és imprescindible per tal que funcione el sistema. Per descomptat, els estats i les institucions internacionals constitueixen el marc de l'ordre social i econòmic (mundial). Tanmateix, pel que fa a les finances globals, el paper de l'estat, com a deutor públic dels propietaris privats de la riquesa monetària, és el d'un participant directe. El sistema financer privat té una feblesa fonamental pel fet que els propietaris de la riquesa (i dels títols) són agents privats, mentre que els deutors són en la majoria de casos institucions públiques —o n'esdevenen quan els deutors privats fan fallida. La crisi del deute de la dècada de 1980 fou causada, sobretot, per la morositat dels deutors pú-

blics, mentre que la de la dècada de 1990 tingué molt a veure amb la morositat privada. Aquest canvi fou resultat de les polítiques de desregulació i privatització menades per les institucions internacionals i els governs. La idea keynesiana (i marxista) dels deutors com a capitalistes (industrials) privats que paguen el seu deute mitjançant l'extracció i realització de la plusvàlua ha perdut validesa en l'era de l'especulació financera global. El pagament del deute als propietaris privats de títols ha estat «socialitzat»: els governs en descarreguen el cost en els ciutadans. Aquesta és la raó per la qual l'endeutament públic ha augmentat tant a gairebé tots els països al llarg dels darrers vint anys. Quan ni els deutors privats ni els estats poden fer front al pagament del deute, les institucions internacionals (sobretot el Fons Monetari Internacional) aporten nous crèdits amb la condició que els països afectats apliquen polítiques d'ajustament estructural. L'objectiu primari de la gestió de la crisi del deute és garantir els actius en mans dels creditors dels països industrialitzats, i evitar així una «crisi sistèmica». A mitjà i llarg termini, aquestes polítiques canalitzen recursos dels ciutadans del país endeutat cap als propietaris de títols d'altres països. Així, la redistribució de la riquesa real (plusvàlua) entre creditors i deutors és organitzada per les institucions oficials, i no només pels mercats. Aquesta és una de les formes en què el capitalisme contradiu la ideologia del «lliure mercat»; la presentació de la realitat capitalista que fa aquesta ideologia contrasta d'una manera cada vegada més crua amb l'experiència que en té la gent.

2. En la majoria dels casos, els anomenats «mercats emergents» es caracteritzen

per altes taxes de creixement real i/o elevats tipus d'interès nominals, i totes dues coses serveixen per atraure capital estranger. Quan es redueix la taxa de creixement o s'espera una depreciació de la moneda, el capital estranger fuig de seguida del «mercat emergent» per tal de no «submergir-se». El resultat d'aquesta fugida de capitals és una depreciació encara més gran de la moneda. En els casos dels països asiàtics, i de Mèxic, Brasil i Rússia, les monedes es van depreciar entre el 50 i el 80 %. Per moltes raons, els efectes foren devastadors: *a)* el cost del servei del deute exterior, denominat en moneda estrangera, es disparà; *b)* per mantenir constants els ingressos per exportació calia augmentar-ne molt el volum; *c)* els preus més alts de les importacions exercien pressions inflacionistes en l'economia; *d)* el valor dels actius baixà molt per a aquells, fossen nacionals o estrangers, que disposaven de divises fortes. En aquestes condicions, la dimensió global que han pres les inversions financeres apareix com un mecanisme molt més eficaç de transferència de valor real i d'intensificació de l'explotació que, per exemple, les activitats d'espoliació menades sota els governs colonials a partir del segle XVI. El funcionament del sistema global de crèdit anul·la els potencials avantatges comparatius de cost associats al lliure canvi. Se'n deriva, una vegada més, que la relació d'1 a 1 entre creixement i eradicació de la pobresa postulada pel Banc Mundial, és falsa.

3. Si per un costat el capital financer exerceix pressions *deflacionistes* sobre els preus de les mercaderies, per l'altre produeix una *inflació* dels preus dels actius. Aquesta situació paradoxal d'una «deflació inflacionista»⁴⁰ és un indicador de fins a

quin punt el sistema financer global s'ha desconnectat de l'economia real. Es produeix un *boom* financer paral·lel a la sobreproducció i la sobre capacitat en l'economia real: «Hi ha massa de tot. De peces de caixmir a pantalons vaquers, de joies d'argent a planxes d'alumini... Àsia és l'epicentre del problema. La inversió massiva que s'hi ha fet, sobre el supòsit d'unes taxes de creixement permanentment elevades, ha donat lloc a un enorme excés de capacitat productiva...».⁴¹ La configuració de les institucions internacionals que es va fer en l'època de postguerra s'ajustava a un món amb taxes d'inflació constants i moderades; estava pensat per a contrarestar les pressions deflacionistes que s'havien demostrat tan destructives arran de la gran crisi de 1929. En la dècada de 1930 les tendències deflacionistes menaren a un col·lapse gairebé total al mercat mundial i, com a conseqüència d'això, els estats prengueren mesures proteccionistes i s'orientaren a una política autàrquica ferotge. Uns tipus d'interès nominals baixos determinaren l'alça de les cotitzacions al mercat de valors.

Tanmateix, davant les tendències deflacionistes que afecten els preus dels productes i les taxes reals de creixement, fins i tot uns tipus d'interès molt baixos no estimulen la nova inversió en l'economia real per la seua escassa rendibilitat, com bé mostra el cas del Japó. En efecte, el Japó «creà una capacitat industrial massiva al país i a l'exterior al llarg de la dècada de 1980, encoratjat per tipus d'interès baixos. A final dels anys 80 les autoritats monetàries japoneses reduïren el tipus real d'interès gairebé a zero per tal d'ajudar els exportadors japonesos a sobreviure a la imponent fortalesa del ien cap a 1986.

Aquesta política alimentà una enorme bombolla al mercat de valors...».⁴² Malgrat tot, els baixos tipus d'interès encara eren massa alts en relació amb la taxa de benefici esperada. La sobreproducció i la sobreacumulació de capital nodriren una crisi que tenia l'origen en l'esfera «real» de l'economia, però que féu acte de presència de primer en l'esfera monetària, com a crisi de la borsa de valors al Japó i com a crisi financera a Àsia, Rússia i Brasil.

Una situació caracteritzada per aquestes tendències és extremament inestable i pot dur a l'esfondrament d'empreses que, de sobte, es troben fortament endeutades. És la situació que Keynes va anomenar «trampa de la liquidesa»: malgrat que els tipus nominals d'interès són baixos, gairebé zero fins i tot, ningú demana crèdits perquè es considera que les inversions no rebran ni tan sols la taxa mínima de benefici. Així les coses, els individus troben raonable de transferir els seus actius líquids a llocs on previsiblement obtindran beneficis a curt termini més alts.

Actualment són els propietaris de la riquesa monetària, més que no pas els capitalistes industrials «tradicionals», els qui determinen el procés d'acumulació global. La taxa real de retorn del capital té menys importància per a les decisions d'inversió que els tipus d'interès monetaris. Però el procés de desacoblament i de desvinculació no ha donat lloc a una esfera financera totalment autònoma. Els efectes del sistema financer global són viscuts directament, en carn pròpia, per les poblacions dels països fuetejats per les crisis financeres. El govern d'Indonèsia calculava que almenys 30 milions de persones vivien en aquest país per sota del nivell de pobresa. A Tailàndia la pobresa i

l'economia informal augmenten visiblement. A Rússia, la fam i la malnutrició hi han tornat a gran escala, i a extenses zones del país han desaparegut els diners i s'estén una economia premoderna de bescanvi: un tipus diferent d'«economia virtual».⁴³ Per bé que les dades empíriques són millors en uns casos que en altres, la tendència a la resta de països colpejats per la crisi és bàsicament la mateixa. Tot plegat fa entendre que el sistema financer té encara un impacte profund en l'acumulació real, la situació dels treballadors i la regulació política.

CONCLUSIÓ: CREIXEMENT, NATURA, OCUPACIÓ I DINERS

Els problemes que hem considerat són conseqüència del fet que durant dècades l'augment de la productivitat i els tipus reals d'interès han estat considerablement més elevats que les taxes de creixement. I són expressió del declivi de la taxa de benefici sobre el capital en la major part del món.⁴⁴ L'atur i la desigualtat augmenten a escala global. Per a molts, l'eixida més òbvia i convenient d'aquesta situació tan precària rau a promoure el creixement econòmic. En les propostes de política econòmica dels governs, de les institucions internacionals com ara l'FMI o el Banc Mundial, dels instituts de recerca o dels mitjans de comunicació, l'estímul del creixement es dona per descomptat com una panacea que resoldrà tots els problemes globals. Però per aconseguir un augment de les taxes de creixement no sols hi ha obstacles de caràcter econòmic. Cal tenir en compte també els seriosos límits ecològics que s'oposen a un creixement quantitatiu més

gran —límits, sens dubte, que es fan notar en termes econòmics i socials. La qüestió, així doncs, és: és possible reduir el tipus real d'interès o refrenar l'increment de la productivitat del treball, en comptes de continuar estimulant la taxa real de creixement del PIB?

La reducció del tipus d'interès era la proposta de Keynes per a la creació de nous llocs de treball. Si no es podia augmentar l'eficiència marginal del capital (la taxa de benefici), calia rebaixar el tipus d'interès (l'«eutànasia del rendista»)⁴⁵ Però la premissa d'aquest remei era la sobirania de les autoritats monetàries pel que fa a la determinació del tipus d'interès. Com a resultat de la desregulació dels mercats, de la liberalització dels tipus de canvi i de les innovacions financeres, els bancs centrals nacionals ja no exerceixen una influència significativa sobre els tipus d'interès, que es formen als mercats financers globals. I no existeixen institucions globals amb un control adequat sobre els mercats financers. Fins i tot les propostes de reforma desenvolupades arran de la crisi asiàtica de 1997 (com ara el Fòrum Global sobre Estabilitat Financera), no van gaire més enllà de recomanacions de més transparència, un comportament més prudent i la millora de la vigilància, el seguiment i les garanties; no hi ha propostes per a intervenir en el funcionament dels mercats financers.

L'anterior ministre d'Hisenda alemany, Oskar Lafontaine, tractà d'establir un cert grau de control polític sobre els tipus d'interès globals (substituint-los) i sobre els tipus de canvi (introduint zones-objectiu). Sabia molt bé que un projecte d'aquesta mena només podia reeixir amb la col·laboració del Banc Central Europeu i en

coordinació amb els altres governs del G7 (G8). Però les propostes de Lafontaine foren rebutjades amb indignació pels «mercats», les grans multinacionals, els banquers centrals «independents», l'opinió pública, membres del seu mateix govern, i –no en darrer terme– pels economistes més destacats del corrent dominant. El projecte de Lafontaine fou l'últim intent de trencar amb el discurs hegemònic sobre el creixement i de recuperar sobirania en matèria de política econòmica en detriment dels «mercats globals».

Hi ha una tercera solució possible: la reducció de la taxa d'increment de la productivitat. Tanmateix, el creixement econòmic es produeix en un marc competitiu i es basa, per tant, en l'esforç de cada país per millorar la seua competitivitat; la qual cosa, al seu torn, exigeix l'augment de la productivitat. Això significa que el discurs de la globalització i de la competitivitat es basa inevitablement en la productivitat i les condicions exigides per millorar-la. L'anterior president de Brasil, Fernando Enrique Cardoso, ho va expressar amb molta claredat:

La globalització significa competició basada en nivells més alts de productivitat. Això vol dir més producció per unitat de treball. La desocupació deriva, així doncs, de la mateixa raó que fa que una economia tinga èxit i siga competitiva... La flexibilitat de les relacions laborals hauria de resoldre's també en un cost més baix de la contractació de treballadors... En països amb poblacions de gran dimensió com Brasil i l'Índia cal, a més, fixar-se en el funcionament de l'anomenada economia informal pel que fa a la creació de llocs de treball...⁴⁶

La conseqüència d'un ajustament «reeixit» als desafiaments de la globalització és, doncs, la creació d'una economia dual: una part formal, competitiva i altament productiva, i una d'informal que serveix per absorbir els treballadors excedents precisament perquè és en general menys productiva que la formal.⁴⁷ La puixança de l'economia informal aporta, òbviament, una «solució» al problema de l'augment de la desocupació. Els seus efectes d'empitjorament en qüestions com ara les condicions laborals, els salaris, la seguretat social, la sanitat, etcètera, esdevenen virtuts en l'era de la globalització i sota un règim d'acumulació o un model de creixement que exclouen sectors cada vegada més grans de la força de treball del sistema d'ocupació formal. Els percentatges de treball informal sobre l'ocupació total als països del «Tercer Món» van del 30 % a Xile al 84 % a Uganda.⁴⁸ A l'Amèrica Llatina l'ocupació informal als sectors no agrícoles passà, entre 1990 i 1996, del 51,6 % al 57,4 %.⁴⁹ A les àrees rurals, el percentatge de treball informal era fins i tot més alt; l'Institut Brasiler de Geografia i Estadística (IBGE) considera que fins un 90 % de la força de treball hi és informal. A Europa central i oriental, per la seua banda, la transició cap a una economia de mercat i la crisi de 1997 expulsà molts treballadors del sector formal cap a l'informal, i també als països altament desenvolupats d'Europa el treball informal esdevé cada vegada més important. El percentatge de persones ocupades en l'anomenada «economia subterrània» oscil·la entre el 7 % i el 16 %, en funció del criteri de mesura emprat, i això sense comptar que al voltant del 15 % de la força de treball practica l'autoocupació.⁵⁰

El treball informal, encara que siga normalment menys productiu que el formal, no ha de ser considerat improductiu en el sentit marxista. Per consegüent, la tendència a la informalització pot ser una solució (parcial) al problema de l'ocupació que no pressiona a la baixa sobre la taxa mitjana de benefici. De fet, puix que els costos salarials en el sector formal estan influïts també pel baix nivell de remuneració del treball informal, l'efecte sobre la taxa mitjana de benefici és, comptat i debatut, positiu, especialment en les indústries en què les grans empreses es beneficien del treball informal emprat per proveïdors locals.⁵¹ Cal considerar la possibilitat que la globalització ofereisca noves oportunitats al capital per intimidar els treballadors. Per una banda, el capital tractarà d'incrementar la taxa de benefici i d'augmentar la productivitat a través de la flexibilització forçada, i sistemàtica, del treball i els salaris. Per una altra, desplaçarà treballadors excedents cap al sector informal, on augmentaran l'oferta de treball de baixa remuneració, o bé entraran en una dinàmica d'autoocupació al si de mercats locals i regionals, o organitzaran serveis per compensar les funcions que ha deixat d'acomplir l'estat del benestar sota pressió del capital.

El creixement del sector informal, així doncs, sembla que és una solució parcial al problema de la desocupació. Molt depèn, emperò, de la mesura de la productivitat que hi apliquem. Normalment la mesura és la quantitat de treball (en hores treballades) per producció comercialitzable. No es tracta d'una mesura arbitrària: és un resultat de la «racionalitat occidental», de les definicions consagrades dels drets de propietat, i de la tendència asso-

ciada a comparar la competitivitat en mercats mundials altament integrats i en termes monetaris. Però hi ha una altra mesura que tindria molt de sentit: la quantitat de treball referida a la totalitat del cicle de vida d'un producte, incloent-hi la reparació, adaptació i actualització, així com els *subproductes no comercialitzats* de la producció, com ara la pol·lució externalitzada. Això faria estendre les normes de la «planificació de menor cost», ja usades als mercats de l'energia, als mercats d'uns altres productes. Dissortadament, «els mercats» no acceptarien de grat aquesta mesura. Els mercats i la concurrència promouen l'acceleració, mentre que la sostenibilitat ecològica demana una política de desacceleració, és a dir, la contenció dels augments de productivitat.

Atès que l'estímul del creixement no és la resposta adequada als problemes de la desocupació, la desigualtat i la inestabilitat econòmica, una solució més viable podria venir de la mà d'una combinació de noves formes de regulació dels mercats financers globals adreçades a reduir els tipus d'interès i d'una desacceleració dels increments de productivitat a través de l'expansió dels sectors informals i/o de la transició vers una producció, un consum i uns estils de vida ecològicament més sostenibles. Cal assentar encara la consciència pública al voltant dels problemes econòmics, financers, ecològics i socials que planteja la globalització i de les possibles solucions, per exemple a través dels moviments socials i les ONG. Sense aquesta consciència, la fe il·lusòria en un «creixement triomfant» persistirà i donarà lloc a més mesures de desregulació, sense aconseguir però, de cap manera, superar la crisi. Al capdavall, el creixement decaurà i entrarà en declivi,

el medi ambient es deteriorarà més i més i els pobres conituaran en la pobresa, però en seran molts més. I tot això per causa de l'absurda idea segons la qual les taxes de creixement poden augmentar fins i tot quan s'han superat els límits ecològics i l'economia real es troba immersa en una depressió com a efecte de tipus reals d'interès més alts que la taxa sostenible de creixement del PIB. En una era de globalització, cal repensar radicalment el paradigma convencional de política econòmica. Però aquest canvi radical de paradigma hauria d'anar acompanyat, necessàriament, d'esforços pràctics adreçats a reacoblar el sistema econòmic global en unes relacions socials i formes de regulació política noves, qualitativament distintes, a escala local i també global. És a una transformació d'aquesta mena al que aspiren els moviments contra el capitalisme descivilitzat, de Seattle a Gènova. □

Traducció de Gustau Muñoz

1. David Dollar i Aart Kraay, *Growth is good for the Poor*, Development Research Group of the World Bank, <<http://worldbank.org/research>> (juny del 2000).
2. Aquesta posició ha tingut un gran ressò a la premsa, que destacava la necessitat del creixement econòmic com una solució per a tot. Per exemple: «no es pot fer abstracció del fet que el creixement econòmic ha de ser el punt de partida de qualsevol millora dels nivells de vida...» (Maza Livanos Cattui, «Globalization. Holds the Key to Ending World Poverty», *International Herald Tribune*, 30 juny 2000). És paregut l'argument de Keith Marsden, publicat a *The Wall Street Journal Europe* (19 juliol 2000): «Per reduir la pobresa, ha de créixer l'economia». No tothom al Banc Mundial compartia el punt de vista esbossat per Dollar i Kraay, al qual donava suport el nou economista en cap Nicholas Stern. L'editor responsable de l'Informe sobre el Desenvolupament Mundial del 2000, Ravi Kanbur, va dimitir perquè no estava d'acord amb la interpretació optimista (i a més a més oportunista) de Dollar i Kraay (Alan Beattle, «World Bank Stages Intellectual Battle over Globalisation», *Financial Times*, 30 juny 2000).
3. Richard A. Easterlin, *Growth Triumphant: The Twenty-first Century in Historical Perspective*, Ann Arbor: The University of Michigan Press, 1998.
4. *Ibid.*, p. 153. Aquesta afirmació sembla una repetició de les prediccions futurològiques d'un creixement perenne de Herman Kahn i el Hudson Institute, que ell dirigia, en la dècada de 1960 (Fred Moseley, «The United States Economy at the Turn of Century: Entering in a New Era of Prosperity?», *Capital and Class*, núm. 67, 1999, p. 26). L'èmfasi en la desitjabilitat i la factibilitat del creixement és un tret essencial del discurs afirmatiu de la modernitat perquè un dels trets més importants d'aquesta és l'expansió quantitativa en el temps i l'espai.
5. Philip McMichael, cit. per John Bellamy Foster, «The Crisis of Earth. Marx's Theory of Ecological Sustainability as Nature-Imposed Necessity for Human Production», *Organization & Environment*, vol. 10, núm. 3, 1997, p. 126.
6. Paul Ekins i Michael Jacobs, «Environmental Sustainability and the Growth of GDP: Conditions for Compatibility», a V. Bhaskar i A. Glyn, eds., *The North, the South and the Environment. Ecological Constraints and the Global Economy*, Londres: Earthscan, 1995.

7. Enrique Dussel, «Beyond Eurocentrism: The World-System and the Limits of Modernity», a Fredric Jameson i Masao Miyoshi, eds., *The Cultures of Globalization*, Durham i Londres: Duke U. P., 1998, p. 3 i *passim*.
8. David Harvey, *Justice, Nature & the Geography of Difference*, Cambridge, Mass./Oxford: Blackwell, 1996.
9. Cal entendre això com una proposició relativa a la tendència principal de l'evolució econòmica. També hi ha contratendències, com ara el proteccionisme dels blocs comercials, i la gran divisòria entre les parts del món immerses en la dinàmica de la globalització i les que n'han restat excloses.
10. Gérard Duménil i Dominique Lévy, «Brenner on Distribution», *Historical Materialism*, 4 (1999).
11. Paul Mattick, «Die deflationäre Inflation», a Elmar Altvater, Volkhard Brandes, Jochen Reiche, eds., *Inflation-Akkumulation-Krise, I, Handbuch 3*, Frankfurt-Main/Colònia: Europäische Verlagsanstalt, 1976.
12. Moisés Naím, «Washington Consensus or Washington Confusion?», *Foreign Policy*, primavera 2000, p. 96.
13. Per exemple, l'informe del Banc Mundial, *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*, Washington D. C., 2000.
14. Jürgen Blazejczak, ed., *Zukunftsgestaltung ohne Wirtschaftswachstum? - Ergebnisse einer Workshops des DIW im Auftrag von Greenpeace Deutschland*, DIW-Diskussionspapier Nr. 168, Berlín (maig 1998); Andrew Glyn, «Northern Growth and Environmental Constraints», a V. Bhaskar i Andrew Glyn, eds., *The North, the South and the Environment. Ecological Constraints and the Global Economy*, Londres: Earthscan, 1995.
15. Per a una distinció entre pol·lució «neta» i «bruta», vegeu Elmar Altvater i Birgit Mahnkopf, *Grenzen der Globalisierung. Ökonomie, Politik, Ökologie in der Weltgesellschaft*, Müntser: Westfälisches Dampfboot, 1999.
16. Immanuel Wallerstein, «A Left Politics for the 21st Century? Or, Theory and Praxis Once Again», *New Political Science*, vol. 22, núm. 2, 2000.
17. Karl Polanyi, *The Great Transformation* (Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1978).
18. La qüestió de si el procés començà, com pensa Polanyi, al segle XVIII i al XIX o molt abans, en el decurs del llarg segle XVI, és important, però no podem tractar-la ací.
19. Karl Marx, *Das Kapital*, Marx-Engels Werke, 23, vol 1, cap. 14.
20. Polanyi, *The Great Transformation*; Anthony Giddens, *Konsequenzen der Moderne*, Frankfurt/Main: Suhrkamp, 1995; Altvater i Mahnkopf, *Grenzen der Globalisierung*, cap. 3, pp. 90-123.
21. Angus Maddison, *Monitoring the World Economy 1820-1992*, París, OCDE, 1995, p. 40. Les dades que presenta i interpreta Cfrats confirmen el que diu Maddison. Vegeu Crafts, *Globalization and Growth*.
22. Wallerstein, «A Left Politics for the 21st century?», p. 147.
23. L'Institut Alemany d'Investigació Econòmica (DIW) ha calculat un augment mitjà anual del valor de la producció industrial a Alemanya del 1,7 %, i un augment mitjà de la productivitat del treball (valor de la producció per persona ocupada) del 3,7 % entre 1991 i 1999 (Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. Wochenbericht 14/2000).
24. Mario Pianta, «Transformazione del lavoro: il 'terzo settore'», *Parolechiave* 14/15 desembre 1997, Roma: Donzelli editore, 1998.
25. Pel que fa als EUA, vegeu Fred Moseley, «The United States Economy at the Turn of the Century: Entering a New Era of Prosperity?», *Capital and Class*, 67, 1999, pp. 28-29.
26. No és aquest el lloc per a discutir els conceptes marxistes de treball productiu i improductiu. Per a Marx un treballador és productiu en la mesura que produeix plusvàlua. El treball improductiu, en canvi, no produeix, sinó que consumeix plusvàlua. Això no vol pas dir que siga inútil. El treball improductiu és sovint necessari per sustentar el procés social de reproducció. La distinció entre treball productiu i improductiu no és equivalent a la distinció entre producció i serveis, o entre treball material i immaterial. Tanmateix, és palès que els augments de productivitat poden ser «consumits» pels treballadors improductius, raó per la qual existeix un cert marge per a la creació de llocs de treball fora del sector «productiu».
27. Paul E. Bangasser, *The ILO and the Informal Sector: an Institutional History*, Ginebra: OIT, 2000; Victor Tokman, «La informalidad en los años noventa: situación actual y perspectivas», a Jorge Carpio i Irene Novacovsky, eds., *De igual a igual. El desafío del Estado ante los nuevos problemas sociales*, Buenos Aires: Siempro, FLACSO, 1999. Quants als països europeus, vegeu Sergio Bologna i Andrea Fumagalli, eds., *Il lavoro autonomo di seconda generazione. Scenari del postfordismo in Italia*, Milà: Feltrinelli, 1997; Friedrich Schneider i Dominik Enste,

- Schattenwirtschaft und Schwarzarbeit. Umfang, Ursachen, Wirkungen und wirtschaftspolitische Empfehlungen*, Munic i Viena: R. Oldenbourg, 2000.
28. Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, Chicago: The University of Michigan Press, 1976 [1776].
 29. David Held, Anthony McGrew, David Goldblatt i Jonathan Perraton, *Global Transformations. Politics, Economics and Culture*, Cambridge: Polity Press, 1999.
 30. En qualsevol procés donat de producció, el contingut material per unitat produïda pot reduir-se. Però a la llarga, i a escala de tota la societat, el consum d'energia i materials està augmentant tan de pressa que la capacitat de càrrega dels ecosistemes es desborda. Si fos possible reduir el consum de materials i energia mitjançant simples mesures tècniques, no es presentarien moltes de les dificultats que apareixen en les negociacions sobre clima i aigua.
 31. Elmar Altvater, *Der Preis des Wohlstands*, Münster: Westfälisches Dampfboot, 1992; Elmar Altvater, *The Future of Market*, Londres: Verso, 1993.
 32. Robert Goodland, Herman Daly i El Serafy, *Nach den Brundtland-Bericht: Umweltverträgliche wirtschaftliche Entwicklung*, Bonn: Deutsche Unesco-Kommission, 1992.
 33. World Bank et al., *Global Poverty Report*.
 34. Wuppertal Institut für Klima, Umwelt, Energie, *Zukunftsfähiges Deutschland. Ein Beitrag zu einer global nachhaltigen Entwicklung*, Bund i Miseror, eds., Basilea, Boston, Berlín, 1996; informes anuals del Worldwatch Institute (1984 i successius): Lester R. Brown et al., *State of the World*, Nova York/Londres: W. W. Norton.
 35. János Kornai, «The Soft Budget Constraint», *Kyklos*, vol. 39, 1, 1986.
 36. OCDE, *Economic Outlook*, juny 1993, París.
 37. *Ibid.*, pp. 29-31.
 38. El trilema de la política macroeconòmica definit per primera vegada per Mundell (que un govern només pot assolir dos dels tres objectius següents: un tipus de canvi fix o com a mínim estable, lliure circulació de capitals, una política monetària independent) s'ha resolt instaurant tipus d'interès alts per protegir el tipus de canvi davant uns mercats financers cada vegada més desregulats (és a dir, s'ha sacrificat la política monetària independent).
 39. Gates, «People-ized Ownership Patterns», p. 437.
 40. Mattick, «Die deflationäre Inflation».
 41. Jonathan Friedland i Leslie Chang, «Spreading Fat Slows Global Economy», *Wall Street Journal*, 30 novembre 1998. Els autors reblen el seu argument al·ludint al fet que la Xina i altres nous competidors han estat llançant un de vessall de mercaderies barates en mercats que ja n'estaven associats. Però el causant principal de la sobreproducció global és el Japó.
 42. *Ibid.*
 43. Clifford G. Baddy i Barry W. Ickes, «Russia's Virtual Economy», *Foreign Affairs*, set.-oct. 1998.
 44. Robert Brenner, «The Economics of Global Turbulence», *New Left Review*, núm. 229.
 45. John M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, Londres/Melbourne/Toronto: Macmillan 1964 [1936].
 46. El text del discurs es pot trobar a internet: <<http://www.brasil.emb.nw.dc.us/fpst06gl.htm> <http://www.brasil.emb.nw.dc.us/fpst06gl.htm>> (24 gener 1999); en portuguès: *Folha de Sao Paulo*, 28 gener 1996.
 47. OIT, *Employment, Incomes and Equality*, Ginebra: OIT, 1972; Alejandro Portes, «The Informal Economy. Perspectives from Latin America», a Susan Pozo, *Exploring the Underground Economy. Studies in Illegal and Unreported Activity*, Michigan: W. E. Upjohn Institute for Employment Research, 1996.
 48. Vegeu <<http://www.ilo.org/oupublic/spanish/region...temas/worker/doc/otros/iv/ii/ii/index.htm>>
 49. Victor Tokman, «La informalidad en los años noventa...» (p. 82), cit. a la nota 27.
 50. Paolo Perulli, «Die Bedeutung der informellen Arbeit im postindustriellen Europa», a Elmar Altvater i Birgit Mahnkopf, coords., *Die Ökonomie eines friedlichen Europa. Ziele, Hindernisse, Wege*, Münster: Agenda Verlag, 2000.
 51. Aquest és el tema d'un nombre creixent de llibres, com per exemple Kathryn Ward, ed., *Women Workers and Global Restructuring*, Ithaca N. Y.: ILR Press, 1990; Altvater i Mahnkopf, *Grenzen der Globalisierung*.

Europa Central: l'excavació d'un jaciment

Simona Škrabec

Entre les nombroses obres de l'exposició Art a Centreeuropa¹ em va cridar l'atenció un quadre: la fotografia d'un home jove amb un bitllet de 100 dinars iugoslavs enganxat al front. A sota seu hi havia una paraula acabada amb el signe d'exclamació. La lleigeixo i somric d'haver-ho comprès, d'haver aconseguit donar-li un sentit vàlid per a mi. Em giro, observo el meu voltant i topo amb la mirada d'una altra visitant, els seus ulls em parlen de sorpresa, potser fins i tot de rebuig.

Hi faltava la traducció, però encara que n'hi hagués hagut poc hauria canviat. La gent hauria llegit «Canta!» i hauria girat la mirada cap a l'obra següent. Per poder somriure davant d'aquell quadre calia saber com Iugoslàvia forjava els seus mites. Calia saber que un dels tòpics que evocaven la Iugoslàvia profunda era la imatge d'una festa, on es beu i balla, on els músics toquen sense parar, exhaustos, amb el front ple de gotes de suor, on s'obliden les penúries, on la diversió es paga i es presumeix de poder-la pagar. És en una festa

com aquesta on als músics se'ls adorna el front suat amb bitllets. Només aquell que pogués reconèixer aquest lloc comú, podria sentir l'impacte de la imatge.

Però més enllà dels tòpics culturals, el bitllet vermell evocava la memòria lligada a la història pròpiament dita. El bitllet de 100 dinars era el bitllet més gran de l'època feliç de Iugoslàvia, abans de l'arribada d'una riuada de zeros que es multiplicaven, feixos de paper sense valor amb imatges impreses que la memòria ja no pot retenir, diners d'un país que avançava a la deriva.

Aquest quadre és només un petit exemple de com no resulta gens fàcil comprendre l'art que ve d'una cultura desconeguda. La densa xarxa de motius compartits és el sentit veritable de la tradició i no la podem eludir. Però la influència de la tradició va més enllà d'un catàleg de costums i imatges poètiques imprescindibles per a la comprensió d'una obra d'art. La tradició pot ser considerada l'àrea d'influència d'un determinat context social en el qual cal emplaçar un fenomen molt més essencial i primari, el del llenguatge. Per moltes que siguin les coses que ha descobert la lingüística sobre l'estructura formal del llenguatge, difícilment revela res d'important sobre la llengua com una totalitat viva i en constant transformació. Segons la

Simona Škrabec és doctora en Teoria de la Literatura i Literatura Comparada. Ha traduït diverses obres al català i a l'eslovè. És autora del llibre *L'estirp de la solitud. El sentit tràgic en la narrativa breu de les literatures centreeuropees* (Institut d'Estudis Catalans, 2003).

teoria desenvolupada per Mikhail Bakhtin i els seus col·laboradors, la paraula és el camp de batalla on s'enfronten múltiples significats i formen interseccions que reflecteixen conflictes socials molt més amplis. El llenguatge és unitari només com a abstracció, però si se l'examina en termes de la utilització resulta evident que hi ha una pluralitat de sistemes que decideixen el significat de cadascuna de les paraules. Bakhtin insisteix que entre la paraula i l'objecte que aquesta designa, hi ha el medi, el context social. És a dir que el significat prové de l'exterior, és el resultat de la projecció d'una determinada «imatge» socioverbal dins de l'objecte.

En la manera com i quan va ser utilitzat el terme *Europa Central* trobarem un exemple que confirma aquesta teoria sobre com una única paraula es pot convertir en el camp de batalla on les forces del poder lluiten per imposar el contingut correcte a la paraula i fixar-lo per sempre més en una unió congelada entre la paraula i el seu significat.

La consciència de l'existència de diverses identitats en un espai geogràficament bastant reduït no és una exclusivitat de l'Europa Central, però la contínua confrontació amb aquesta diversitat, la presència indomable de cada una d'elles, sovint en forma de conflictes molt dolorosos, va fer que aquesta consciència fos en aquesta part del món molt viva. Pensar Europa Central no vol dir la recerca d'un denominador comú forçós per poder albergar tota la diversitat en una síntesi on les diferències es desdibuixen. És una tesi que no resulta gens fàcil d'acceptar. Només un exemple.

«Europa Central no havia existit com a terme abans d'aquest segle»² va dir recent-

ment la historiadora americana Maria Todorova, pretenent així desqualificar rotundament qualsevol intent de justificar la necessitat de disposar del terme *Europa Central* per sistematitzar les cultures que alberga el vell continent. Europa Central és una invenció recent, ens diu si fa no fa Todorova, és a dir, que no té arrels que la justifiquin i a més a més no té futur, no té cap projecció, no té cap unitat, és una extensió de terres, però el terme que la designa és inventat, el concepte que la pogués englobar, buit, i per això cal expulsar Europa Central de la història.

ELS PREJUDICIS HERETATS

«Els pobles eslaus ocupen sobre la terra una extensió molt superior que en la història» va escriure l'any 1791 en *Idees per a la filosofia de la historia de la humanitat* Johann Gottfried Herder i a l'enumeració de les regions poblades per habitants d'origen eslau, hi afegia la conclusió que aquest és «el tros de terra immens, el més gran que a Europa continua majoritàriament poblat amb *una sola* nació».³ La cursiva que subratlla el fet que es tracta d'una sola nació pertany a l'autor, a Herder, i aclareix que no és suficient ocupar una extensa regió per ser considerat part de la història. Els pobles eslaus no tenen dret a cap individualitat, són els habitants de les regions que s'estenen fora del món conegut, fora de la història. El filòsof alemany no era capaç de veure en tota l'extensa regió altra cosa que un únic món eslau, oposat, però igualment homogeni, al món germànic. Els eslaus representen l'edat infantil de la humanitat en oposició amb l'home germànic, actor i violent, però alhora culti-

vat. Aquest intent ben intencionat d'explicar per què la història s'atura allà on s'acaben els dominis alemanys va servir com a punt de partida de dos enfilalls d'idees d'aspecte ben diferent amb unes conseqüències nefastes.

Herder, sense saber-ho, va posar la primera pedra per reduir la distinció entre alemanys i eslaus a una diferència merament antropològica. Aquestes observacions seves van contribuir a perfilar el mite que considerava la raça alemanya superior a totes les altres. Però abans que els ideòlegs del nacionalsocialisme inventessin les maneres més absurdes de distingir les races humanes, l'oposició herderiana va servir per considerar que l'ordre etern de les coses comprenia una població eslava, rural, submissa, inculta, incapaç de prendre decisions de pes, i la noblesa alemanya que la protegeix i guia. Tot i que Herder es lamentava en el llibre setzè de les seves *Idees* del tracte que rebia la població eslava, per molt de temps entre els alemanys van arrelar sobretot aquelles idees de Herder que aparentment demostraven la seva superioritat.

Herder també va despertar un altre enfilall d'idees, el de la germanor entre els pobles eslaus i la necessitat que els eslaus fossin veritablement una sola stirp llargament oprimida, però que finalment triomfaria. Aquest somni es va intentar realitzar primer a petita escala, després de l'esfondrament de la monarquia austro-hongaresa i més tard sota la bandera vermella i la falç i el martell. Per uns quants decennis la unió de germans amb els germans semblava acomplerta.

Considerar, com passa molt sovint, que la fragmentació de l'Europa de l'Est és incomprendible, i que sobretot és impos-

sible d'entendre el desmembrament de dos dels seus estats emblemàtics, Iugoslàvia i la Unió Soviètica, té molt a veure amb la paraula escrita en cursiva a l'original d'*Idees* de Herder, la paraula que subratlla que els eslaus són una sola nació i que els nega qualsevol altra possibilitat d'identitat que no sigui a través de la seva identitat, diguem-ne racial, fonamentada en la cultura popular i els costums folklòrics. Triggarem molt a comprendre l'Europa d'avui si ens entestem a perpetuar la visió herderiana d'una sola stirp eslava que viu al marge de la història.

Sens dubte Europa Central es troba en la intersecció que dibuixen aquestes dues concepcions del món, allà on l'oposició entre el món germànic i l'eslau se solapa. Durant el segle XX aquestes dues concepcions imperialistes van topar amb una violència terrible: l'Alemanya nazi i la zona d'influència soviètica hermèticament tancada en són una prova prou contundent. Però aquesta perspectiva de divisió en dues zones d'influència és insuficient per descriure totes les possibles relacions de l'imperialisme a Europa Central.

«Tots els eslaus, tant si són polonesos com si són russos, són la mateixa porqueria»,⁴ diu Józef, l'autor d'un atemptat frustrat contra la família benestant dels Surkont a la imaginària vall de l'Issa recreada per Czesław Miłosz. Els Surkont són lituans, Józef també, encara que aquest jove no pot entendre com hi pot haver lituans que siguin senyors perquè identifica la riquesa amb la conquesta estrangera. Els lituans són un poble bàltic. Si simplifiquéssim l'esquema d'Europa Central com la zona de lluita entre els eslaus i els germànics, no hi podrien estar inclosos. Els hongaresos tampoc. I el record històric

que d'aquests en tenen els eslovacs o els croats els identifica més aviat amb un poble de conqueridors. També la història dels jueus, és clar, no trobaria cap lloc en una reducció a aquests dos principis antagònics que lluiten per dominar l'un a l'altre, i podríem seguir encara una bona estona, intentant recordar altres obllits de la memòria històrica provocats per aquesta polarització.

LA MANCA D'UN ESCUT RECONEXIBLE

Què significa parlar d'algú que no té una identitat reconeixible a primera vista? El mestre de la mofa, l'escriptor polonès Slawomir Mrozek, descriu en el relat *Moniza Clavier* la història d'amor entre un jove turista polonès que durant la seva estada a Venècia es veu convertit en l'amant d'una famosa actriu americana. Els diaris van recollir aquest fet a la portada sota un gran titular: «Moniza Clavier enamorada d'un jove rus». És evident que un periodista no podia escriure que estava enamorada d'un jove ciutadà d'un dels petits països de l'Europa de l'Est.⁵ Aquest jove amb la motxilla plena d'un embotit típic polonès, *kabanos*, convida a pensar molt seriosament com es crea la imatge d'un poble, d'una regió i què cal fer perquè sigui acceptada universalment. Mirant les estovalles blanques com la neu, les gerres plenes de flors i els cistells curulls de fruita, el noi que visita Venècia es consola pensant: «I què, tot això? Ells no tenen *kabanos!*».⁶ Tot va bé fins que la seva mirada topa amb una mortadel·la immensa penjada a l'aparador d'una xarcuteria. Aquest embotit és la *mortadel·la metafísica* conclou Mrozek.

Gràcies a ell no puc escriure-ho sinó somrient: allò que fa impossible considerar-se algú i reivindicar el reconeixement d'una identitat tot i pertànyer a una petita nació o a una regió d'Europa que no té del tot consolidat el terme que la designa, s'acaba reduint a la recerca desesperada d'un símbol, d'una *mortadel·la metafísica* prou contundent per servir de llança i escut de la identitat reivindicada.

Que la petita escena davant d'un aparador de Venècia serveixi per fer evidents alguns contrasentits força comuns i eviti que per definir Europa Central ens hàgim de veure obligats a exposar a la mirada dels transeünts un escut reconeixible universalment amb l'arquitectura barroca, la fe catòlica i el nombre sorprenentment elevat de políglots entre els habitants de la regió.

EST-O-EST⁷

1989, any de grans canvis. Desapareix una divisió profundament marcada en la consciència de tots els habitants del vell continent. Han passat més de deu anys des que la frontera entre dos móns es va esfondrar, ha desaparegut literalment sota els cops de martell amb la caiguda del mur de Berlín. Els pocs quilòmetres d'aquesta muralla no gaire alta no es veien des de l'espai com es veu, diuen, la muralla xinesa. Qui sap, potser els qui van decidir partir una sola ciutat amb un mur que fos de veritat impenetrable, sabien que només necessitaven un símbol, la resta de la llarga frontera s'acabaria dibuixant per si sola en les ments dels ciutadans d'una i l'altra banda. Es necessitaven, és clar, guàrdies de fronteres i filferrades amb punxes, camps de mines... però no una muralla real de

pedra. Potser els constructors d'aquest mur havien après la lliçó del conte *La construcció de la muralla xinesa*⁸ que si feien construir una muralla que es pogués observar fins i tot des d'una nau espacial, la construcció no s'acabaria mai de fer, estaria fora de control. És realment com si s'haguessin pres seriosament l'advertència de Kafka que només s'arribarien a construir torres aïllades i trossos de muralla que mai podria unir-se en un tot. I una frontera física inacabada no serveix per a res. Però els constructors d'avui han après a utilitzar altres materials.

La partició d'Europa en est i oest estava feta dels materials que serveixen per construir les identitats simbòliques i per això va perdurar tant i encara perdura i perdurarà, potser per molt de temps, en l'imaginari de la gent.

A partir de l'any 1989 ha desaparegut la pedra que suportava tota la construcció del mur imaginari entre l'est i l'oest, però poc ha canviat. Poc ha canviat, perquè amb l'expressió Europa de l'Est recollim també tots els prejudicis o complexos, totes les frustracions noves i velles o totes les pors del desconegut. I això tot i que és fàcil reconèixer que Europa de l'Est no és més que un estigma. Malgrat que no s'escatimen esforços per demostrar que és un prejudici fals, que els de l'altra banda mereixen un altre tracte i s'intenta, de tant en tant, bastir una imatge més conciliadora.

Ja hauria d'haver arribat l'hora d'acabar amb el vell principi de dividir el món entre allò que és nostre i el que pertany als altres, però el temps en el qual vivim va més aviat en la direcció contrària. De totes maneres, la polèmica continua i la qüestió de com fragmentar mentalment el vell continent encara és ben actual. El temps

ho dirà. Europa encara no ha patit la desaparició d'una divisió còmoda i segura.

La regió presa, atrapada «entre els russos i els prussos» forma un llarg corredor, aquest *cordon sanitaire*, com l'havia anomenat Winston Churchill, uneix nacions que tenen en comú una història plena de conquestes imperialistes, però també una tàctica específica en la manera de fer front als diversos intents consecutius de la dominació externa. La cultura va ser el factor clau en la formació de la consciència nacional i política de tots aquests pobles. Les societats postcomunistes de l'Europa Central s'han trobat amb un bagatge del passat fonamentat en la fe que el rol decisiu en una societat pertany als homes de cultura. La realitat quotidiana de l'Europa Central actual demostra que cap dels petits països no s'ha convertit en l'Arcàdia que va ser somiada com a mínim durant els últims dos-cents anys. Els poetes han tornat a descobrir com el sistema d'una societat organitzada racionalment mai no els pot incloure del tot i que fora de la poesia patriòtica totes les altres expressions artístiques resulten corrosives per a l'ordre establert.

És cert, de totes maneres, que el concepte d'Europa Central que va sorgir durant la dècada dels vuitanta com a part d'un debat més aviat cultural s'ha convertit en una designació política, acceptada en bona part també per l'Occident. En aquest sentit Europa Central comprèn aquells estats que han sorgit en els primers anys de l'era postcomunista al llarg de l'antic teló d'acer i que han començat els procediments per a incorporar-se a l'estructura política de l'Europa Occidental. Europa Central sorgeix d'aquesta manera com una entitat pròpia en el mar del des-

coneixement en el qual estava submergida l'Europa de l'Est durant quaranta-cinc anys i es dibuixa en el mapa polític com retallada amb un bisturí. La línia de demarcació s'ha mogut una mica més enllà del mur que havia de contenir i preservar el comunisme, però continua sent una frontera que exclou o integra, tot dependent del bàndol al qual es pertany. Aquesta és una realitat prou preocupant.

Cadascun d'aquests estats juga la seva pròpia carta i la responsabilitat última és a les mans de cada país. Per això, necessàriament, el terme Europa Central com un terme que designava una unitat política, ha desaparegut –i és una sort que això s'hagi produït. Cada vegada que el terme polític ha sorgit i ha estat en voga pressuposava, cal dir-ho i subratllar-ho, lligams polítics forçosos, conquestes imperialistes i somnis d'alliberament nacional. En desaparèixer com a projecte polític, Europa Central deixa darrere seu una batalla guanyada.

Però deixa de ser veritat que després de l'any 1989, en el camp polític, la designació Europa Central ha hagut d'acceptar la difícil i desagradida càrrega d'anar triant el gra de la palla, d'anar mostrant, com amb el dit índex, aquells qui mereixen i els qui no emergir de les desconegudes regions orientals. Aquesta és una batalla perduda. Per fer un informe «autèntic» sobre què és Europa Central, els investigadors occidentals passen algunes setmanes a Budapest i corren ràpidament a visitar una altra ciutat, Praga o Cracòvia, per fer-ne una descripció semblant i publicar com abans millor el seu llibre, va dir l'any 1988 György Konrád. Aquest és el preu a pagar per obtenir un clixé amb la destresa de saber economitjar els esforços i el temps. Per això encara avui moltes concepcions sobre

Europa Central no són més que els estereotips periodístics amb una mica de color local. Només un intercanvi constant de persones, unes relacions permanents i habituals podran acabar amb la recerca obstinada de definicions concloents.

És per això que el concepte de Europa Central necessita un tractament arqueològic, perquè és un accident de la història, no un propòsit que expressa una sola idea clara. Prosseguim l'excavació. Els sediments dipositats entre 1945 i 1989 ens descobriran a sota un món tenyit de vermell.

EL MÓN TENYIT DE VERMELL

«No es tracta del fet que tinguem interessos oposats, sinó que ja no tenim les mateixes pressuposicions per comprendre la realitat. El problema no és un fenomen econòmic, no apareix a causa de la lluita de classes, sinó perquè la nostra unitat espiritual s'ha trencat», escriu Paul Ricoeur⁹ sobre la tensió entre ideologia i utopia. El problema que evoquen totes les discussions sobre el terme Europa Central durant la dècada dels vuitanta està estretament lligat a la contínua tensió entre la visió de la societat que vol mantenir l'ordre establert i la visió que qüestiona si aquest ordre és l'única manera possible d'organitzar la vida social.

Com es pot avaluar el pes i la importància del debat públic que es va generar entre 1984 i 1989 sota el lema d'*Europa Central*? L'efecte de totes les discussions acalorades, dels rius de tinta vessats, va resultar nul i es va dissipar, negat per la pluja de nous i nous i nous esdeveniments? Sí, sortosament. Aquest va ser l'objectiu de les revolucions vellutades, permetre que la

vida inundés les velles estructures que s'havien tornat massa rígides. La transformació de les societats a Europa Central entre 1989 i 1991 va ser tan profunda com la que l'any 1945 va portar en aquesta mateixa regió, però el nombre de vides humanes sacrificades per obtenir l'estat de coses anhelat no és comparable, encara que en tots dos casos les masses es van posar en moviment per la força de les idees. La diferència és així de simple i clara, es mesura en el nombre d'homes que van deixar d'existir, víctimes d'objectius superiors.

El dia 24 d'abril de 1984 Milan Kundera va publicar a *The New York Review of Books* l'assaig titulat «La tragèdia d'Europa Central». Les tesis de Kundera van aparèixer en una plataforma de ressò internacional prou important com per tenir la possibilitat d'esdevenir una qüestió d'actualitat global, cosa que efectivament va passar. Les idees exposades en aquest text van ser àmpliament comentades arreu. Molta gent es va adherir a les seves tesis sense pensar-s'ho dues vegades, però l'article també va patir moltes desqualificacions. Europa, diu Kundera en el seu escrit, no havia reconegut com a propi el crit llançat als quatre vents just abans que una granada anivellés l'oficina d'un diari amb el terra el novembre de 1956 a Budapest, ni la massacre amb la qual va ser ofegada aquesta revolta, ni la primavera de Praga de 1968, ni les protestes de Polònia els anys 1956, 1968, 1976 i fins i tot més tard. Tot va ser percebut com una remor que se sent més enllà de la muralla ferma i segura. La idea fonamental que l'assaig vol expressar són les mancances de la visió que el primer món té sobre els seus veïns més immediats. L'Occident no podia reconèixer l'existència d'Europa Central perquè els

arguments utilitzats per definir-la no eren vàlids en el món pragmàtic de la civilització occidental. La cultura i la tradició no servien d'argument per mostrar res, l'únic que hi comptava eren les fronteres reconegudes, les estructures polítiques i econòmiques. I segons aquests paràmetres Europa Central al principi dels vuitanta només mereixia la categorització política que li conferia l'etiqueta de l'*Europa de l'Est*. «La veritable tragèdia d'Europa Central no és Rússia, sinó Europa, que ja no pot entendre en què consisteix l'anhel dels centreeuropeus».¹⁰ *La tragèdia d'Europa Central* s'inscriu entre les reflexions no només sobre els valors culturals, sinó fins i tot ètics de la civilització que sembla dominar el món. Quins objectius superiors podien haver justificat la construcció d'una barreira mental com ho va ser el teló d'acer?, seria la pregunta clau que va plantejar Milan Kundera el 1984.

Aquesta proposta audaç de plantar cara a la immobilitat és el gran valor del seu assaig. Els arguments que va fer servir, malauradament, comprenien només un esbós de les característiques d'aquesta regió: la religió catòlica, la submissió a l'imperialisme alemany i rus i la divisió en una munió de petites entitats nacionals amb una identitat clarament formada. L'argumentació resultava tanmateix esquemàtica i les conclusions contenien poques matisacions. Kundera implícitament admetia que Europa està des de sempre dividida en dues meitats i només qüestionava per on fer passar la línia divisòria.

Durant la dècada dels vuitanta i els principis dels noranta la revista *Cross Currents* va ser un dels punts de trobada més importants per fer sentir la veu dels intel·lectuals centreeuropeus. La dotzena de

números voluminosos publicats en aquest període contenen una quantitat realment considerable d'opinions, estudis i reflexions sobre Europa Central, tant en el sentit polític com cultural. En les pàgines d'aquesta revista va veure la llum la definició romàntica d'aquesta zona, com l'anomena irònicament el mateix autor, Konrád, d'Europa Central com «un club estrany al qual val la pena pertànyer».¹¹ Igual que els arguments de Kundera, també aquesta frase va esdevenir tot un lema. La frase, entre moltes altres, va ser utilitzada com un fragment per donar l'oportunitat d'adherir-s'hi o de rebutjar-la, i amb ella tot l'article i tot el corrent que hi havia al fons per dur el pensament cap a la necessitat de produir un canvi polític al cor d'Europa.

En aquest mateix període Czesław Miłosz¹² era molt més crític. Constatava que la divisió en Europa Occidental i Oriental era acceptada fins i tot en l'ensenyament universitari d'una manera general. Subratllava que dins d'aquesta visió la frontera política entre l'est i l'oest s'intenta fer coincidir amb els límits culturals del passat. Segons Miłosz el concepte d'Europa Central és necessari precisament perquè permet definir aquesta regió geogràfica com un espai de transició, d'influències múltiples, de fronteres poroses. Tenir present aquesta regió que no es deixa definir només amb les característiques d'orient o d'occident protegeix davant la polarització de la realitat històrica i actual.

Una definició com la de Konrád o la de Kundera es presten a ser desqualificades com a poc serioses o també a ser utilitzades per convertir Europa Central en un club selecte. La crítica és necessària, però si hi ha alguna cosa que se salva de tota ob-

jecció en el debat apassionat sobre Europa Central en la dècada dels vuitanta és la finalitat última de tots els discursos pronunciats a favor seu: eliminar el mur que dividia Europa. La resposta a la pregunta de què volen aconseguir poetes i escriptors, polítics i periodistes amb aquest parlar incansable per definir Europa Central es troba en el desig de canviar l'ordre del món.

No tothom, però, estava disposat a admetre la importància d'aquesta qüestió. «Europa Central té per a mi només un sentit meteorològic»,¹³ va comentar Peter Handke quan va rebre el premi per la novel·la *La repetició*.¹⁴ En aquella ocasió, l'escriptor eslovè Drago Jančar va desemmascarar el seu to aparentment benèvol tot recordant una història real condicionada per la meteorologia. La història d'un conserge de Praga que va decidir nedar des de Iugoslàvia, on podia anar-hi de vacances, cap a la terra promesa de l'Europa Occidental. Una nit d'agost de 1986, al costat del riu Mura en el seu curs entre Àustria i Iugoslàvia, Vaclav i la seva família ja havien decidit d'abandonar el seu propòsit perquè la nit era massa clara. Aleshores la boira va embolcallar el riu i es van confiar. Però la boirina es va dispersar ràpidament, els guardes de frontera els van veure, els van intentar dissuadir, van disparar. Cap dels trets va tocar ningú, però a l'altra banda va sortir només la filla de Vaclav, de quinze anys. Els altres tres es van ofegar.

Si la nit hagués estat fosca i el cel ple de núvols potser haurien tingut prou temps i haurien travessat el riu tots quatre. O si la boira matinal no hagués caigut, Vaclav seria encara el conserge d'hotel, casat, amb dues filles. Això és tot el que es pot dir sobre la meteorologia. Però si Vaclav no hagués tingut prohibit anar-se'n, hauria visi-

tat la terra promesa i de ben segur també hauria tornat, fes el temps que fes. Aquesta és la qüestió ideològica que Europa havia de resoldre i l'existència de la qual, igual que Handke, molts no havien volgut reconèixer.

La utopia que es va realitzar a Europa Central no és un món perfecte, cosa que no ha sorprès els seus ideòlegs. La mort de l'Europa Central dels vuitanta és definitiva. Res acaba més definitivament un projecte utòpic que la seva realització. La missió de l'escriptor i de l'intel·lectual en general durant aquests anys de canvis importants no va ser altra que recordar als que governen, als que desenvolupen les estructures polítiques i econòmiques d'una societat, als que construeixen la base real per a la possibilitat de la coherència interna, que en qualsevol projecte és necessària la moderació, la tolerància i el sentit comú.

LA DECONSTRUCCIÓ D'UN MITE

Claudio Magris, en una de les seves intervencions als debats sobre Europa Central als anys vuitanta, diu que la paraula *Mitteleuropa* no es pot traduir simplement com «Europa Central» perquè implica una noció d'unitat, de comunitat, tot i les múltiples i pronunciades diferències i conflictes.¹⁵ Magris insisteix assíduament, des del seu primer llibre fins a l'última intervenció en la premsa, a utilitzar el terme *Mitteleuropa*, escrit sense excepció en cursiva i en alemany. La majoria de les traduccions de les seves obres van adoptar també aquesta manera de designar l'àrea d'influència en qüestió i el terme alemany es va estendre notablement.

Aquesta declaració seva resumeix bé el conegut llibre *El mite dels Habsburgs en la literatura austríaca moderna*.¹⁶ Cal situar aquest llibre correctament en el temps. Va ser publicat el 1963 a Itàlia i tres anys més tard a Salzburg sortia a la llum la versió alemanya. Tant a Itàlia com a Àustria el llibre va ser rebut amb molt d'interès en una època en la qual el record dels horrors de la segona guerra mundial era ben viu encara. Claudio Magris hi escrivia sobre el passat d'una regió profundament marcada i transfigurada pels esdeveniments de les últimes dècades. Però en el llibre faltava precisament aquest període de temps.

La segona guerra mundial va acabar amb la divisió en dos sistemes diferents i entre ells aviat va esclatar la «guerra freda». A partir d'aquell moment en la consciència dels europeus només hi ha dues Europes, i Europa Central desapareix del mapa. En els primers decennis després de la guerra neix, però, també una representació glorificada del temps anterior a les dues grans guerres que sembla «la mirada cap al passat remot que no és altra cosa que la típica manera d'ocultar el passat més recent».¹⁷ És a dir, que la representació idíl·lica de la vella Àustria com el millor dels mons possibles representa una continuació de la idealització de la monarquia, que va sorgir en el període d'entreguerres com a conseqüència d'haver intentat pal·liar el cop que per a la consciència nacional austríaca va suposar la pèrdua de l'imperi.

L'any 1963 Claudio Magris va publicar la seva tesi doctoral, que li va assegurar el reconeixement internacional. El panorama de la literatura austríaca tal com l'ha pintat aquest estudiós italià va obrir la possibilitat d'obtenir un passat mític —mí-

tic, però, només per a aquells que el van voler entendre d'aquesta manera, perquè el llibre de Claudio Magris és probablement un dels llibres més mal comprensos que s'hagin escrit mai. Magris havia volgut desemascarar la gestació d'un mite, però li va passar exactament com diu Michael Rössner en el pròleg a l'edició castellana d'aquest estudi: es va enamorar de l'objecte de la investigació i en lloc de posar el mite en evidència, el va crear.

La gènesi del mite va començar en els primers anys del segle XIX, quan havia sorgit la idea d'un imperi supranacional que inclou sota el vincle dinàstic del sobirà paternal tots els pobles dels dominis de la corona. Es tractava de reconèixer-hi les diferents races o grups ètnics, però no les nacions individuals. Aquesta idea la tenia especialment clara l'home fort d'aquest període, el canceller Metternich, que pretenia demostrar que Àustria podia sobreviure només en una Europa en la qual les idees nacionals fossin eradicades. Tot i que Magris, amb la ingenuïtat pròpia d'aquest llibre, diu que el mite «mai seria convertit de veritat en un valor polític, sinó que era una *oekumene* en el sentit estètic»,¹⁸ la veritat és que els efectes de la representació idealitzada del país van tenir una repercussió important i gens exempta d'una veritable coacció política.

La línia de successió que explora Magris ignora, doncs, tots els efectes de la revolució del 1848, excepte el fet que la majoria dels escriptors austríacs va experimentar aquests esdeveniments com un clar exemple d'una anarquia no desitjable i que es va produir una conciliació amb el règim monàrquic i amb la immobilitat del sistema. Així va pujar al tron l'últim emperador, Francesc Josep (1848-1916) i el

període extraordinàriament llarg del seu regnat va ser l'època més clarament marcada pel paternalisme i la lleialtat dinàstica.

El llibre de Magris va aconseguir que els adjectius «centreeuropeu» i «austríac» comencessin a ser intercanviables i utilitzats per a la descripció del món feliç que queda per sempre més perdut en el passat. Estava fermament convençut que tota l'admiració envers la monarquia es podria trobar també en les obres dels escriptors d'altres llengües d'aquest Estat desaparegut. Com que les obres, per raons lingüístiques, no li eren accessibles va donar per certa una opinió que no és més que una simple pressuposició. Fins i tot s'atreveix a anomenar alguns d'aquests escriptors: Svevo, Schulz, Krleža, Andrić. Podríem afegir-hi una llarga llista, però no per confirmar la seva tesi que «el *mite dels Habsburg* troba un paral·lel eficaç tant en els grans escriptors de totes les nacionalitats de la monarquia com en els de menys importància»,¹⁹ sinó per desmentir-la rotundament. El paràgraf on desenvolupa aquest argument, però, es pot trobar només en l'edició alemanya. La traducció castellana, publicada l'any 1998, exclou tota una pàgina sense cap advertiment, una pàgina on es troben les declaracions més desencertades sobre altres literatures dins de l'imperi. Es pot suposar que aquesta omisió no és casual o involuntària.

Fins i tot seguint el criteri d'examinar només les obres escrites en alemany, el procediment de Magris és més que dubtós. En la investigació té cabuda també la literatura escrita en llengua alemanya a Praga. Dedicava extensos comentaris a les obres de Franz Werfel, però en canvi exclou pràcticament per complet l'obra de Franz Kafka. Sense cap mena de dubte

Kafka, que mereix només una exigua observació com l'autor d'unes novel·les que parlen de la condició humana sense esperança, va crear un univers literari que per si sol és suficient per tirar a terra el castell de cartes construït per Claudio Magris. N'hi ha prou només amb el seu relat *En la colònia penitenciària*.

Veritablement problemàtic en el procediment d'aquesta investigació és que és massa propensa a fer generalitzacions. Però *El mite dels Habsburgs en la literatura austríaca moderna*, tot i algunes reserves, és un valuós document i està, a més a més, a la disposició d'un públic molt ampli. Tanmateix seria molt incorrecte valorar el treball d'un historiador de la literatura com Claudio Magris només considerant un únic llibre seu. Posteriorment va descobrir un altre contingut de la tradició literària i filosòfica dels austríacs, completament oposat a la desproblematitzada representació de la realitat de la qual va parlar en el primer llibre. Kakània²⁰ va gestar, en el temps de la seva imminent descomposició, una filosofia pròpia per fer front a un món que se li esmicolen els fonaments, la tradició, el mite. Kakània, l'irrecuperable imperi d'altres temps, va morir amb un cant de cigne que ara ens ajuda a viure. L'únic imperi que s'ha descompost al si de l'Europa moderna és una lliçó per a la història, evidentment. El contingut d'aquesta lliçó és doble. Ens parla de la insuficiència de la cohesió basada en la tradició monològica i alhora ens mostra la força del pensament que neix de la confrontació. Allò que desapareix en els últims anys de la monarquia és el món èpic, el món autosuficient fora del qual no existeix res ni es necessita res. La seguretat d'un entorn social immutable i clos dins

d'una bombolla que el protegeix de tota la influència estrangera s'acaba.

Un dels escriptors que Magris aprecia més és Robert Musil. I Musil havia escrit que Kakània va ser el primer país al qual Déu li va retirar el crèdit, el crèdit de la producció, la fe necessària per creure que la vida està ben ordenada i la convicció que els esforços esmerçats per mantenir l'ordre del món tal com és són justificats precisament perquè corren a compte d'aquest crèdit, d'aquest *credo*.²¹ Igual que una empresa quan perd els seus inversors, també el país es va esfondrar un cop no va quedar ningú que el cregués sòlid. Regirant les pàgines d'escriptors i filòsofs que van ser contemporanis de Musil queda clar que la intuïció del final eminent d'un imperi no és l'única culpable per a la sensació de desencant. En els primers decennis del segle XX culminen molts processos que porten a la successiva desintegració de sistemes estables. En la consciència de la civilització europea neix la noció del no res, la consciència que la vida conté un buit enorme que res no pot suplir. Aquest *mal de siècle* no és una particularitat de la vella Àustria.

La pèrdua de fermesa, però, genera una gran i punyent necessitat de tornar a obtenir la raó per viure, la resposta del perquè de tot plegat. Allò que es necessita és el substitut de la fe religiosa, de l'emperador amb la barba blanca partida pel mig, l'explicació d'un món incommensurable i la substitució d'una veritat última que no es deixa trobar. És cada cop més gran el desig de formar part d'una empresa que té sentit, justificació, crèdit. Neixen els dos grans objectius: el nacionalsocialisme i el bolxevisme. La música de les marxes militars i les banderes omple el buit que es va

obrir amb la gran pregunta, el perquè de la vida. Sota uns lemes més clars i inequívocs que mai comença l'època més terrible. L'època que eludeixen totes les concepcions nostàlgiques d'Europa Central, els anys entre 1914 i 1945.

ICONA DE DOMINACIÓ

L'Alemanya nazi va ser una experiència dolorosa, el record d'aquest cop de la història encara és ben viu en moltes memòries dels habitants del món que més tard es va veure tenyit de roig. Començarem a descabdellar aquest fil amb una conclusió de Hugh Seton-Watson feta el 1983, quan es va retirar de la seva tasca docent. Mirant enrere va concloure que la categoria d'eslaus avui ha perdut virtualment tot el seu sentit. La solidaritat eslava i la cultura eslava no van tenir mai cap mena d'existència. Cada poble d'aquesta regió, sigui eslavoparlant o no, té la seva pròpia cultura, i cadascun és una variant de la cultura europea.²²

Per què hem de sospesar críticament el concepte dels lligams profunds entre els eslaus si la intenció és determinar alguns trets bàsics de l'hegemonia alemanya a Europa Central? Per què és tan important l'observació del professor Seton-Watson que avui no és possible trobar cap argument per contemplar els pobles entre l'Elba i el Volga, entre la mar Bàltica i l'Adriàtica com una massa homogènia? La concepció d'Europa Central que hem de tractar ara té molt a veure amb el sintagma alemany *Drang nach Osten* i no és altra cosa que una idea imperialista que descansa, com totes les altres conquestes realitzades o només somiades, sobre la pressuposició que

aquells que s'han de sotmetre a un ordre superior es poden identificar amb un petit grupat de característiques bàsiques. La ment del conqueridor no admet cap possibilitat de perfilar els trets individuals, ni de persones, ni de grups socials.

En la monarquia austrohongaresa, «dins d'un Estat que no descansava sobre un concepte clar, l'antisemitisme va ser probablement l'únic concepte que es va formar, com una inflamació, en el buit de valors (Broch) creat per l'aparell administratiu anònim de l'imperi bicèfal»,²³ va escriure Danilo Kiš. A partir d'aquí no costa gaire evocar tot el que sabem sobre la manera com els alemanys i els austríacs varen aprofitar la diferenciació estereotipada dels jueus per a reafirmar la seva identitat i la seva superioritat i com aquesta línia de pensament cada cop més tancada i obsessiva va conduir cap a una de les desgràcies més lamentables que la història ha deixat com a herència a tots els europeus. L'extermini dels jueus durant la segona guerra mundial prova el perill d'un discurs que es basa en la diferenciació d'un grup al qual se li han anat esborrant progressivament tots els trets individuals.

Els eslaus, diu Hugh Seton-Watson, són un grup de pobles units per l'arrel comuna de les seves llengües, però totes les altres característiques atribuïbles de manera generalitzada a molts milions de persones que per a la seva comunicació diària utilitzen una d'aquestes llengües no tenen cap raó de ser. És una opinió tranquil·litzadora, sobretot si considerem una de les primeres manifestacions alemanyes de la necessitat de l'expansió cap a l'est, la novel·la de Gustav Freitag *Deures i possessions (Soll und haben, 1855)*.²⁴ El protagonista principal, Anton Wohlfart, veu Polònia

com una mena de *far est* ple de pellroges sempre disposats a desenterrar la destrala de guerra i assaltar les diligències. La burgesia alemanya de l'època, que s'autodefineix a través de dues grans característiques: posseir béns i posseir educació, s'aparta clarament de les categories d'homes que a la novel·la són dignes d'un veritable rebuig, l'usurer jueu i el polonès maliciós que habiten a l'alta Silèsia, als voltants de la ciutat de Breslau.

La missió que Gustav Freytag reserva al poble alemany en la seva novel·la també té noms i cognoms en la teoria política. El gran defensor de la Unió Duanera (*Zollverein*) Friedrich List, va ser el primer a elaborar la política d'expansió econòmica i colonitzadora d'Alemanya. A Àustria, Karl Ludwig von Bruck tenia uns propòsits semblants, encara que menys ambiciosos pel que fa l'extensió territorial, ja que comprenien només els territoris contigus del riu Danubi. Tant l'Europa danubiana dels austríacs com l'expansió cap a altres territoris orientals dels alemanys van ser marcades per l'antisemitisme, l'antieslavisme i una tendència a elevar la tasca messiànica que el poble alemany amb la seva cultura havia de dur a terme.

Entre les concepcions anteriors al període del nacionalsocialisme cal esmentar encara el llibre de Friedrich Naumann *Europa Central (Mitteleuropa)*, publicat el 1915 i el de Ernst Jäckh *La Gran Europa Central (Das grössere Mitteleuropa)*, de 1916. Naumann legitima la refundació del Reich alemany duta a terme sota el lideratge de Otto von Bismarck i presenta aquesta nova formació estatal com la successora del Sacre Imperi Romanogermànic. Podem dir, doncs, que els primers decennis del segle XX totes les publicacions

on podem trobar alguna referència al terme Europa Central defensaven el programa d'unir les dues grans potències d'Europa Central, Alemanya i la monarquia austrohongaresa per construir així un fonament sòlid que permetria convertir els alemanys en una de les forces decisives en el marc mundial.

A partir de la victòria nazi a Alemanya el 1933 les tesis sobre l'Europa Central alemanya esdevenien cada cop més clares i violentes. Per la seva dedicació al concepte d'Europa Central destaca en aquest període sobretot el polític alemany Heinrich von Srbik amb els llibres *La unitat alemanya (Deutsche Einheit, 1935-42)*, *Àustria i la història d'Alemanya (Österreich in der deutschen Geschichte, 1936)* i la conferència donada l'any 1937 a Colònia amb el títol *Europa Central (Mitteleuropa)*.²⁵

Avui, Europa Central no és un terme poc consolidat només perquè les petites nacions de la regió no acaben d'assolir el reconeixement internacional que voldrien, és un terme polèmic també perquè admetre la seva plena validesa implica reconèixer que Alemanya ja no fa por, que la potència imperialista que es va despertar més tard que totes i que en lloc de sotmetre les regions d'ultramar va decidir fer-ho amb els territoris que tenia ben a la vora ha deixat de tenir somnis de conquesta.

La política expansionista de la qual parlen les esmentades teories alemanyes des de la segona meitat del segle XIX fins a la segona guerra mundial va trobar la justificació última en el fet que les regions més enllà del límit de la població homogènia alemanya hi havia regions senceres de població germànica que havien de quedar incloses dins del límit del país-mare. La importància d'aquestes qüestions és

ben coneguda. Els territoris perduts van condicionar la política de la República de Weimar i la d'Àustria en el mateix període. Aviat aquesta pèrdua es va convertir en un important instrument de propaganda nacionalsocialista.

Polònia és l'exemple més tristament conegut que permet entendre en què consistia la idea de l'espai vital que promulgava l'aparell ideològic del nazisme. Però el 1945 Stalin va decidir fer seva la mateixa política d'expatriacions forçoses, aquest cop dels alemanys. Els expulsats s'unien al nombre de persones que havien començat la fugida ja dos o tres anys abans, quan l'exèrcit roig tot just va començar a aproximar-s'hi. Aquest elevat nombre de persones provinents de les regions orientals va constituir després de la segona guerra mundial un grup de pressió que va tenir una influència considerable en la vida política de la República Federal d'Alemanya.

«Tot va esdevenir completament d'una altra manera», conclou Hans Mayer a la ressenya del llibre de Gustav Freytag *Deures i possessions*. «Les consignes colonials havien de servir per conquerir tot Polònia i les reserves de blat d'Ucraïna, però s'havia produït un gir. Els Wolfahrt i els Fink han desaparegut de la regió de l'Oder. Qui llegeixi avui la novel·la *Soll und haben*, s'ha de confrontar amb una experiència històrica que ja no admet una identificació del lector sense cap mena de crítica».²⁶

L'alemany, que va ser la llengua del poder, la llengua de l'administració i del sistema escolar, dels contactes entre la gent als nivells més elevats de l'escala social, de comunicació entre les diverses regions, era el ciment d'Europa Central, però un ciment fràgil que es va escrostonar de seguida després de la primera guerra mundial.

La delmació de la població jueva i l'èxode massiu de la població de parla alemanya durant i després de la segona guerra mundial són l'altre factor que va fer minvar considerablement la importància i la presència de la llengua alemanya als països contigus.

La voluntat expressa d'expansió de la influència d'Alemanya cada cop més cap a l'est va preparar el terreny fèrtil per dur a terme els objectius de conquesta militar. Hi ha una relació indirecta entre la idea d'Europa Central alemanya i la barbàrie nazi, però de cap manera es pot considerar la possibilitat d'establir entre ells una causa directa i un efecte inevitable.

Perquè els horrors de la segona guerra mundial hagin pogut adquirir la seva dimensió monstruosa calia un altre factor, la ceguesa a la qual va portar la «consciència gandula» de les masses. Aquesta condemna la trobarem en la novel·la que el 1967 va publicar a la seva ciutat natal, Trieste, un dels sobrevivents dels camps d'extermini, Boris Pahor. A *Nekropolis*²⁷ recorda com va observar a través d'una escaleta del tren el comportament d'un soldat nazi que s'entretenia disparant contra la gent que hi havia a fora. Els crits del soldat revelen a Pahor que es tracta d'un soldat membre del moviment feixista croata.

El bàndol dels botxins en el transcurs de la guerra va perdre la «puresa racial»: més important que compartir la sang ària era pensar igual. El nacionalsocialisme és la forma més extrema del pensament basat en la idea de la nació, cert. Però el nacionalsocialisme és alhora la forma extrema del moviment que tot just acabada primera guerra mundial neix a Itàlia, el feixisme: dictadura del partit únic, censura de premsa, tribunals militars per delictes po-

lítics, liquidació violenta de tota oposició, aparell propagandístic brillant i culte a la personalitat del líder. No només Hitler va aplicar aquesta fórmula per a l'ascensió política. El nazisme no es pot desvincular del clima polític que va ofegar Europa en el període d'entreguerres.

Tot i que potser encara avui queda una difusa sensació que el perill de l'afany imperialista alemany continua persistint en una mena d'estadi latent, són ben pocs els que encara confessen aquesta por. Cap nostàlgia de les grandeses del passat farà ara com ara girar les rodes de la història. El terme Europa Central torna a ser avui un terme neutral, desvinculat de l'afany imperialista alemany i de qualsevol intent per justificar l'hegemonia cultural, lingüística, política o econòmica dels alemanys en aquesta extensa zona. Potser per això cal fer-lo servir, per imprimir a Europa Central un altre sentit, un sentit més respectuós amb la riquesa de la diversitat dels pobles que habiten la part central del continent. □

1. *50 Jahre Kunst aus Mitteleuropa. 1949-1999*, Viena, Museum Moderner Kunst Stiftung Ludwig, des de 18 de desembre a 27 de febrer, Palais Lichtenstein i 20er Haus. – Fundació Miró, juliol 2000.
2. Maria Todorova, «Isn't Central Europe Dead?», a Christopher Lord, [ed.], *Central Europe: Core or Periphery?*, Copenhagen, 2000, p. 222.
3. Johann Gottfried Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit (Idees per a la filosofia de la història de la humanitat)*, a *Herders Werke*, Berlín-Weimar, Aufbau, 1982, p. 396.
4. Czesław Miłosz, *La vall de l'Issa* (traducció de Dorota Szmidi), Barcelona, Edicions 62, 1998, p. 93.
5. Sławomir Mrożek, *Moniza Clavier (Història d'amor)*, a *Dues cartes*, Barcelona, Quaderns Crema, 1997, p. 46.
6. *Ibid.*, p. 33.
7. Manllevo aquesta expressió tan enginyosa del títol amb el qual el Centre de Cultura Contemporània de Barcelona va titular el cicle de conferències que hi va tenir lloc entre els mesos de gener i abril de 2001.
8. Franz Kafka, *Beim Bau der chinesischen Mauer und andere Schriften aus dem Nachlaß (Durant la construcció de la muralla xinesa i altres escrits del llegat)*, a *Gesammelte Werke in zwölf Bänden*, Frankfurt, Fischer Taschenbuch Verlag, 1994, pp. 65-80.
9. Paul Ricoeur, *Lectures on Ideology and Utopia*, Nova York, Chicago University Press, 1986, p. 163.
10. Milan Kundera, «The Tragedy of Central Europe», *New York Review of Books*, 31:7 (26.4.1984), pp. 33-38.
11. *Ibid.*
12. Czesław Miłosz, «Loking For a Center: On the Poetry of Central Europe», *Cross Currents*, 1982, número 1, pp. 1-11.
13. Peter Handke, citat per Drago Jančar, «Srednja Evropa med meteorologijo in utopijo» («Centre-europa entre la meteorologia i la utopia»), a *Terra incognita*, Celovec/Klagenfurt, Wieser, 1989, p. 59. Compareu amb Peter Handke i Herbert Gamber, *Aber ich lebe nur von Zwischenräumen*, Frankfurt, Suhrkamp, pp. 153-154. En aquesta entrevista Handke sosté l'opinió que a causa de les condicions meteorològiques diferents, la banda sud dels Alps (Eslovènia) mai no podria ser considerada com a part de Centre-europa: «És a dir que jo mai podria, simplement a causa del clima, de les circumstàncies meteorològiques, veure això com un tot».

14. Veno Taufer [ed.], *Vilenica 87*, Ljubljana, Društvo slovenskih pisateljev, 1987, p. 24.
15. «The Budapest Roundtable», *Cross Currents*, número 10, New Haven-Londres, Yale University Press, 1991, p. 29.
16. Claudio Magris, *Der Habsburgische Mythos in der österreichischen Literatur*, Salzburg, Otto Müller, 1966. – Claudio Magris, *El mito habsbúrgico en la literatura austriaca moderna*, Mèxic, Universidad Nacional Autónoma de México, 1998.
17. *Ibid.*, p. 66.
18. *Ibid.*, p. 22.
19. *Ibid.*
20. Aquesta denominació irònica de la monarquia austrohongaresa prové del fet que el seu monarca era alhora emperador i rei (*Kaiser und König*) i feia servir l'abreviatura «k.k.» o bé «k. und k.». De fet, però, va ser Robert Musil en la novel·la *L'home sense qualitat* qui va construir aquest nom no gaire ben sonant. La procedència del mot desaconsella adaptar la paraula i escriure-la «Cacània».
21. Robert Musil, *Der Mann ohne Eigenschaften*, Hamburg, Rohwolt, 1978, capítol 109, pp. 527-526.
22. Dennis Deletant i Harry Hanak (eds.), *Historians as Nation-Builders. Central and South-East Europe*, Londres, Macmillan Press, 1988, pp. 5-6.
23. Danilo Kiš, *Homo poeticus*, París, Fayard, 1993, p. 89.
24. Jacques Le Rider, *Mitteleuropa*, Barcelona, Idea Books, 2000.
25. Arduino Agnelli, *La genesi dell'idea di Mitteleuropa*, Milà, Guiffre, 1970, pp. 13-42. Claudio Magris entra en polèmica directa amb el reprovament de les teories de Srbik per Agnelli, tot mostrant com Srbik apostava no per una supremacia alemanya a base de les teories racistes, sinó només d'una colonització cultural. D'aquesta manera la posició de Magris en contra de l'imperialisme alemany continua mostrant-se molt ambigua. – Claudio Magris, *El Danubi* (1985), Barcelona, Edicions de 1984, 2000, pp. 31-34.
26. Hans Mayer, «Nachwort», a Gustav Freytag, *Soll und haben*, München, 1977, p. 844.
27. Boris Pahor, *Nekropola*, Maribor-Trst, Založba Obzorja, 1967 – *Pellerin parmi les ombres*, París, Ed. de Table Ronde, 1990, 1996. – *Pilgrim Among the Shadows*, Nova York-San Diego-Londres, Harcourt Brace, 1995. – *Nekropolis*, Berlín, Berlin Verlag, 2001.

Les narracions de la història

Juny de 2003

L'AVENÇ
REVISTA D'HISTÒRIA I CULTURA
núm. 281 • juny 2003 • 5 €

LES NARRACIONS DE LA HISTÒRIA

Entrevista a Joan Solà
Alexandre Cirió i la postguerra **(PLECS)**

Quin és el paper dels mitjans de comunicació en la divulgació de la història? Quina mena d'històries ens explica la televisió? Quines diferències hi ha entre els documentals i la ficció televisiva? Quins lligams s'estableixen entre la memòria i el present? Aquestes són algunes de les preguntes que es van fer en unes jornades organitzades per la Facultat de Ciències de la Comunicació Blanquerna (URL). Les respostes, les trobareu a L'AVENÇ.

① **L'Avenc**
Consell de Cent, 278, 1r 2a
08007 Barcelona - 93 488 34 82
avenc@retemail.es/www.lavenc.com

Centralització a Mèxic i Amèrica Llatina

José María Muriá

Durant els meus anys ja molt llunyans d'estudiant d'història a la Universitat de Guadalajara, don José Guadalupe Zuno, que en fou fundador quan va ser governador de Jalisco l'any 1925, i després es féu càrrec de bona part de les càtedres, solia propagar que la Conquesta de Mèxic l'havien feta els indis; la Independència, els espanyols; la Reforma, els clergues, i la Revolució, els terratinents.

El «sogre de la nació» –com li diríem després, quan el seu gendre assumí la presidència de la República– al·ludia al gran nombre d'indis que s'aliaren amb els espanyols per combatre contra altres indis; als criolls –hispanoamericans– que participaren en les lluites independentistes; als qui sortiren dels seminaris i enarboraren la bandera liberal per tal d'emprendre la «primera» modernització del país, i a certs hisendats, com Francisco I. Madero, que s'enfrontaren a la longeva dictadura de don Porfirio Díaz.

Doncs bé, a mi m'agradaria afegir-hi que han estat justament prestigiosos federalistes els qui més han contribuït a donar

forma i consistència al centralisme mexicà actual, fins a l'extrem que en el nostre llenguatge de cada dia el terme «federalització» s'ha convertit en una fórmula perfecta per referir-se a «centralització».

A favor d'aquesta paradoxa, podríem recordar, per exemple, que durant l'any 1973, etiquetat precisament com l'«any del federalisme», es prengueren diverses mesures administratives que culminaren amb la quasi total concentració dels ingressos fiscals al Palau Nacional, bo i deixant les tresoreries dels estats a mercè d'allò que bonament els volgués concedir l'executiu federal.

No ve a tomb de discutir si la susdita centralització, que s'ha intensificat força d'ençà de la tercera dècada del segle passat, era necessària per tal de consolidar la «unitat nacional». Així mateix, es podria dir que l'acció centrípeta fou un signe del temps –una moda o una tendència general–, ja que els primers 75 anys del segle xx, destaca, arreu, l'ànsia de consolidar estats nacionals i, tot seguit, d'emprendre la instauració d'entitats polítiques més grans encara. Semblava que era un contrasentit sortir en defensa de les coses petites, quan el futur –deien– era una ciutadania homogènia en el món. Hi hagué una època en què només semblava im-

José María Muriá és historiador i president del Colegio de Jalisco (Guadalajara, Mèxic). És autor de nombroses obres sobre història mexicana.

portant allò que es podia reputar de valor universal. Així i tot, la centúria no arribà a cap sense que moltes d'aquestes aspiracions no se n'anessin en orris.

Almenys, pel que fa a Mèxic i alguns països de l'Amèrica Llatina —com ara Colòmbia i Veneçuela—, és evident que les coses han anat massa lluny i fa temps que hi hauria d'haver començat a revertir el procés de concentració. No hi són rars, ja, els clams de disconformitat i, si les coses segueixen igual, no dubtem que aviat es poden convertir en irades exigències que fins i tot podrien posar en dificultat la mateixa *integritat nacional*.

Anys enrere, per exemple, atendre «com cal» a qui venia de la capital a passar uns dies o unes hores amb nosaltres, era un deure gairebé sagrat imposat per la vocació quasireligiosa de mantenir la fama d'hospitalaris. Era allò que els antropòlegs en diuen un veritable patró de bona conducta. Això mateix succeïa a Xile, tal com mostra aquella esplèndida obra de teatre intitulada *Como en Santiago*, i pot dir-se que a tots i cada un dels països d'Amèrica Llatina.

Encara a la fi dels anys setanta, rebre i atendre de veritat o de mentida gent de la capital era amb freqüència una magnífica excusa per justificar un incompliment: «No em fou possible fer-ho perquè tenia visites de Mèxic, o de Buenos Aires», era una disculpa que tothom prenia per bona.

Amb el pas del temps, aquest patró ha canviat radicalment. Hi ha una enorme distància entre aquella afectuosa manera de ser i el rebuig que mantenim sovint envers el qui es trasllada de la capital a la «província» o a l'«interior».

Vull subratllar que no es tracta d'una actitud aïllada ni d'un refús accidental.

Fins i tot ha donat peu a moltes agressions de paraula i obra. Si no canvia substancialment la relació que s'ha establert entre la capital del país i la perifèria, no és exagerat de suposar que es pugui arribar a crear un conflicte intern de conseqüències imprevisibles. Alguna cosa hi té a veure la situació conflictiva de Las Cañadas de Chiapas i la llarga guerra interior de Colòmbia.

Nogensmenys, els qui tenen les regnes més ben empunyades a totes i cada una de les esferes nacionals, pel que sembla no s'han adonat de la gravetat de la situació. Almenys així ho indica l'increment quotidià i l'abús del poder central. Es tracta, doncs, d'un problema que, al cap i a la fi, lesiona tothom i, per la mateixa raó, a tots ens pertoca de buscar-hi una solució.

La història pot contribuir d'una manera important a guardar-nos més respecte i aconseguir que, per mitjà d'una explicació i una comprensió més completes de la realitat present i d'un passat que es comparteix s'arribi a percebre amb més claredat «amb què ens les havem» i «amb què ens les podem haure», per tal que es puguin abatre així les nombroses barreres que, per obra i gràcia de nosaltres mateixos, s'oposen a la cohesió i coherència de les nostres societats.

Em proposo de posar a la consideració del lector el que he pensat sobre el tema després d'una llarga i intensa experiència vital a la capital del meu país, fora d'ella i a diversos països de la «nostra Amèrica». Em basaré també en alguns pensadors molt distingits però força dissemblants, tant pel que fa a llurs filies com pels antecedents, que han influït en gran manera en el nostre medi acadèmic, però no, malauradament, en altres esferes més executives de la societat. Si s'haguessin tingut

més en compte les seves assercions, no hi ha dubte que el centralisme no s'hauria convertit en un problema tan greu.

D'antuvi em refereixo a José Gaos, la impressió del qual sobre la meua «idea del món» –com ell també en diria, i que per la meua manera de treballar proclamo amb orgull– transcendeix de molt el que jo en puc dir aquí.

Gaos era un gran amant de la llibertat, a favor de la qual es veuria empès a combatre permanentment des de la condició que ell mateix s'atribuí: la d'un professor de filosofia.

Fou l'últim rector de la Universitat de Madrid, abans que Espanya sucumbís enfront dels feixistes i, fent honor justament a la llibertat, es «transsterrà» a Mèxic, fins i tot a costa de trencar amb el seu mestre Ortega y Gasset i, amb més justícia encara, amb un tal Julián Marias, oprobi de les lletres espanyoles, de qui fou condeixeble.

Gaos partia de la premissa que l'explicació i la comprensió de la història s'havien de forjar sobre la base que l'entesa de la realitat ha de tenir una sòlida fonamentació per ella mateixa i no pas dependre de les formes exòtiques de pensar dominants, hegemòniques o simplement en voga. En altres paraules, es podria dir que fou un lluitador en pro de la «descolonització» mental o de l'«alliberament» intel·lectual dels llatinoamericans.

Establia que «una tendència general de l'esperit humà...» guia els descobridors de conceptes o categories d'un sector de la realitat universal, i els mena a suposar que aquestes nocions també són vàlides per a altres sectors, àdhuc per a l'univers sencer. Dit d'una altra manera, seguint amb aquesta tendència generalitzadora, s'acaba atribuint un valor universal, que normal-

ment no tenen, a idees, conceptes i categories emanats o obtinguts de l'estudi particular d'un espai i d'un temps determinats.¹

En conseqüència, el Mestre insta l'estudiós de la societat a no deixar-se guiar per simples «fatxenderies», en què es convertiren massa sovint els famosos «marcs teòrics» *marxòfags* –no pas marxistes– que feren forrolla a l'Amèrica Llatina, principalment durant els anys setanta i bona part dels vuitanta, per tal de determinar la faicó d'una infinitat d'«estudis de cas» que, fet i fet, resultaren inútils. D'acord amb aquests preceptes, l'historiador no faria gaire cosa més, en aplicar-se el marc teòric, que els enquestadors que van casa per casa entestats a voler saber quants som, a què ens dediquem, si anem a missa o no i si parlem alguna llengua indígena... amb la finalitat d'omplir senzillament un qüestionari o, com dèiem abans, una «fatxenderia».

Allò que preocupava Gaos, i que temia especialment, era que els conceptes de comprensió, explicació i composició historiogràfica –com és el cas, per exemple, de les divisions i subdivisions temporals: el que s'anomena periodificació– fossin imposats «des d'una precessió extrínseca» –importats d'una realitat aliena i a vegades completament diferent– en lloc d'ésser suggerits «per l'articulació que el mateix carés històric presenta». Ben al contrari: insistia que tals criteris s'han d'establir d'acord amb el cas particular que presentin.

En resum, el mestre deia que «en cap sector de la realitat no hi poden tenir èxit teòric ni pràctic altres conceptes o categories que els autòctons». I hi afegia precisament que «el progrés històric de la conceptualització científica i filosòfica [consisteix

a) resistir a l'esmentada tendència [d'aplicar a allò que s'estudia conceptes reeixits en l'estudi d'altres fenòmens], en comptes d'esforçar-se a descobrir els conceptes o categories autòctons de cada sector de la realitat».²

De vegades, la temptació és molt forta, però els historiadors haurien d'estar preparats teòricament i metodològicament per resistir-la. Si fos així, no s'hauria engendrat aquesta concepció general i generalitzada de la història de cada un dels nostres països, història de la qual se senten estranys la majoria d'habitants, puix que a la faisó de les velles històries imperials, les províncies només hi fan acte de presència quan succeeix alguna cosa que afecta directament la metròpoli.

Em consta que a Gaos el preocupava en gran manera l'eurocentrisme que ha prevalgut en la concepció d'Amèrica i, en especial, de l'Amèrica Llatina, tant en els qui se l'han mirada i mal conceptuada des d'Europa, com en aquells que han tractat, de dins estant, de veure-la reflectida en l'espill europeu, amb el menyspreu i desestimació consegüents d'allò que els és propi i, sobretot, la submissió intel·lectual que comporta.

Em permeto de fer esment ara, bé que sigui d'esquitllentes, de l'*Esbós d'un quadre històric dels progressos de l'esperit humà*, tan representatiu de la seva condició, escrit pel marquès de Condorcet justament quan s'amagava d'excoreligionaris i paisans que l'empaitaven amb les pitjors intencions.

Totes les nacions han d'acostar-se algun dia al grau de civilització que han atès els pobles més il·lustrats, els més lliures, els més deslliurats de prejudicis, talment com els francesos i els angloamericans...³

Segons aquestes paraules, i milions d'altres amb el mateix sentit escampades onsevilla, l'única tresquera vàlida és aquella per on han transitat les etapes que ha recorregut la civilització d'Europa occidental. Així hauria de ser, d'acord amb aquesta manera de veure les coses, l'autèntic i únic camí del progrés. Per on es palesa la dicotomia «civilització i barbàrie» que tant d'ús tingué entre nosaltres i que justificà, des del riu Bravo a la Patagònia, tant les campanyes engegades per matar indis, com l'afrancesament desfermat que tots coneixem o l'admiració desmesurada per l'Illa del Ferro (Anglaterra) i el seu trasplantament a Amèrica del Nord.

«Un país sense anglesos és com un bosc sense arbres», digué l'argentí Juan Bautista Alberdi. Una mena d'actitud que fins avui no ha canviat substancialment. Potser els subjectes de referència siguin diferents, però segueix predominant entre nosaltres la vocació de veure'ns amb uns altres ulls.

Em remeto a la categòrica declaració de Guillermo Bonfil Batalla, en el sentit que no hem pogut atènyer, malgrat tanta fatxenderia patriòtica, una veritable «descolonització mental»; que els sectors dominants de la societat a l'Amèrica Llatina continuen veient el país llur amb «una mentalitat fonamentalment igual a la dels europeus que vingueren el segle XVI», «una visió que implica –diu– una inferioritat natural del colonitzat i un menyspreu absolut envers tots els aspectes [particulars] de la seva vida». D'aquesta manera, encara avui, «tot allò que és diferent... es percep com inferior i com l'obstacle major perquè el país sigui modern».

El que Gaos proposava era la recerca d'un coneixement sòlidament basat en l'escrupolós estudi de la realitat social, que

servís per comprendre-la millor i influir-hi de la manera que més convingués als qui en formen part.

En aquest cas, Guillermo Bonfil diria que «hem d'aprendre a contemplar Occident des de Mèxic en comptes de seguir veient Mèxic des d'Occident».

Occident irrompé a Mèxic fa 500 anys i, d'altra banda, tenim tres mil quilòmetres de frontera amb el país més poderós de la civilització occidental; negar globalment Occident o pretendre aïllar-nos-en, no tan sols seria impossible: seria una imbecilitat.

La proposta que fa, en termes generals, la planteja així: «assimilar els elements occidentals necessaris o inevitables amb vista a un projecte nacional autònom, sense que aquesta adopció impliqui la incorporació d'altres que, per pròpia naturalesa i dinàmica, neguin la possibilitat del pluralisme».⁴

No hi ha dubte que Mèxic és un país plural –igual que la resta de països grans d'Amèrica–, encara que sotmès a criteris unitaris, a més de forasters, que n'han afavorit la dominació des de l'exterior. Existeix en la seva natura, es vulgui o no es vulgui, una diversitat tan intensa i legítima que, en lloc de ser combatuda com s'ha fet fins ara, el que hauríem de fer és cercar l'aprofitament dels enormes avantatges que es podrien obtenir de la possessió d'un patrimoni tan ric.

No especulem aquí únicament en la multiplicat de les riqueses naturals, certament, sinó en el benefici de confortar, sumar, sintetitzar i, per tant, de guanyar alternatives, disposar de més solucions i camins, emanats d'una manera també diversa de veure les coses, dins d'un marc

d'una qualitat que encara sembla comuna a tots els habitants de cada país: la voluntat general de formar part de la nació respectiva.

En efecte, llevat d'un mínim d'excepcions que, ara com ara, no són dignes de tenir en compte, hom pot dir que tots els mexicans, guatemalencs, colombians, peruans, uruguaians, etc. tenim el ferm desig de continuar essent-ho..., però, es mantindran així les coses?

La «unitat nacional», doncs, no l'hem de seguir entenent com una mecànica que descansa en la uniformitat, sinó com a quelcom més ferm que, d'acord amb Bonfil, integri harmònicament: «sectors diferents (no pas desiguals, no pas sotmesos a relacions jeràrquiques), cadascun dels quals amb el dret d'espavilar-se per si mateix dins de la unitat estatal que els agrupa tots, i entorn de la qual comparteixen alguns propòsits i interessos comuns».

La veritat és que no es tracta d'una idea gaire extraordinària ni original, ja que resulta més semblant a allò que s'estableix en la Constitució vigent a Mèxic d'ençà de 1917, que no pas als rígids projectes de nació adoptats paulatinament, en el transcurs de la centúria que acaba de finalitzar, pels simples «manifassers» de la nostra vida política, econòmica i social.

La història de cada un dels nostres països, des que se'n consumà la independència, inclou una llarga renglera d'arbitrarietats i exhibeix un reguitzell de daltabaixos causats justament per la imposició de mesures unitàries sobre tots els que hi vivim, sense cap respecte per les varietats i les particularitats de què es componen o, pitjor encara, presumint d'un marcat menyspreu i escarni envers els drets i les perspectives de cada regió.

No manca qui assegura que existeix i ha existit un imperialisme intern que transgredeix els preceptes democràtics més elementals. Es tracta d'una dominació domèstica que, en comptes de fomentar la unitat, s'ha convertit en una força centrífuga. No és cap altra la causa de la creixent i ja perillosa aversió al *chilango* que es dona a Mèxic. És una conseqüència directa, simplista i mal entesa si es vol, però real i preocupant de la susdita hegemonia.

Tota l'obra de Bonfil Batalla, que en bona part trobem sintetitzada en el seu darrer llibre, *México profundo. Una civilización negada*, ha fet aflorar un conjunt d'elements i de components de la societat d'orígens molt antics, que segueixen sobrevivint malgrat haver estat defugits i ignorats, o bé obertament perseguits i sotmesos, segons s'esqueia, amb el desig declarat d'anihilament, per un Mèxic que ell denomina «imaginari», de considerable filiació o vocació estrangeres.

Bonfil parteix de la premissa segons la qual hi ha un substrat indígena a Mèxic, amb un historial mil·lenari d'identificació amb el medi natural, que no ha estat possible anihilar i que, encara més, ha servit sovint de refugi i sosteniment quan s'hi ha estès la desolació o el sentiment d'haver perdut el rumb.

Podríem al·ludir ara a l'èxit que han obtingut mexicans com José Clemente Orozco o Juan Rulfo, ambdós de Jalisco i no pas per atzar, precisament perquè aconseguiren universalitzar factors del «México profundo». Però m'estimo més posar com a exemple un fet del qual vaig ser comparsa jo mateix.

L'escenari és el Museo Nacional de Antropología, a la ciutat de Mèxic que, d'acord amb la *Postdata* d'Octavio Paz, cons-

titueix el centre més gran d'adoració al món de Mesoamèrica que existeix avui, tan explotat amb fins turístics, però molt difícilment assumit com un ascendent veritable. S'hi troba reunit amb el president Miguel de la Madrid pràcticament tot el govern republicà i gairebé tota la crema de l'economia nacional.

Recordem el cataclisme tel·lúric que castigà la ciutat de Mèxic. Fou el dia 9 d'octubre de 1985. Sembla que ningú no sap què deduir-ne. Com és costum, els discursos oficials, de quatre minuts de durada obligatòria, se succeeixen d'un a un. Com més va, més sembla que cada tribu va perdent el sentit. L'enfilall d'estupideses és tan seguit, que fins hi ha un moment que em fa por que algun llagoter entusiasmista s'animi a dir que el terratrèmol del dia 9 fou una gran conquesta del govern emanat de la revolució de 1910... fins que Miguel León-Portilla, la presència del qual desentona del conjunt de polítics empresaris i empleats públics, fa una intervenció molt breu que genera com una mena de sobrecàrrega elèctrica entre els assistents: comença parlant en el mateix idioma que s'ha parlat a la vall d'Anàhuac des de fa quasi dos mil anys, i recita en nàhuatl, abans de fer-ho en espanyol, aquell famós text escrit pel mestís de Chimalpain al segle XVI:

Inoc nemiz cemamahuac,
Ahmo tlamiz, ahmo polihuiz
in tenyo, in imahuizzo
in México-Tenochtitlan

[Mentre que duri el món,
no s'acabarà, no perirà
la fama, la glòria
de Mèxic-Tenochtitlán]

Mai no oblidaré com els revingué l'esma, fins i tot als assistents més desanimats. Confirmació vàlida perquè, a més a més de la nombrosa població índia que hi resta, cada un dels mexicans, sigui quina sigui la seva filiació ètnica, pel sol fet de viure en plenitud el seu país i de comprometre-s'hi, poc o molt porta d'indi també.

El mateix León-Portilla assegura explícitament que «les grans majories llatino-americanes estan empeltades no tan sols de l'eixart ibèric, sinó també de l'africà i de la matriu mil·lenària ameríndia» i que «enfortir els pobles de la cultura original és ensems fomentar la pròpia essència de la nacionalitat».⁵

L'existència d'un *México profundo* –d'una *Amèrica profunda*– no es manifesta, doncs, només en un determinat nombre de pobladors les arrels genealògiques dels quals són arrapades a la mateixa terra des de temps prehistòrics; en bona part persisteix en cada un dels que ara hi viuen, independentment del seu origen. És, com diu León-Portilla, la «consciència que fa seu un passat de mil·lennis».⁶

Però, compte!, tampoc no es pot parlar d'un substrat indígena únic. Les diferències entre els pobles que habitaren casa nostra abans de ser conquerida pels espanyols, són ben notòries i no cal enumerar-les. N'hi ha prou amb recordar que, ultra el nàhuatl –que els franciscans fins i tot procuraven d'imposar com una *lingua franca* durant la primera centúria colonial– només a Mèxic han sobreviscut fins avui almenys cinquanta-sis llengües indígenes, algunes de gran prosàpia.

D'altra banda, a la multiplicitat del paisatge i de l'essència cultural indígena, hi hem de sumar un altre element que hem ignorat sovint –i no falta qui hagi

procurat ocultar-lo o, si més no, reduir-lo al màxim. Ens referim als negres que varen ser descarregats legalment o clandestinament a les nostres costes durant gairebé tota l'època colonial. Foren en nombre molt superior al dels espanyols que vingueren, especialment a mitjans del segle XVII, en els moments que la terrible desfeta demogràfica dels indis atenyé la màxima expressió.

Malgrat que van patir una major mortaldat, segons Gonzalo Aguirre Beltrán, sempre hi hagué a Nueva España una proporció al voltant dels set negres per cada tres espanyols.⁷

La diversitat dels seus orígens i llengües, la dispersió dels qui eren originaris d'un mateix poble, com també l'aplegament d'aquells que provenien de llocs distints, comportà que no es fes prou cas de la influència dels negres en el panorama general. D'aquesta manera, avui coincidim a reconèixer-los i acceptar-ne la presència únicament en algunes regions costaneres, on resulta impossible d'esquivar-la. Això no obstant, un rastreig acurat permet d'anar localitzant vestigis de llocs i activitats dels quals no es tenia sospita anteriorment.

En un ermàs o *peladero* prop de Guadalajara, per exemple, hi ha un poble que encara a hores d'ara conserva el nom de Santa Ana Tepetitlan, o «de los Negros», perquè n'hi han habitat molts d'ençà del segle XVII. Però la pretensiosa i *criollística* aristocràcia dels *tapatíos* ha preferit conveïr sempre que es tractava d'un poble de carboners...

En conseqüència, no fou acollit de bon grat, el 1989, l'assaig del francès Thomas Calvo *Concubinat i mestissatge en el medi urbà: el cas de Guadalajara en el segle XVII*.⁸ Es basa en la informació del Sagrario Me-

tropolitano i diu que una quantitat de negres similar a la dels criolls, i molt superior a la dels indis, participà de la promiscuïtat que imperà a Guadalajara durant la segona meitat del segle XVII i els primers anys del XVIII, abans que un considerable nombre d'immigrants espanyols, atrets per la prosperitat d'aquesta darrera centúria, imposés l'ordre i els bons costums que els *tapatios* haurien de patir més tard.

La recerca de la negritud de l'Amèrica Llatina ens ha facilitat darrerament alguns resultats sorprenents, com és ara el de la seva marcada influència en el «mexicanísim» mariachi –vocable que, certament, no té res del francès–, oriünd de l'occident de Mèxic i en altres expressions d'una sentor que mai no ens havia fet sospitar que provinguessin dels mulats o dels mestissos. El negre és, doncs, un altre color important dintre de la policromia llatinoamericana.

Per a la realització d'un projecte nacional imbricat de veres amb tota la nostra realitat, convé abandonar la idea, com més aviat millor, d'una cultura uniforme i europea. Si no ho fem, ens exposem –diu Bonfil– fins i tot a córrer el risc d'«accelerar la descomposició interna, accentuar les contradiccions, encoratjar les forces centrífugues que no són convergents sinó divergents de la mateixa idea de nació independent i enderrocar els murs que, tot i que avui són seriosament afeblits, encara ens permeten aspirar que la independència no es transformi en dissolució del país».⁹

Reconèixer i aprofitar el pluralisme de cada país llatinoamericà i procedir a la conseqüent recerca per tal d'aconseguir un major respecte de la seva diversitat, exigeix una descentralització real i ràpida del poder i de les decisions. Ben al contrari del

que hom està fent en alguns casos, que no passa de ser una simple «dispersió i multiplicació de buròcrates»; cosa molt diferent de crear les condicions perquè la realitat es transformi d'acord amb les capacitats pròpies i permeti l'expansió de tantes forces creadores que fins ara no s'han pogut esplaiar, perquè la dominació interna, la centralització, o com es vulgui anomenar, els ha escamotejat l'espai i els recursos necessaris.

Bonfil Batalla ho diu ben clarament, quan raona que un nou projecte de nació ha d'incorporar «com a capital actiu tot allò que realment forma el patrimoni que hem heretat: no tan sols els recursos naturals, sinó també les diverses formes d'entendre'ls i aprofitar-los mitjançant els coneixements i tecnologies que són l'herència històrica dels diferents pobles que componen la nació».¹⁰

Deixar els provincians fora de la història o fer-los-en estranys, com si fossin ciutadans de segona classe que assisteixen a l'espectacle de fora estant, des de la *gallola*, ha contribuït a debilitar les defenses i a l'avortament de moltes iniciatives, mentre que ha afavorit en gran manera la dependència i el paternalisme, convertint-nos en una presa molt més fàcil de patrons de conducta aliens a la nostra conveniència.

No hi ha dubte que un reconeixement millor de *tot* el que conforma cada país, constitueix una manera eficient de treballar per una vertadera democràcia. No pas una democràcia copiada, sinó una democràcia que emani precisament de la nostra història i respongui a la riquesa i a la varietat dels pobladors del continent.

Aportem al coneixement de cada nació el que veritablement som cadascun dels qui el componem, com també la nostra vi-

sió particular de les coses. D'aquesta manera se'n podrà aprofitar cabdalment la riquesa, s'aconseguirà més coherència i hi haurà més cordialitat. Dit altrament, tots serem autèntics, ens entendrem millor sobre la base de conceptes i categories reals i, per això mateix, valedors i útils per a una adequada explicació de les nostres essències i arrels que ajudi veritablement a consolidar una bona convivència de tots a la casa que a cadascú li ha tocat de viure. □

1. José Gaos, «Notas sobre historiografía», a *Historia Mexicana* (36) vol. IX, núm. 4, abril-juny de 1960, pp. 481-508. Es publicà també a José Gaos, *De antropología e historiografía*, Xalapa, Universidad Veracruzana, 1967 (Cuadernos de la Facultad de Filosofía, Letras y Ciencias, 40), pp. 283-318, i a Álvaro Matute, *La teoría de la historia de México. (1940-1973)*, Mèxic, Secretaría de Educación Pública, 1974 (Col. SepSetentas, 126), pp. 66-93.
2. *Loc. cit.*
3. Marie Jean Antoine de Condorcet, *Bosquejo de un cuadro histórico de los progresos del espíritu humano*, t. II: *Los progresos futuros*. Trad. Domingo Barnés, Madrid, Espasa Calpe, 1921, p. 6.
4. Guillermo Bonfil Batalla, *México profundo. Una civilización negada*, Mèxic, CIESAS-SEP, 1987 (Foro 2000), p. 235.
5. Miguel León-Portilla, *América Latina. Múltiples culturas, pluralidad de lenguas*, Mèxic, El Colegio Nacional, 1992, p. 44.
6. *Loc. cit.*
7. Gonzalo Aguirre Beltrán, *La población negra en México*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, 1972 (2a. ed.), p.198.
8. Thomas Calvo, *La Nueva Galicia en los siglos XVI y XVII*, Guadalajara, El Colegio de Jalisco, 1989, pp. 65-75.
9. Guillermo Bonfil Batalla, *op. cit.*, p. 229.
10. *Ibidem*, p. 237

afers

fulls de recerca i pensament

núm. 44

Pensar la nació històricament

Agustí COLOMINES I COMPANYYS
Pensar la nació històricament

Albert GHANIME
El federalisme de Francesc Pi i Margall

Josep PICH I MITJANA
*L'evolució política i ideològica
de Valentí Almirall i Llozer (1841-1904)*

Rafa ROCA RICART
*Teodor Llorente. Del provincialisme
al regionalisme valencianista*

Jordi BOU I ROS
*Joan Mañé i Flaquer i el discurs conservador català.
Regeneració o conservació?*

Benjamí MONTSERRAT
Jaume Collell i el catalanisme catòlic

Ferran ARCHILÉS
*Contra «el fermaler verí centralista».
Gaietà Huguet i les possibilitats i els límits
del federalisme al País Valencià*

Antoni MARIMON RIUTORT
*Lluís Martí Ximenis. En els orígens
de l'esquerra nacionalista a Mallorca*

Gregori MIR
*Miquel dels Sants Oliver
i el primer nacionalisme a les Illes Balears*

Josep ANDRÉS PÉREZ
*El federalisme de Vicent Blasco Ibàñez
i la qüestió valenciana*

Postscriptum
Xavier SIERRA LABRADO
Josep Lluís Blasco (1940-2003)

editorial afers

La llibertat, 12 • 46170 Catarroja (País Valencià)
Tel. 96 126 86 45 • e-mail: afers@provicom.com

TU ETS MESTRE

PERQUÈ ELS QUE VÉENEN DE FORA CONEGUIN I PARLIN EL CATALÀ, TU ETS EL MILLOR MESTRE. PARLA'LS EN CATALÀ.

Més de 65.000 persones que vénen de fora aprenen el català, cada any, amb els diversos programes d'ensenyament lingüístic. Ajuda'ls a practicar. Si els parles en català, els ajudaràs a integrar-se a la nostra cultura i, a més, contribuiràs al seu desenvolupament personal i professional.

el futur creix
a Catalunya →

Generalitat
de Catalunya

www.gencat.net

Guerres d'arxius. Història, memòria i política

PRESENTACIÓ

Fa uns quants anys, quan semblava que la història havia pres un curs indefectible, es va fer famós un acudit: no era el futur l'imprevisible, sinó el passat. La història havia acabat, i l'avenir només podria aportar variacions ja conegudes dins d'una línia prefixada, però el passat era terra incògnita, una capsa plena de sorpreses. Tampoc no n'hi havia per a tant, podríem dir avui, però el cas és que aquell moment —a hores d'ara ja tan distant, tot i que no en sentit cronològic— coincidí amb l'obertura d'una sèrie d'arxius que havien romàs tancats amb pany i clau durant dècades. Alguns aspectes de la història podien ser estudiats ara amb tots els instruments necessaris a la mà. La imatge del passat podria experimentar serioses alteracions. A més, l'eixida a la llum de molta documentació secreta dels arxius dels països comunistes provocà més d'una sotragada, i no foren pocs els polítics occidentals que arrufaren el nas. Aquella derivació de la caiguda del mur podria provocar alguna incomoditat, revelar episodis vergonyants, i resituar alguns personatges públics.

Però sobretot era un mal exemple, perquè contrastava abruptament amb la tendència de tancament i ocultació que marcava les polítiques arxivístiques a molts països, on encara no s'havien ajustat del tot els comptes amb els aspectes més foscos del passat, lligats al feixisme, el col·laboracionisme i la repressió. Però això també canvià, i la revisió del passat amb totes les seues conseqüències, a partir del material d'arxiu, s'obrí camí, com s'obrí camí igualment la idea de retornar els documents incautats en el marc d'un enfrontament bèl·lic les darreres seqüeles del qual s'estaven cancel·lant.

Tot plegat promogué un nou esperit de transparència i de restitució, molt exigent, que tanmateix no ha reeixit del tot, com bé sabem. El control i la titularitat sobre el registre escrit del passat, certament, són una forma de poder. L'accés dels investigadors, i dels ciutadans en general, als testimonis escrits del passat és una exigència lligada als catàlegs de drets i llibertats. Però a partir d'ací totes les situacions són possibles, i es configura un camp de debat ple de matisos, estranyament lligat a uns altres debats. Això es posa clarament de manifest als articles d'aquest dossier, que aborden molts dels problemes relacionats, a partir d'experiències històriques i referents temporals diversos, i de les seues derivacions polítiques, socials i culturals. Els arxius, finalment, han esdevingut una qüestió política, lligada a la gestió de la memòria i a la superació definitiva de les ferides del passat.

Política d'arxiu i escriptura de la història

Sonia Combe

Sols recentment ha esdevingut objecte de crítica i reflexió la dificultat d'accedir als arxius del període contemporani.¹ Aquesta qüestió presenta més o menys acuitat segons com siguen les legislacions en vigor, però es planteja en tots els països –sempre, naturalment, que siga possible de formular-la públicament. Un cas extrem és el d'estats constituïts fa poc temps, com els d'Àfrica, on la formació d'arxius no està encara consolidada ni és una pràctica corrent. A l'origen del fet que aquest debat haja sorgit a la llum pública hi ha diversos factors. Un de molt particular seria l'exigència tan estesa al món postsoviètic, bon punt va caure el règim comunista, de consultar els arxius més secrets, els de la repressió. Des d'aleshores, com es podria trobar legítim el desig dels ciutadans d'Alemanya oriental de consultar les seues fitxes policials, o la voluntat dels historiadors de l'antiga Unió Soviètica d'accedir als documents del NKVD,² o als del partit comunista de l'època en què era al

poder, mentre a França es continuava «acceptant» el fet de no poder accedir lliurement a determinats fons d'arxius del govern de Vichy (1940-1944) –i no diguem ja dels relacionats amb la guerra d'Algèria? D'altra banda, l'interès creixent per la història contemporània, una branca de la disciplina que l'historiador tradicional considerava fins fa poc encara pròpia del periodisme o de la política, ha contribuït així mateix a plantejar la qüestió de l'accés a les fonts més recents. Com que la «casta Clio» ha acceptat, finalment, «cremar-se les ales»,³ caldrà deixar que ho faça en les condicions que exigeix la recerca: contrastant totes les fonts.

Tot i que és ben real, la presa de consciència de la dificultat d'accedir als arxius contemporanis, tanmateix, no ha menat encara als canvis desitjables a França. I així, malgrat les reiterades promeses de l'anterior primer ministre, Lionel Jospin, o de diversos ministres de Cultura (dels quals depèn l'administració dels arxius), i malgrat alguns moments de flexibilització, la situació no hi ha canviat gaire.⁴ El fet que la nova llei promesa, i esperada, haja estat relegada finalment al racó de les andròmines és una prova de la rellevància del que hi ha en joc amb la liberalització de l'accés als arxius. Després d'exposar breument el marc legislatiu francès i la seua

Sonia Combe és historiadora i conservadora a la Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine. Especialista en Europa Oriental, és autora, entre altres, de *Une société sous surveillance. Les intellectuels et la Stasi* (Albin Michel, 1999) i d'*Archives interdites. L'histoire confisquée* (La Découverte, 2001; 1a ed., 1994).

gènesi, ens concentrarem ací en les pràctiques a què dóna lloc, tant si són pràctiques d'Estat, professionals (dels arxivers) o, fins i tot, socials (dels investigadors), per abordar, en un segon moment, la qüestió cabdal del lligam entre l'accés als arxius i les condicions d'escriptura de la història contemporània.

DELS ARXIUS DEL REI ALS ARXIUS PÚBLICS

La Revolució Francesa, arran de la Declaració dels Drets de l'Home del 25 d'agost de 1789, introduí la noció d'arxius *públics*, un concepte revolucionari per excel·lència, ja que sostreia als governants la propietat exclusiva dels arxius de l'Estat. La Llei de messidor any II (24 de juny de 1794), modificava el règim de propietat dels papers públics i decretava allò que a hores d'ara en diríem la transparència: «Qualsevol ciutadà pot demanar la consulta dels documents que es conserven als dipòsits dels arxius en els dies i hores establerts amb aquesta finalitat». Conquesta revolucionària, aquesta llei francesa provocà debats molt vius als països veïns. Per ventura aquesta llei, al proclamar la lliure consulta dels arxius, no ofería al «primer que es presentàs el mitjà d'immiscir-se tant en els afers del seu veí com en els secrets d'estat?», s'inquietava el 1829 L'Ortye, arxiver de Brussel·les. Però a l'Haia, l'arxiver De Jonge veia les coses d'una altra manera: es tractava d'«un mitjà saludable de promoure el coneixement de la història».⁵ Cal remarcar de passada que aquest debat (els termes del qual, com veurem, són ben actuals) n'evocava un altre: el que havia tingut lloc menys d'un segle abans al

voltant de la biblioteca *pública*; un projecte de Gabriel Naudé, el bibliotecari de Mazzarino i fundador de la Mazarine⁶ el qual s'hagué d'enfrontar a l'oposició de l'Església, i en particular dels jesuïtes. Aquests darrers ensumaven el perill que constituïa el lliure accés al saber. Tanmateix, no es tractava més que de la lliure consulta de llibres; com que la impremta en permetia la reproducció, aquests deixaven de ser objectes rars i únics –així ho explicava Naudé– i es podia considerar la idea de posar-los a disposició de tothom, en llocs públics. Aplicar aquest principi als arxius fou en aquell moment inconcebible. Aquests eren propietat del rei des que Felip el Bell, el 1307, va decidir classificar i inventariar les actes reials en els registres anomenats del *Trésor des Chartes*. L'accés a aquests fons per tal de fer recerca històrica, un pas que podem datar a partir del segle XVII, continuava reservat a una categoria d'historiadors a la qual el rei confiava la tasca d'escriure història –amb una funció precisa: legitimar el seu poder.

La societat de l'Antic Règim estava fundada sobre el privilegi; la Revolució fundarà la igualtat. La consulta de les actes de la vida pública esdevé un dret *cívic* i trenca, de fet, el lligam de subjecció al poder polític. L'hegemonia de l'Estat sobre el relat històric declina. Ha perdut el pedestal sobre el qual reposava. La idea força de la llei del 7 de messidor és la de l'accés als arxius nacionals concebuda no com un privilegi, sinó com un dret de cada ciutadà. Moderna quant al seu principi, aquesta llei que posa terme al monopoli de l'Estat sobre els arxius i els restitueix als ciutadans és, tanmateix, més una reacció que no el resultat d'un pensament acabat. Per bé que no concreta cap de les moda-

litats pràctiques que en permetrien l'aplicació (cap definició del mot *arxiu*, cap principi de lliurament o de recollida), restarà, emperò, com l'únic marc de la gestió dels arxius de la nació durant prop de dos segles. Paral·lelament, i de forma progressiva, s'imposaran pràctiques en matèria de comunicació que qüestionaran l'esperit de la llei, uns procediments restrictius que finalment seran legalitzats i ordenats en la nova llei sobre els arxius, de gener del 1979.

DEMOCRÀCIA I FÀBRICA DEL SECRET

Aquesta regressió en matèria de política de l'arxiu no ha de fer-nos silenciar l'extraordinari desenvolupament de la disciplina històrica lligada a la possibilitat d'explotar els arxius de l'Antic Règim, una mina que explotaran amb fortuna investigadors com Michelet i Tocqueville. Una professió havia nascut, la d'arxiver, i una escola, l'*École de Chartes* (Escola d'Arxivers), fundada el 1821, sota la Restauració. Dedicada a l'ensenyament de les tècniques del treball històric, l'Escola d'Arxivers marca la primera fita de la professionalització de la disciplina. Amb aquesta, la història va poder reivindicar el seu estatus de ciència. A l'arxiver, li pertoca la fase de preparació al treball històric amb la identificació i l'establiment dels instruments de treball (inventaris de les fonts) indispensables per a l'exercici de l'ofici d'historiador. Per a fer-ho, l'arxiver recolza sobre ciències auxiliars com ara la diplomàtica, la paleografia (ciència de les escriptures antigues) o, fins i tot, la filologia. Els arxivers, experts en escriptura, demostraran la seua professionalitat en el moment de l'afer Dreyfus

(1894-1989), ja que es recorreà al seu saber i a la seua tècnica per desemmascarar el fals Henry durant el procés de Zola. Però al marge d'aquest moment de glòria, treballen en l'ombra i lluny de l'actualitat, i es malvien de la història contemporània. Per bé que encarregats de recollir, classificar i tractar els arxius produïts recentment per les administracions, la seua formació ha estat i és encara avui sobretot la història medieval o moderna. Aquest desfasament entre l'ensenyament de l'Escola d'Arxivers i la funció posterior dels professionals és palès. Es comprèn que, en aquestes condicions, la corporació no estiga gaire mobilitzada per preservar l'esperit liberal de la Llei de messidor Any II i que s'haja mostrat d'acord amb les principals etapes del tancament dels arxius públics:

– El 1856, un reglament va establir que «per a tenir dret a la comunicació immediata dels documents sol·licitats o a una negativa expressament motivada», calia ser funcionari públic, membre o guardonat per l'Institut, doctor en una facultat, arxiver-paleògraf o alumne de l'Escola d'Arxivers.

Això implica l'exclusió de l'historiador –per no parlar del simple ciutadà– i la reintroducció del dret reial...⁷

– El 12 de gener del 1898 (el mateix dia que *L'Aurore* publica el cèlebre «J'accuse» de Zola), un decret precisa dues mesures que són, encara avui, a la base de la reglamentació arxivística francesa. D'un costat, anuncia una restricció al principi de comunicabilitat decretat per la llei revolucionària (només «els documents de més de 50

anys seran lliurement comunicats al públic»); de l'altre, tot recordant l'obligació de lliurament fet a les administracions (sense precisar el termini de sanció en cas de no respectar-la), sotmet la consulta dels documents a l'aprovació de l'administració que els ha produït i posteriorment lliurat als Arxius de França. Un fet que equival a restituir a les institucions/ministeris el dret de propietat sobre els arxius, ja que aquests conserven el poder de decidir sobre la seua comunicació.

Els Arxius de França tornen així al rang de guardià dels papers de l'Estat i de les seues institucions, que s'envolten d'una protecció que els assenjala com a secrets d'Estat; en el moment que la República s'estabilitza, la tradició secular del secret amb què l'administració francesa envolta els seus fets és legitimada per un decret. Les disposicions del 7 de messidor Any II només s'apliquen en endavant als arxius «definitius», els de l'Antic Règim.

– Malgrat la campanya de la Lliga Dels Drets de l'Home contra la impossibilitat de consultar els arxius de la Primera Guerra Mundial, el govern del Front Popular es limità, amb el decret de 21 de juliol de 1936, a recordar l'obligació de tots els ministeris de lliurar els documents als Arxius de França.

Un desig piadós, al seu moment, però que té com a conseqüència de mantenir tancats els arxius contemporanis (de menys de 50 anys) ja que, per encoratjar les administracions a lliurar la seua documentació, els governants troben necessari garantir-los que romandran sostrets a la mirada pública.

– Després de l'Alliberament, quan el procés de depuració amb prou feines s'havia acomplert, la República s'encaamina cap a l'amnistia dels col·laboracionistes no jutjats encara. S'aproven dues lleis d'amnistia (5 de gener de 1951 i 24 de juliol de 1953) per assegurar la «pau social» i la «reconciliació nacional». El decret de 27 de febrer de 1952 sobre els arxius s'escau, doncs, en plena política d'amnisties. Recorda la incomunicabilitat dels documents de menys de 50 anys i afegeix una restricció d'importants conseqüències en aquest període de la postguerra: «Els documents confidencials que interesen les persones o el paper dels homes públics no seran comunicats al públic més que després de la mort d'aquests.»

– Rematant el dispositiu de tancament dels arxius relacionats amb el col·laboracionisme, el decret de 19 de juliol de 1979 estipula que la mort de la persona, amb tot, no aixeca la prohibició: d'ara endavant, més enllà de la persona, es tracta de protegir l'honor de les famílies... Entre aquest últim imperatiu i el de mantenir la «pau social», la història del govern de Vichy resta curosament protegida.

De fet, els primers estudis alliberats d'aquesta mena de traves seran duts a terme per historiadors no francesos, com ara Eberhard Jäckel o Robert Paxton.⁸ Els seus treballs, elaborats a partir dels arxius alemanys i americans, posen en dubte les llegendes gaullista i comunista d'una França àmpliament resistent. Una llegenda elaborada en nom de la pau social i de la reconciliació nacional.

LA LLEI
DEL 7 DE GENER
DEL 1979 O LA FALSA
TRANSPARÈNCIA

Aquesta llei, nascuda arran de la *Freedom of Information Act* (FOIA) aprovada als Estats Units el 1966, votada apressadament a la fi del mandat de Giscard d'Estaing, s'arreglera amb la normativa dels 30 anys a partir dels quals els documents poden ser «desclassificats» (segons la terminologia de la llei americana, és a dir, que són comunicables), una disposició assumida al conjunt de les democràcies occidentals.⁹ Aparentment, es tracta d'un progrés pel que fa al termini de 50 anys imposat per l'anterior decret. De fet, però, no ho és, més aviat al contrari, ja que el termini de la comunicació passa a 60 anys (deliberacions governamentals, defensa nacional), 100 anys (arxius jurídics), 120 anys (expedients del personal de l'Estat) i, fins i tot, 150 (arxius mèdics). Sense precisar els terminis de lliurament als Arxius nacionals ni tampoc les sancions en cas de no lliurar-los¹⁰ (o, més exactament, deixant-ho tot en els llimbs) més que els decrets precedents, la nova llei no defineix millor els arxius anomenats presidencials ni el seu destí. Presidents (i ministres) tenen encara el costum de considerar com a propis els papers que produeixen mentre estan en actiu i d'emportar-se'ls quan deixen els càrrecs. (Així, recentment, i amb gran perjudici dels arxiviers que no han pogut, no han sabut o no han volgut oposar-s'hi, els arxius de François Mitterrand han estat dipositats en una fundació privada batejada amb el seu nom. La ironia de la història ha volgut que, com que es troba a un centenar de metres dels Arxius nacionals,

al barri parisenc de Marais, quasi sembla que la fundació els planta cara...).

La llei sobre els arxius organitza i reglamenta, doncs, el secret. Els terminis de comunicació que imposa poden ser compresos com el temps de *latència* —de reclusió de l'arxiu— més enllà del qual els secrets, ni que siguin d'Estat, perden la raó de ser. Mentre que els governants tenen naturalment tendència a la confidencialitat com més llarga millor, les instàncies de control que garanteixen l'exercici del joc democràtic poden conduir, com és el cas als països escandinaus o als Estats Units, a fer comprendre l'interès de la societat.¹¹ Així, doncs, la durada del termini tradueix sempre una relació de força, i el grau d'obertura dels arxius públics constitueix un excel·lent indicador del grau de democràcia assolit per una societat.

A França, hom justifica aquests terminis restrictius en nom del respecte a dues idees: la vida privada i la seguretat nacional.

El secret imposat en nom de la seguretat nacional és la forma contemporània del secret d'Estat en societats regides per un contracte democràtic i que afirmen, enfront del principi del secret polític, el principi de transparència. Arxius de la presidència i del primer ministre, però també tots els documents susceptibles d'afectar el secret de la defensa nacional, són confiscats durant 60 anys. Podríem certament preguntar-nos, com alguns diputats arran de l'estudi de la llei del 1979,¹² com podrien atemptar avui a la seguretat nacional les deliberacions del govern de Vichy. Sabem, en canvi, fins a quin punt aquestes deliberacions de l'Estat francès, que havia abolit la legalitat republicana, són indispensables per entendre la naturalesa del règim de Vichy!

Invocat encara més sovint, el refús de comunicació dels documents d'arxiu en nom del respecte a la vida privada –tot i que cal encara definir què entenem per «vida privada»– constitueix un obstacle més gran per a la investigació històrica. No pas perquè la llei protegiria, cosa ben legítima, les dades personals dels ciutadans contingudes als expedients de les diverses administracions que emmarquen l'ésser social, sinó perquè aquesta noció s'aplica a tots els individus *tant en la vida privada com en la vida pública*. De manera que mai no és possible consultar lliurement molts expedients d'alguns ministeris, de la policia de Vichy –i encara menys els de la vigilància policial arran de la guerra d'Algèria (1954-1962)– amb el pretext afegit del respecte a la vida privada del ciutadà vigilat, i àdhuc torturat, quan resulta que són sobretot els noms dels torturadors o els mètodes de la policia el que és sostret a la mirada de l'investigador. Així mateix, es fa difícil, més aviat impossible, consultar l'expedient de naturalització d'un avi arribat de Polònia o d'Espanya els anys 30. La confusió creada per tal que l'administració n'obtinga els avantatges més grans, però, es fa palesa sobretot en l'ocultació a la mirada pública dels expedients dels agents de l'Estat durant un període de 120 anys en nom del respecte a la vida privada. Tan bon punt un expedient és «nominatiu», vet-lo reclòs en nom del respecte a la vida privada, fins i tot si es tracta de l'expedient d'un funcionari públic. Recordem, quant a això, que sense la «fuita» dels Arxius departamentals de Bordeus, protegits per la llei d'arxius, Maurice Papon, antic secretari de Prefectura de la Gironda i organitzador dels combois de deportació de jueus el 1942,

no hauria comparegut davant la justícia. Una distinció entre vida privada i vida pública no és, tanmateix, una cosa impossible. Així, la legislació alemanya estipula que els actes comesos durant l'exercici de les funcions o sota l'uniforme no responen a la vida privada, amb la qual cosa permeten un accés considerablement més ampli als arxius.

En el fons, en aplicar la normativa de secret a les actes de l'Estat francès de Vichy, la República francesa (tot i que li negava legitimitat) es constituïa *de facto* en hereva dels seus arxius, cosa que fa comprendre millor la reticència dels governs de dreta o d'esquerra a reconèixer la responsabilitat de França en la participació en l'empresa del genocidi nazi.¹³

RESSORGIMENT DEL DRET REIAL

I AUTONOMIA DE LA RECERCA

Al mateix temps que afinava el dispositiu de tancament dels arxius polítics contemporanis, la llei del 1979 introduïa, tanmateix, la possibilitat d'eludir-la. Per a joia d'alguns *happy few*, s'instaurà un sistema derogatori (comentat a cau d'orella entre els «iniciats» més que no pas proclamat), que no es va generalitzar fins després que el debat arribàs a l'àmbit públic, per bé que malgrat tot el procediment no ha estat modificat. Tota sol·licitud de derogació ha de recórrer un camí veritablement tortuós: «instruïda» per l'arxiver, el paper del qual consisteix a verificar una per una la «sensibilitat» dels documents de l'expedient demanat i a extraure'n alguns si escau, la sol·licitud és adreçada al servei emissor (l'administració productora de l'arxiu), que en

decideix la comunicació o el refús. Finalment, el director o directora dels Arxius de França dóna el vistiplau definitiu. Tenint en compte la lentitud habitual de les administracions, la resposta trigava, abans que el debat fos públic, mesos, un any sencer o, de vegades, simplement, no arribava mai. Avui, l'administració ha de retre compte de la seua decisió en dos mesos, i segons l'administració és sempre positiva. Fins al punt que, si és així, hom pot preguntar-se per quina raó cal mantenir un procediment tan pesat, que fa perdre temps als arxivers i que pot aparèixer als ulls de l'investigador com una mesura de dissuasió.

Ací copsem el sentit ocult de la derogació. És, per damunt de tot, el signe del poder de l'Estat sobre «els seus» arxius. No es tracta d'una relliscada de la maquinària administrativa, sinó de l'afirmació del manteniment del règim de propietat i del secret. La seua atribució, erigida en sistema, és una mena d'armadura, un rite de passatge a la categoria dels qui tenen el dret a escriure la història. Amb raó, un arxiver ha pogut comparar aquest sistema al principi de la «censura prèvia» de les lleis de premsa del 1835 d'Adolphe Thiers, ministre aleshores de Lluís Felip; un principi que consistia a demanar l'aval de l'autoritat superior abans de publicar qualsevol cosa. L'historiador, valorat per aquest reconeixement que li concedeix l'Estat a través de la institució dels Arxius, adquireix un coneixement que, després de Foucault, sabem que significa poder. L'investigador entronitzat als arxius, que té accés a fons confidencials dels quals frueix de vegades en règim de monopoli,¹⁴ no té cap interès a denunciar un sistema arbitrari del qual és beneficiari. Ara bé, una «donació» sem-

pre ha de ser corresposta. L'historiador té un compromís de «discreció»¹⁵ i a canvi de la derogació, guanya l'accés a documents anomenats «sensibles», però perd independència. Lligat pels seus compromisos, es troba en una situació objectiva de dependència, *a través* de l'arxiu, respecte de l'Estat... i amenaçat pel risc d'autocensurar-se. Poc importa que ho faça de manera conscient, per conservar o ampliar el seu privilegi, o inconscient, sota l'impuls del sentiment de gratitud que engendra la manera com ha obtingut l'arxiu.

DRETS HUMANS I RAÓ D'ESTAT

La comunitat d'arxivers travessa actualment una crisi que la mena a interrogar-se alhora sobre la seua missió al servei del públic i sobre la funció de guardiana dels secrets d'estat que li ha estat implícitament reservada. Aquesta crisi arribà al paroxisme arran del procés que l'antic secretari general de la Prefectura de Policia de París, Maurice Papon, intentà obrir el 1999 contra un investigador, Jean-Luc Einaudi. Aquest investigador, autor d'un estudi sobre la manifestació dels algerians del 17 d'octubre de 1961 a París, havia escrit en el periòdic *Le Monde* (el 20 de maig de 1998) que hi havia hagut una «massacre perpetrada per les forces de policia sota les ordres de Maurice Papon». La frase va desplaure a l'antic prefecte de la Policia (aleshores a la presó –d'on seria posteriorment alliberat– després d'haver estat condemnat per haver participat en la deportació dels jueus de Bordeus), que es considerava difamat. Aleshores, davant del tribunal, dos conservadors dels Arxius de París, Brigitte

Lainé i Philippe Grand, van testificar en favor de Jean-Luc Einaudi: amb l'aval de documents no «públics», van confirmar les declaracions de l'investigador sobre la massacre de manifestants algerians per les forces de policia de les quals Maurice Papon era responsable aleshores. Tal com Brigitte Lainé explicà al tribunal, el ben cert era que Jean-Luc Einaudi no havia rebut mai resposta a la seua sol·licitud de derogació presentada un any abans del procés per a poder consultar els arxius que li permetrien defensar-se —arxius judicials (termini de comunicació: 100 anys); aquest fet va motivar que es decidís a testimoniari en favor de l'investigador. A més de fer perdre a Maurice Papon el procés, aquest gest de desobediència cívica de dos arxivers trencant amb el sacrosant «deure de reserva» anunciava una nova era.¹⁶

Mentre que al segle XVII, el projecte de «biblioteca pública» de Gabriel Naudé s'inscrivía en el context d'una temptativa

de la raó d'estat d'imposar-se a la raó de l'Església, avui la reivindicació d'accedir lliurement als arxius públics correspon a la temptativa d'imposar que els drets dels ciutadans no es deturen ja davant de la raó d'estat. Aquest abús del poder de l'Estat, que priva una societat de prendre consciència del seu passat per comprendre'l millor, es tolera cada vegada menys. Mentre perviurà la gestió arcaica dels arxius públics, fins que no es democratitzen les condicions de consulta dels arxius, en el sentit que tots els ciutadans, amb independència dels seus títols, puguen accedir-hi —després d'un termini necessari per a recollir, tractar i respectar la vida privada de tothom (l'informe Braibant, a França, estimava aquest termini en 25 anys)—, no s'allunyarà el perill d'escriure una història adaptada a la raó d'estat i, per la força de les coses, generadora d'una «bona» consciència nacional. □

Traducció de Faust Ripoll Domènech

1. Per simplificar, considerarem que la història contemporània correspon al període de la història del qual encara hi ha testimonis o en el qual la transmissió del testimoniatge s'ha fet directament. Per ara, es tracta, doncs, del conjunt del segle XX.
2. Policia política de l'època de Stalin, antecessora del KGB.
3. Demem aquesta expressió a Marc Bloch, en *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien*, Armand Colin, 1993, p. 91. (Hi ha traducció catalana, *Apologia de la història*, Barcelona, Empúries, 1984.)
4. Prop de deu anys s'han escolat des de la primera edició del meu llibre *Archives interdites. L'histoire confisquée*, La Découverte, 2001². Alguns fons que jo assenyalava aleshores com a inaccessibles han estat «desclassificats» posteriorment, però el sistema no ha canviat.
5. Eric Ketelaar, «L'accès aux archives dans les Pays-Bas», en *La Gazette des archives*, 130-131, 1985.

6. Primera biblioteca pública francesa, oberta el 1643 (n. del t.)
7. No hi ha pràcticament cap estudi sobre la *matriu* de la història dels Arxius de França i cal parar atenció en els treballs de Jennifer Milligan, de la Universitat de Pennsilvània (EUA): «The Problem of Publicity in the Archives of Second Empire France», en *Archives and Social Memory: Institutions, Practices and Political Cultures*, en premsa, sota la direcció de Fran Blouin i William Rosenberg, en les publicacions universitàries de Michigan (2003).
8. Eberhard Jäckel, *La France dans l'Europe de Hitler*, Fayard, 1969. Robert Paxton, *La France de Vichy*, Le Seuil, 1974.
9. Les legislacions dels països nòrdics es mostraran encara més liberals que la legislació nord-americana. Fins i tot les democràcies populars, l'URSS inclosa, adoptaran (formalment) el termini dels 30 anys.

10. Hi ha un cas flagrant de no respecte de la llei que és bastant conegut: el dels arxius de la Prefectura de la Policia de París, que custodia ella mateixa els seus fons. Quan es tracta dels arxius del període de l'Ocupació (1940-1944) o del Maig del 68, és lliure de comunicar o no, i a qui li sembla bé, els seus dossiers.
11. Als Estats Units, les associacions d'historiadors vigilen la desclassificació dels documents que han passat el termini dels 30 anys. (Mencionem de passada que després de l'11 de setembre s'hi han imposat restriccions a la comunicació en nom de la seguretat nacional.)
12. Sonia Combe, *Archives interdites. L'histoire confisquée*, La Découverte, 2001², p. 123.
13. El president Chirac ho va admetre amb motiu de la commemoració el mes de juliol del 1996 de la redada del *velodrome d'hiver*. Aquesta commemoració fa referència al confinament de prop de 14.000 jueus parisencs, el juliol del 1942, en un velòdrom de París per ordre del govern de Vichy. Després van ser deportats a camps de concentració nazis.
14. En principi, després d'alguns anys i de les circulars de Jospin, des del moment que un fons confidencial és comunicat a un investigador, ha d'estar a disposició de tots els qui el sol·liciten. Aquest principi ja s'havia establert, però no sempre s'havia aplicat. Al contrari, no és forçosament aplicat en tots els dipòsits d'arxius. Així, el de la Prefectura de la Policia, a París, sovint és acusat de no respectar-lo.
15. Aquest compromís es fa per escrit en el formulari de sol·licitud de derogació.
16. Encara que havien estat amenaçats, aquests dos arxivers no van poder ser sancionats per les seues administracions per faltar al «deure de reserva», ja que l'obligació de respondre a la justícia primava sobre la del «deure de reserva». Amb tot, experimentaren vexacions psicològiques i, sobretot, una «immobilització» que els va prohibir tot contacte amb el públic. Actualment la Lliga pels Drets Humans els defensa.

Mètode

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA • Nº 37 • PRIMAVERA 2003

ÚLTIM NÚMERO:
FONS I FORMA: MATEMÀTIQUES EN LA CREACIÓ ARTÍSTICA ACTUAL

Coordinat per Olga Gil Medrano
 Articles d'Olga Gil; Juan Monterde; Rafael Ríos i Mario García;
 Javier Barrallo; Ronnie Brown; Antonio Córdoba

INFORMACIÓ I SUBSCRIPCIONS A MÈTODE:
 MÈTODE - Jardí Botànic de la Universitat de València
 C/ Quart, 80. 46008 València
 Tel.: 96 315 68 28. Fax: 96 315 68 26
 Preu (1 número): 3,60€
 Subscripció anual: 12€ (per a Espanya)
 (18€ per a l'estranger)

<http://www.uv.es/metode> • E-mail: marti.dominguez@uv.es

Sobre l'arxiu de Salamanca: algunes precisions i reflexions

*Joan B. Culla
Borja de Riquer*

Es pot assegurar que cap altre assumpte relatiu al patrimoni documental no ha estat tan polèmic a Espanya des de fa un quart de segle com el dels denominats «papers de Salamanca». Cap més no ha suscitat debats tan vius durant gairebé totes les legislatures de tres cambres parlamentàries, el Congrés dels diputats, el Senat i el Parlament de Catalunya. Cap més no ha meregut una atenció equiparable per part dels mitjans de comunicació. Cap altre no ha estat objecte de més posicionaments partidaris solemnes, ni de més àrdues negociacions polítiques, ni d'articles més encesos, ni de manifestacions més multitudinàries.

I tanmateix, a pesar —o potser a causa— de l'intens soroll mediàtic i polític, és probable que una bona part, no només de l'opinió ciutadana, sinó fins i tot de l'opinió

professional, de la comunitat acadèmica espanyola, desconegui encara moltes dades essencials d'aquest controvertit afer. És a aquest dèficit d'informació que vol atendre el present text, amb una exposició sintètica i tan desapassionada com sigui possible sobre els antecedents i el desenvolupament del litigi documental, sobre els arguments i les realitats arxivístiques que s'hi enfronten. De cap manera no pretenem aquí formular una proposta precisa sobre el caràcter i el contingut concrets que hauria de tenir l'Arxiu de Salamanca, qüestió sobre la qual ja esbossarem fa anys algunes idees.¹

LA FORMACIÓ DE L'ARXIU

L'origen del peculiar fons documental salmantí s'ha de situar a l'abril de 1938, en plena Guerra Civil, quan es creà la *Delegación para recuperar, clasificar y custodiar la documentación procedente de personas y entidades del bando republicano*, un organisme dependent del Ministeri de l'Interior l'objecte del qual era proporcionar a l'aleshores emergent Estat franquista informació relativa a l'actuació dels seus enemics. De cara a aquests propòsits, i a mesura que

Joan B. Culla és professor d'Història Contemporània a la Universitat Autònoma de Barcelona. Darrerament ha codirigit el *Diccionari dels Partits Polítics de Catalunya. Segle XX* (2000), i ha publicat *El mundo contemporáneo. Grandes textos y documentos políticos* (2000).

Borja de Riquer és catedràtic d'Història Contemporània a la Universitat Autònoma de Barcelona. Ha publicat, entre altres, *L'últim Cambó* (1996) i *Identitats contemporànies. Catalunya i Espanya* (2000) i ha dirigit *Història. Política, Societat i Cultura dels Països Catalans* (12 volums, 1995-1999).

les tropes *nacionales* anaven conquerint territori, personal especialitzat procedia a incautar-se de tota mena de papers que els republicans en retirada no haguessin estat a temps de destruir o d'emportar-se. Concretament a Barcelona, aquests equips de *Recuperación Documental* practicaren, entre el 28 de gener i el 3 de juliol de 1939 un total de 1.399 registres de seus institucionals (dependències de la Generalitat, del Govern de la República, de l'Exèrcit Popular...), estatges de partits, sindicats, associacions o periòdics, i també despatxos o domicilis particulars. Amb aquest ritme frenètic, la tasca incautadora havia de ser per força expeditiva, de manera que els sacs dels caçadors de papers s'ompliren no només amb documentació relativa a la Guerra Civil, ni tan sols a la Segona República, sinó a tot el període de la Restauració; no només amb peces de contingut politico-social i significació *rojo-separatista*, sinó també amb expedients administratius d'entitats tan poc sospitoses com la patronal Fomento del Trabajo Nacional o la Compañía Transatlántica. I al costat d'aquesta documentació també es requisaren nombroses publicacions periòdiques, llibres, cartells, banderins, estendards i àdhuc mobiliari. El botí, de qualsevol manera, va ser copiós: el juliol de 1939, un sol comboi traslladà des de Barcelona fins a Salamanca 130 tones de documents, entaforats en 12 vagons de ferrocarril.

Amb aquesta i les restants aportacions provinents de Bilbao, de Lleida, de Castelló, de València, d'Alacant, de Madrid, d'Aragó, d'Astúries, etcètera, va prendre cos a Salamanca, al vell casalot de San Ambrosio, un immens dipòsit documental que va ser sumàriament encarpetat fins a omplir al voltant de 15.000 lligalls; l'únic

criteri d'ordenació va ser la procedència geogràfica, és a dir, el lloc de la captura, a excepció de la documentació militar i de la maçònica, que configuraren seccions independents. A partir d'aquí, un contingent de policies i guàrdies civils procedí durant anys a examinar aquells centenars de milers de cartes, oficis, actes, informes, expedients i publicacions de tota mena i, cada cop que hi trobaven un nom de persona, a obrir-li la corresponent fitxa individual amb la dada d'afiliació, d'activitat o d'actitud per la qual podia ser incriminada. Les fitxes confeccionades d'aquesta manera arriben als 3 milions, i constitueixen un testimoni molt valuós de l'amplíssim univers ideològic, social i organitzatiu que el franquisme tenia per enemic o, com a mínim, per sospitós; en canvi, no es pot sostenir que aquestes fitxes converteixen el de Salamanca en el gran arxiu de «la repressió franquista». Com podria ser-ho, si no hi ha allí ni un sol document relatiu a la repressió a Salamanca, ni en el conjunt de Castella-Lleó, ni a Galícia, ni a Sevilla, ni a Granada, ni a Canàries, ni a Balears, ni a Àlaba o Navarra, ni en cap dels altres indrets on l'*Alzamiento* triomfà des de bon començament, ni un sol informe policial posterior a la *Victoria*, ni cap sumari d'un consell de guerra...?

Un cop que l'evolució del règim i de les circumstàncies invalidà la finalitat inicial del dipòsit de San Ambrosio –disposar d'elements incriminatoris sobre persones que haguessin residit a la *zona roja*–, aquest restà durant dècades en una mena de limbo funcional. Des del 1958, el fons depenia d'una Delegación Nacional de Servicios Documentales adscrita a la Presidència del Govern i, ja a les acaballes de la dictadura, el seu *Jefe* –un vicealmirall– començà a entreobrir les portes de l'hermètic

centre a alguns investigadors universitaris. Convé subratllar que l'instrumental arxivístic a la disposició d'aquells primers consultants no podia ser més magre: un lacònic «Inventario» elaborat el 1948 per funcionaris policials, sense criteri documental ni rigor de cap mena... Aquell «Inventario», per cert, continuava vigent l'any 2002.

DE LA REIVINDICACIÓ AL CONFLICTE

Si, amb l'arrencada de la transició democràtica i el desmantellament de la Delegación Nacional de Servicios Documentales, els papers de Salamanca van passar ràpidament a dependre del Ministeri de Cultura i es van constituir (maig de 1979) com a Sección Guerra Civil de l'Archivo Histórico Nacional, la reclamació catalana no es va quedar enrere d'aquestes disposicions governamentals. Després que diversos articles de premsa haguessin donat a conèixer el tema a l'opinió pública,² el diputat barcelonès per Coalición Democrática, Antoni de Senillosa, ja presentà al Congrés una moció devolucionista el maig de 1979; un any després era el seu cap de files, Manuel Fraga, qui subscrivia una proposició no de llei instant el govern a reclassificar amb la màxima urgència els fons de San Ambrosio «atendiendo a criterios lógicos para la consulta científica», i sol·licitant que «se traspasen en su totalidad a la Generalitat de Cataluña aquellos documentos que constituyeron, en su día, los archivos de la misma».³

Al llarg dels tres lustres següents, les iniciatives parlamentàries, les gestions intergovernamentals i els contactes tècnics per tal d'obtenir el retorn a Catalunya de

la documentació catalana retinguda a Salamanca van ser in comptables. Donat que l'administració central invocava com a obstacle el desordre i la manca de catalogació regnants en el controvertit fons, el 1982 la Generalitat de Catalunya i el Ministeri de Cultura signaren un conveni en raó del qual –i amb cost a càrrec de la primera– arxivers professionals van extraure de la massa documental salmantina i van reclassificar tots els papers vinculats a l'administració i al govern de la Generalitat entre 1931 i 1939: en total, 507 lligalls, dels quals n'hi ha un inventari rigorós⁴ i, des del 1993, una còpia microfilmada a l'Arxiu Nacional de Catalunya. La resta dels documents catalans romangueren sumits en el caos primigeni.

Per fi, en la reunió del 17 de març del 1995, el Consell de Ministres presidit per Felipe González acordà retornar a Catalunya els fons de la Generalitat dipositats a Salamanca. En la conjuntura políticoelectoral del moment, la decisió aixecà furioses crítiques partidistes i va ser interpretada a la ciutat castellana com un greuge territorial fins al punt de suscitar, aquell 30 de març, una gran manifestació de protesta amanida amb invocacions al «justo derecho de conquista». La tempesta, en tot cas, bloquejà l'acord governamental –mai no publicat al BOE–, i el trasllat de l'afer a l'agenda política local i regional enfortí encara més les resistències corporatives i gremialistes a qualsevol restitució.

ELS DARRERS AVATARS DEL LITIGI

Després del canvi polític de 1996, i sempre a l'empara de criteris suposadament

tècnics, la hipòtesi de la devolució va ser aviat substituïda per la d'un eventual «dipòsit» que respectés, en tot cas, la titularitat de l'arxiu salmantí sobre els documents. Tanmateix, la iniciativa estatal de més significació en aquesta fase va ser el Reial Decret 426/1999, de 12 de març, d'acord amb el qual, després de ponderar «la trascendencia de la Guerra Civil en la Historia de España, así como la de los años que la precedieron y los posteriores», es transformava el de Salamanca en Archivo General de la Guerra Civil Española. A desgrat d'un rètol tan solemne, el «nou» arxiu no havia de comportar cap trasllat a Salamanca de fons militars, diplomàtics o altres, relatius també a aquella guerra i dipositats avui a Madrid, Àvila, Alcalá de Henares, Guadalajara o Segòvia. La mesura sí que representava, en canvi, un blindatge legal afegit davant les reclamacions catalanes.

Amb tot, i mentre persistien tant a Madrid com a Barcelona les iniciatives parlamentàries al voltant del tema, el juny del 2000 els titulars de Cultura dels governs català i central convingueren crear una comissió tècnica i paritària d'experts que –en paraules de Pilar del Castillo– «viera si algunos documentos, desde la perspectiva del Ministerio y sin afectar al principio de unidad del archivo, podían tener una sede en otro lugar, en este caso en Cataluña». ⁵ Constituïda a finals d'aquell any, aquesta comissió –en la qual els autors d'aquest article representaren la Generalitat– treballà fins al juny de 2002 sobre el consens que havien de ser dipositats a Catalunya *una part* dels polèmics documents, si bé no fou possible un ple acord respecte de *la quantia física i la forquilla cronològica* del dipòsit. En van re-

sultar dos dictàmens diferents, però no antagònics, ambdós olímpicament desestimats pel Patronat de l'Arxiu que, en la seva reunió del 22 de juliol de 2002, acordà «no adoptar ninguna iniciativa en cuanto a una posible salida de documentos del Archivo, por lo que estima zanjada la cuestión». A pesar del rebuig generalitzat que aquesta postura desvetllà a Catalunya, la ministra de Cultura i el Partit Popular ratificaren en seu parlamentària, al setembre següent, llur decisió de donar el tema per tancat. ⁶

L'«ARXIU MUTANT»: ARGUMENTS PER A UN REBUIG

Al llarg dels darrers 25 anys s'ha produït una significativa evolució dels arguments utilitzats per aquells que s'oposen a la sortida de cap document de l'arxiu salmantí. En un primer moment, durant l'etapa dels governs de la UCD, la postura oficial fou bàsicament de bones paraules i afirmacions més o menys grandiloqüents que aparentaven una certa comprensió envers les demandes de restitució: «és de justícia», «s'ha de resoldre immediatament», van dir de forma reiterada diversos responsables del Ministeri de Cultura. Però això no amagava l'existència de diverses accions i maniobres dilatòries amb el propòsit de guanyar temps.

Certament, no va haver-hi cap negativa explícita a la sortida de documentació de l'Arxiu de Salamanca, donat que la conjuntura política no ho feia aconsellable. Un «no» rotund hagués estat interpretat com una mostra patent de franquisme residual. De fet, hi havia una certa

mala consciència, per exemple en la proposta de Fraga Iribarne del 1980, que ja hem esmentat. I, al costat d'això, una total manca de criteris per part dels dirigents de la UCD i els seus ministres de Cultura, Manuel Clavero Arévalo, Ricardo de la Cierva, Íñigo Cavero i Soledad Becerril. Resulta més sorprenent constatar que també durant els primers governs socialistes predominà una actitud similar.

Tant en una situació política com en l'altra, fins i tot hi hagué declaracions explícites de reconeixement del dret i la raó de la demanda. Però aleshores la gran excusa per a no materialitzar la devolució dels papers incautats va ser sempre el desordre i la confusió que regnaven sobre tota la documentació. Se sostenia que sense una prèvia catalogació de tots els fons de l'arxiu era impossible identificar la documentació susceptible de ser retornada. La pressió corporativa dels responsables de la Dirección General de Archivos aconseguí que de mica en mica les excuses «tècniques» prevalguessin sobre els arguments de justícia política.

De tota manera ja aleshores, a principis dels anys 1980, es van fer públiques les primeres insinuacions sobre la inconveniència de «desmuntar coses que ja existien». Així mateix, en els mitjans governamentals, hom argumentava que el considerable període de temps transcorregut des de la Guerra Civil feia desaconsellable qualsevol trasllat de documentació. També començava a esgrimir-se l'excusa que, si es restituïa la documentació catalana, tot seguit vindrien d'altres reclamant també la seva, i així l'Arxiu de Salamanca desapareixeria.

En una segona etapa, des de principis dels anys 90, es va anar imposant l'estra-

tègia de «blindar» la documentació de Salamanca. L'etapa culminària en la creació del Archivo de la Guerra Civil. Aquell va ser un acte previ i deliberat per a carregar-se de raons «legals» i «tècniques» amb les quals, posteriorment, negar-se a tornar la documentació. Aquest és el context en què es començà a esgrimir, com a principal argument defensiu, la preservació de la «unidad del archivo» salmantí. Ja el 1992 el ministre de Cultura, Jordi Solé Tura, en una sessió del Senat, va fer seves les tesis corporatives dels responsables de la Dirección General de Archivos y Bibliotecas, i afirmà que el dipòsit de Salamanca constituïa un fons coherent que havia de preservar la seva unitat com a arxiu de la Guerra Civil. També Solé Tura expressà la seva temença davant una possible «cascada de peticions».

En la «crisi» del març de 1995, un dels principals protagonistes va ser el director de l'Arxiu, Miguel Ángel Jaramillo, que és qui emplaçà les autoritats locals salmantines a intervenir en l'afer, quan aquestes amb prou feines havien mostrat fins aleshores interès sobre l'estat de l'arxiu o sobre el contingut de la seva documentació.⁷

La proximitat de les eleccions municipals afavorí que la qüestió fos utilitzada com a bandera del PP per tal d'atacar el govern socialista i el consistori salmantí, aleshores també presidit pel PSOE. El diputat socialista per aquella circumscripció, Jesús Caldera, que va ser un dels més actius a paraitzar la devolució acordada pel Consell de Ministres, manifestà aleshores: «defenderé el archivo aunque sea lo último que haga».⁸ No resulta estrany, així, que en la manifestació del 30 de març PSOE i PP salmantins rivalitzessin a fer declaracions vehements en defensa del «seu» arxiu i a

proferir tota mena d'amenaçes davant qualsevol intent de treure de San Ambrosio ni un sol paper.

El març de 1999 el PP, ja en el govern central, culminà la seva estratègia de blindatge decretant la constitució de l'Archivo General de la Guerra Civil Española. La qüestió començava així a adquirir un caire preocupant d'enfrontament entre Catalunya i Castella, o més ben dit entre catalans i salmantins.

Quan es van generalitzar les crítiques a l'abusiva pretensió que el de Salamanca fos el gran arxiu de la Guerra Civil, aparegué l'argument que aquell, en realitat, constituïa l'arxiu de la «Repressió Franquista» amb majúscules, i que fins i tot se'l podia considerar l'autèntic «memorial» sobre la política repressiva del règim del general Franco.

Aquest canvi en l'argumentació governamental apareix clarament reflectit en la intervenció de la ministra de Cultura, Pilar del Castillo, davant el ple del Senat, l'11 de setembre de 2002. La ministra hi llançà, inicialment, la insinuació que darrere les demandes catalanes s'amagava la visió de la Guerra Civil com una guerra entre pobles o comunitats territorials, és a dir, que tot responia a la pretensió de presentar Catalunya com una comunitat que havia estat agredida per Espanya. Curiosament, Pilar del Castillo no va fer cap al·lusió a l'autèntic argument dels reclamants, és a dir, el dret dels ciutadans i de les institucions a recuperar allò que els fou espoliat per la força arran de la Guerra Civil.

Al llarg d'aquell discurs, Pilar del Castillo desenvolupà una nova i interessant argumentació per defensar la idea de l'Arxiu de Salamanca com el de la repressió

franquista. El comparà amb els arxius de la repressió dels desapareguts règims comunistes de l'Europa Central i Oriental. Citant un informe elaborat per un grup d'experts de la UNESCO —entre els quals, curiosament, figurava l'anterior director de l'arxiu salmantí— la ministra mencionà que, segons el dit informe, «el único principio de procedencia a respetar será... el de los documentos creados, recopilados y manipulados por los servicios de información».⁹ Tanmateix, i significativament, allí no s'esmenten els documents incautats o confiscats sobre els quals el mateix informe fa una consideració, silenciada per la ministra, assenyalant la necessitat de restituir-los a llurs propietaris sempre que aquests en puguin garantir la custòdia.

L'argument final de la ministra va ser realment il·lustratiu de quin és el «discurs històric» de l'actual govern espanyol sobre la Guerra Civil i el franquisme. Pilar del Castillo hi va afirmar que la societat espanyola ha superat ja clarament la Guerra Civil, és una societat madura que no mira cap enrere. Per això no s'han de cercar arguments en divisions ja superades. És a dir, que cal donar per tancada la Guerra Civil i no convé remoure més el passat. L'Arxiu de Salamanca —segons proclamà emfàticament la ministra— «es un patrimonio común de todos los españoles» i «la única fuente de estudio sobre la represión y masonería».

Així, la nova i darrera tesi oficial és que l'Arxiu «de la repressió» de Salamanca té una unitat «determinada por la finalidad con que se concibió y organizó originalmente, a tenor de las consecuencias políticas derivadas de la Guerra Civil».¹⁰

RAONS DE LEGALITAT I DE JUSTÍCIA HISTÒRICA

Segons ja hem indicat, des del 1977 s'han succeït reiterades peticions de devolució a Catalunya de la documentació incautada per les tropes franquistes, peticions en les quals sempre ha prevalgut l'argument polític de la necessitat de reparar els danys causats per aquell espoli. I no és sobrer recordar que en els anys de la transició es van produir algunes actuacions governamentals que anaven en la línia de reparar o compensar una part de les accions repressives comeses durant el franquisme. Així, hi hagué indemnitzacions a particulars pels serveis prestats en institucions republicanes (forces armades o policials, funcionariat...), devolució d'immobles requisats, i molt més recentment s'han dictat mesures destinades a indemnitzar pels anys de reclusió passats en presons i camps de concentració. Fins i tot, durant els anys 1980, es produí el retorn d'algunes pintures catalanes incautades el 1939 per l'exèrcit franquista i que romanien dipositades a Burgos.

A pesar de les constants invocacions a la UNESCO per part dels representants del Ministeri de Cultura, aquella institució internacional mai no ha emparat el segrest de documentació. El principi que ha inspirat les recomanacions i les actuacions del Consell Internacional d'Arxius (CIA), organisme de la UNESCO encarregat de tot el que fa referència a la custòdia de documentació, ha estat en tot moment el de defensar els drets dels titulars dels fons documentals, quan se n'hagin vist privats per causes alienes a llur voluntat. És a dir, sempre ha proclamat la necessitat de res-

pectar el principi de procedència i l'ordre originari de la documentació.

Així, cal recordar que ja el 1945 va tenir lloc el retorn a Holanda, Bèlgica i França de la documentació que havia estat confiscada dels respectius arxius pels exèrcits alemanys en el curs de la Segona Guerra Mundial. Posteriorment, entre 1956 i 1958, els fons del Ministeri d'Afers Exteriors i de la Cancelleria del Tercer Reich van ser restituïts a la República Federal Alemanya per les autoritats britàniques. I en època més recent, el 1992, els Estats Units han retornat a Polònia el fons del Ministeri d'Afers Exteriors polonès de l'etapa 1918-1940.

El principi de restitució de la documentació als seus propietaris és defensat avui per tota la comunitat arxivística internacional, així com per l'abans esmentat Consell Internacional d'Arxius (CIA) de la UNESCO. Així, en la conferència del CIA que va tenir lloc a Tessalònica (Grècia) els dies 11 a 15 d'octubre de 1994, s'insistí a subratllar els drets dels legítims propietaris a exigir la restitució dels fons que hagin estat objecte d'incautació o trasllat com a conseqüència d'accions bèl·liques.

A més, convé subratllar que l'actual Llei d'arxius i documents de Catalunya,¹¹ en la seva disposició transitòria primera, recorda la «legítima titularitat» de la Generalitat sobre la seva «documentació que es troba en institucions de fora de Catalunya». Aquesta llei no ha estat objecte de cap recurs, ni per part del govern espanyol ni per cap grup parlamentari, inclòs el Partit Popular.

De fet, les col·leccions de documents incautades per les tropes franquistes durant la Guerra Civil i dipositades a Sala-

manca no constitueixen un fons, o uns fons, en l'estricta sentit arxivístic del terme, sinó unes col·leccions artificials. El seu aplec no va respondre al desig de preservar-les i salvar-les d'una possible destrucció. Hom no pot homologar-les en absolut, per exemple, als fons dels ordes religiosos desamortitzats durant el segle XIX que avui estan dipositats en diferents arxius públics.

No existeix la suposada unitat de l'arxiu, ja que una part considerable de la documentació –i no només de la catalana– no té res a veure amb la Guerra Civil ni amb els seus antecedents, per remots que siguin. Com ja hem indicat, hi ha documentació de la més variada procedència temàtica, geogràfica i cronològica, des de documents de societats obreres i de partits polítics del segle XIX fins a les fitxes de membres de societats naturistes o espiritistes; des de cartes del pretendent carlí Carles VII fins a informes policials sobre l'atemptat contra Alfons XIII a la «calle Mayor» de Madrid el 1906, passant per la correspondència de Pablo Iglesias.¹²

En realitat, ni tan sols no té sentit considerar-los com una col·lecció de documents, ja que van ser reunits amb criteris totalment arbitraris, fins i tot aleatoris, per equips militars durant el procés d'incautació massiva de la documentació dels vençuts en la Guerra Civil. No es pot aplicar a les col·leccions de documents existents a l'Arxiu de Salamanca el criteri tècnic que expressen una «integritat de fons». Des del punt de vista científic, la integritat de fons es va trencar el 1939, quan es cometé la incautació violenta. El que pertoca, doncs, és restablir la unitat trencada i, per tant, la reintegració dels documents al seu context originari.

D'altra banda, no hi ha cap precedent d'un arxiu temàtic o sobre un període com el de la Guerra Civil, igual com no n'hi ha cap sobre la Guerra del Francès o sobre la dictadura de Primo de Rivera. Els arxius són institucionals o bé generals. Les col·leccions documentals temàtiques no poden constituir un arxiu, ja que es creen a partir d'una inspiració subjectiva i sempre seran parcials, en la mesura que és utòpic aspirar a posseir tota la documentació sobre una qüestió o una època.

La darrera pretensió ministerial és que el conjunt de la documentació incautada als vençuts constitueix una «unitat arxivística» juntament amb aquella altra elaborada pels serveis militars en el curs de la mateixa incautació, i també la documentació produïda posteriorment per funcionaris policials en forma de fitxes i expedients personals. Davant d'aquesta afirmació cal precisar que la immensa major part dels documents relatius a la repressió franquista ja es troba avui dipositada i inventariada en els arxius públics corresponents, com són els del Ministeri de Justícia i altres institucions judicials, l'Archivo Histórico Nacional, els de la Policia i la Guàrdia Civil, els dels Governos Civils i, evidentment, els arxius militars.

De fet, només posseeix una clara unitat la documentació elaborada pels equips incautadors en el curs de llur actuació sobre el territori, i la realitzada pels funcionaris policials un cop els papers en l'edifici de San Ambrosio. En canvi, la documentació incautada que hi ha a Salamanca té una procedència variadíssima, va ser generada per una multitud d'institucions, associacions i particulars en circumstàncies molt diverses i en moments molt diferents. I la seva acumulació a Salamanca és el resultat

de la violenta ruptura de la unitat dels arxius de totes les institucions que l'havien produïda.

Realment, l'única cosa «comuna» de la documentació de l'Arxiu de Salamanca va ser la manera com hi van arribar aquests fons: no com a dipòsits voluntaris, sinó com a fruit de l'espoliació política realitzada per l'exèrcit franquista. Es tracta, en realitat, de l'arxiu de l'«ocupació» de la zona republicana.

És igualment insostenible l'argument segons el qual, donada la gran dificultat de seleccionar i reordenar la documentació, el més adequat fóra deixar-la com està. La documentació de la Generalitat va ser localitzada i reordenada en els anys 1983 i 1984, la qual cosa va permetre confeccionar 507 nous lligalls, coherents i útils per als investigadors, sense que la direcció de l'Arxiu de Salamanca qüestionés aquell treball. Ben al contrari, l'avalà col·laborant en la publicació de l'inventari, el 1992.

SÍMBOLS, MEMÒRIA HISTÒRICA I ÈTICA POLÍTICA. REFLEXIONS FINALS

25 anys després del restabliment de l'estat de dret i de les llibertats democràtiques, i també de la Generalitat de Catalunya, resulta insostenible que la documentació incautada per motius polítics no hagi estat encara retornada als seus propietaris. Que no hagi tingut lloc cap acte de restitució d'aquells fons constitueix una irregularitat jurídica injustificable en una societat democràtica.

Si s'hagués produït, la restitució hauria significat un pas més en la superació –no pas l'oblit– de la Guerra Civil i de les se-

qüeles repressives franquistes. Constituiria un clar senyal de concòrdia, de maduresa democràtica i de reconciliació. Allò que els sublevats del 18 de juliol de 1936 arrabassaren hauria estat finalment restituit per un govern democràtic.

La devolució hauria estat entesa com un acte lògic des del punt de vista tècnic, ja que refaria la unitat d'uns fons arxivístics trencats per la violència, i com un gest molt convenient des del punt de vista polític. Hauria de ser percebuda com un acte de justícia, de seny i de bon sentit. Com un veritable exercici de pedagogia històrica i com un símbol de maduresa democràtica, de respecte i de convivència. I –tornem a repetir-ho– d'autèntica reconciliació.¹³

Això ens hauria estalviat l'escalada de disbarats a què hem hagut d'assistir durant els últims anys. Ens hauria estalviat escoltar expressions demagògiques i electoralistes com les pronunciades per José María Aznar, el 7 d'abril de 1995, quan afirmà que retornar la documentació catalana als seus propietaris significava «un primer paso hacia la desintegración de España» i cap a la possibilitat que «algún día no haya estructura nacional en este país».

La negativa del Ministeri de Cultura és realment preocupant des de nombrosos punts de vista. Retenir la documentació a Salamanca és validar les actuacions del 1939. És donar per bo un acte de força, el dret de conquesta. Negar-se a la restitució dels fons requisats a llurs legítims propietaris equival a sancionar aquella acció incautadora. Perquè, no hi donem més voltes: negar-se a reparar una actuació política repressiva i antidemocràtica comporta donar-la per bona, acceptar-la.

La transició democràtica, i amb ella l'amnistia, pretenia restablir a Espanya un

cert equilibri entre els vencedors i els vençuts de la Guerra Civil. La decisió del govern Aznar respon a una lògica predemocràtica, en la mesura que fa prevaldre les actuacions i les lleis franquistes per sobre de les de la democràcia. Amb criteris absolutament legalistes es pot argumentar que, si la derogació de l'Estatut català i de la Generalitat decretada per Franco el 5 d'abril de 1938 podria «explicar jurídicament» la incautació dels papers d'aquesta institució, pel mateix motiu, en ser suprimida aquesta disposició derogatòria i restablir-se la Generalitat (pel Reial Decret de 29 de setembre de 1977), aquella documentació tornava a ser propietat de la Generalitat i, per tant, li havia de ser restitüida.

La decisió del govern Aznar ha convertit l'Arxiu de Salamanca en tot un símbol de la memòria històrica sobre la Guerra Civil i el franquisme, però en un símbol aixecat sobre la permanència del greuge infligit als vençuts. L'actuació del govern espanyol, i de la ministra Pilar del Castillo, és realment coherent amb llur posició davant el cop d'estat del 18 de juliol i el règim del general Franco. L'actuació negativa a condemnar explícitament la sublevació militar, i fins la repressió franquista, ens apareix com a consubstancial amb una ideologia que pretén desconèixer el passat més immediat. També és congruent amb la generosa subvenció atorgada a la Fundación Francisco Franco i amb la vergonyosa tolerància davant el fet que aquesta entitat privada retengui, contra tota lògica legal i arxivística, la documentació de l'anterior cap de l'Estat espanyol.

D'altra banda, la tesi de l'historiador Santos Julià segons la qual mantenir la documentació a Salamanca serviria per «evi-

tar el olvido de lo fue la represión de la Guerra Civil y del Franquismo» ens sembla un argument quasi masoquista; flac favor es fa a la democràcia si, amb el pretext de fer «memorials», mantenim i donem per bons els actes violents i les disposicions repressives de la dictadura franquista.

La decisió del patronat de l'Arxiu de Salamanca —que, de fet, és la del govern— reflecteix la manca de voluntat de superar realment els efectes de la Guerra Civil. És un capítol més de la nefasta política de «desmemòria col·lectiva» practicada des de la transició i que passa, entre altres coses, per negar-se a reconèixer l'existència de moltes qüestions pendents derivades de la guerra i del franquisme. Ja que ningú no s'ha vist obligat a demanar disculpes per haver actuat com a repressor, ara tampoc no cal que els hereus de Manuel Fraga se sentin en l'obligació moral de retornar la documentació espoliada per les tropes de Franco als propietaris legítims. Davant d'aquesta actitud, hom té la sensació que, per a ells, l'esperit de la transició i de l'amnistia ja ha prescrit.

Per a aquells que considerem que és una obligació elemental de justícia restaurar l'imperi de la llei, potser no resta més opció que esperar fins que, algun dia, hi hagi a Espanya un govern amb el mínim de decència moral, de seny i de sensibilitat política per considerar que cal esborrar totes les conseqüències negatives de la Guerra Civil i de la dictadura subsegüent. És clar que també resta el camí de denunciar l'Estat espanyol davant dels tribunals per apropiació indeguda de béns patrimonials d'institucions, associacions i particulars, atès que un principi bàsic de qualsevol estat de dret és restituir als seus propietaris allò que els hagués estat espoliat per la força.

Entretant, la permanència a l'Arxiu de Salamanca de la documentació incautada per les tropes franquistes esdevé un símbol de la persistència dels efectes de la Guerra Civil i de la victòria franquista, igual com ho són les estàtues equestres del *Caudillo* que encara campen en algunes ciutats espanyoles. □

1. Josep Benet, Joan B. Culla, Josep Fontana, Borja de Riquer i Josep Termes, «Cinco historiadores catalanes proponen con voluntad de consenso una solución para Salamanca», *El País*, 19 de maig de 1995.
2. Per exemple, Joan B. Culla i Clarà, «L'Arxiu de Salamanca», *Serra d'Or*, 220, gener 1978.
3. *Boletín Oficial de las Cortes Españolas. Congreso de los Diputados. I Legislatura*, 340-I, 16 d'abril de 1980.
4. M. Teresa Díez de los Ríos San Juan *et al.*, *Inventari de la documentació de la Generalitat de Catalunya al Archivo Histórico Nacional, sección Guerra Civil*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1992.
5. Resposta de la ministra Del Castillo a una pregunta del senador de l'Entesa Catalana de Progrés, Carles Bonet; «Diario de Sesiones del Senado», 21 de novembre de 2000.
6. Vegeu «Diario de Sesiones del Senado», 11 i 24 de setembre de 2002.
7. Així mateix, no deixen de ser sorprenents el zel i l'atenció que avui provoca en les autoritats de Salamanca tot el que es refereix a l'Arxiu de la Guerra Civil, enfront de la desatenció i l'estat lamentable de l'arxiu municipal de la ciutat.
8. Declaracions de Jesús Caldera a la premsa, 23 de març de 1995.

9. «*Los Archivos de la Seguridad del Estado de los desaparecidos regímenes represivos*. Texto resumido por Antonio González Quintana». Aquest informe només ha estat aprovat pels seus mateixos redactors, ja que cap organisme de la UNESCO, ni menys encara del CIA, no l'ha discutit ni acceptat. Es tracta, doncs, s'un simple «document de treball», tal com s'especifica en el preàmbul i en les conclusions de l'informe.
10. Declaració del Patronato del Archivo General de la Guerra Civil Española, 22 de juliol de 2002.
11. Llei aprovada per unanimitat –inclòs el grup del Partit Popular– al Parlament de Catalunya el 27 de juny de 2001.
12. És veritablement inacceptable la situació de desordre en la qual es troba actualment la documentació incautada dipositada a l'Arxiu de Salamanca com a resultat, sens dubte, de la desídia d'aquells que l'haurien d'haver ordenat i inventariat de forma coherent. Així, la majoria de les carpetes conté documentació ben heterogènia, i els actuals inventaris de la secció Político-Social, elaborats el maig de 2001, són simplement les còpies, amb idèntics errors i faltes d'ortografia, dels inventaris confegits pels funcionaris policials el 1948, sense cap mena de criteri ni d'ordre.
13. La devolució de fons no tindria perquè impedir que a Salamanca s'organitzés un autèntic Centre d'Estudis Històrics on s'hi conservessin, juntament amb la documentació generada allà mateix pels funcionaris policials durant els anys 1940 (fitxes, expedients, etc.), també aquells fons que els seus propietaris hi volguessin deixar a títol de dipòsit, i una còpia digitalitzada de tota la documentació retornada.

APÈNDIX 1

Alguns exemples de la documentació catalana dipositada a Salamanca que no tenen cap relació amb la Guerra Civil o els seus antecedents. (Reproduïm la descripció de l'Inventari.)

Carpeta 148

Unión Socialista de Cataluña (1933-36)
Correspondencia con el Comité Ejecutivo y con Ramón Palomas.

Carpeta 368

Federación de la Región Española. Sociedad de Obreros Toneleros.
Actas de las juntas generales de los años 1925 a 1927.

Carpeta 379

Unión Republicana de Valls. Comité del Centro
Lista de socios
Votaciones para elección a Diputados a Cortes
Acuerdos de 1890 en adelante

Carpeta 380

Exposición Internacional de Barcelona (1929)
Actas de las sesiones celebradas por el Comité (copia)

Carpeta 511

Ateneo Pi y Margall (1931-34)
Registro de socios
Libro de actas
Estatutos del Ateneo
Correspondencia

Carpeta 819

Sociedad Vegetariana Naturista de Cataluña
Libro de actas de los años 1919 a 1926

Carpeta 850

Federación Local de Sociedades Obreras de Tarragona
Libro de Actas de los años 1932 a 1934
Círculo Republicano de Igualada
Libro de actas de los años 1917-1925.

Carpeta 856

Sociedad de Obreros Curtidores «La Unión Proletaria» de Igualada
Libro de actas de los años 1912 a 1923

Carpeta 918

Sociedad Tipográfica de Tarragona
Libro de actas de los años 1914 a 1923

Carpeta 928

Unión Federal Nacionalista Republicana
Censo (1910)
Acta de votación para la elección de representantes de la asamblea de dicho partido

Carpeta 1070

Casino Republicano de Igualada
Libro de actas del año 1893

Carpeta 1122

Sección del Gremio de Profesores Particulares de Barcelona
Libro de actas de los años 1909 y 1910

Carpeta 1265

Elecciones de Diputados a Cortes de la República (1933)
Actas de votación de Barcelona

Carpeta 1281

Unión Republicana de Reus
Fichas de afiliados, 1886-89

Carpeta 1285

Junta de Defensa de la Barriada de San Gervasio de Barcelona
Libro de actas de los años 1913 a 1926
Centro Republicano Autonomista de El Vendrell
Reglamento, año 1898

Carpeta 1307

Sociedad de Camareros y Similares de Valls
Libro de actas de los años 1928 a 1935

Carpeta 1389

Fomento del Trabajo Nacional, año 1925, en Barcelona

Carpeta 1436

Lliga Regionalista de Tarragona
Correspondencia de afiliados

Exemples de l'«ordre i l'homogeneïtat de fons» que imperen entre la documentació de l'Arxiu de Salamanca: descripció del contingut d'algunes carpetes segons l'*Inventario de la Sección Político-Social Barcelona 1948 (Edición revisada-Mayo 2001)*.

Carpeta 14, legajo 35

- Pasaporte a nombre de D. Francisco CAMBÓ.
- Relación de la delegación española para la jornada del 1º de mayo en la URSS
- Relación de sacerdotes de la Diócesis de Barcelona muertos a raíz del movimiento.
- Relación de objetos de arte destinados a la Exposición de Arte Medieval Catalán de París
- Relación de asuntos interesados por Andrés M^a (*sic*) de IRUJO
- Relaciones de prisioneros y de personas propuestas para el canje.
- Cartas de Pedro RICO y de Adriana LERROUX

Carpeta 81

- Audiencia Provincial de Bilbao. Sumarios por delitos comunes.
- Manifiestos publicados por el Rey Carlos VII. Boletines.
- Acta de la declaración hecha acerca de los Fueros por S.M. el Rey Don Carlos VII, Señor de Vizcaya só (*sic*) el Árbol de Guernica el día 2 de Agosto de 1873.

Carpeta 111

- Dorronsoro, Miguel, Diputado General de la Provincia de Guipúzcoa. Cartas, documentos relacionados con la causa carlista. Cartas con diversas personalidades, entre ellas el Rey Carlos VII. Diversos escritos relacionados con la Causa Foral y la Primera Guerra Carlista.

Carpeta 769

- Nueva Galicia. Portavoz de los antifascistas gallegos.
- Partido Socialista Unificado de Cataluña, adherido a la Internacional Comunista
- Partido Obrero de Unificación Marxista. Documentación varia.
- IV Internacional Partido Trotskista 1937.

Carpeta 819

- Esquerra Republicana Catalana
- Socorro Rojo Internacional
- UGT-CNT
- Centro Autonomista de Dependientes del Comercio y de la Industria
- Correspondencia del Gobierno de Euzkadi
- Cartas dirigidas a Dolores Ibárruri
- Sindicato Nacional Ferroviario. Consejo Obrero del Norte.
- Sociedad Vegetariana Naturista de Cataluña (1919-1926)

Carpeta 847

- CNT-AIT. Sindicato de Industrias Siderometalúrgicas
- Confederación Nacional del Trabajo
- Cuartel Bacunin
- UGT. Sociedad de Obreros y Empleados del Puerto
- Tribunal Especial de Espionaje de Alta Traición de Baleares
- Sindicato de la Industria de Edificación, Madera y Decoración
- Agrupación de Mujeres Libres
- Periódico «Frente Rojo»
- CNT-AIT. Comité Regional de Cataluña

Carpeta 850

- Federación Local de Sociedades Obreras de Tarragona (1932-1934)
- Sindicato Provincial de Agricultores, UGT de Valencia
- Federación Nacional del Arte Rodado Español de Madrid
- Círculo Republicano de Igualada (1917-1925)

Carpeta 858

- UGT. Sindicato de Oficios Varios. Barcelona
- Izquierda Republicana de Cataluña
- Partido de la Unión Republicana de Bilbao

Carpeta 861

Comité de la Nueva Escuela Unificada
 Administración del Magisterio Español
 Sindicato de Trabajadores de Canódromos de
 Barcelona
 Discursos de Wenceslao Carrillo y Ángel Galarza
 Declaraciones de los testigos sobre el atentado de
 Majestades en la plaza mayor (*sic*) 1906

Carpeta 907

Relación de niños evacuados al extranjero
 UGT. Cooperativa Obrera Agrícola
 CNT-AIT. Federación Local de Sindicatos Únicos
 CNT-AIT. Informe de guerra dirigido a las Ju-
 ventudes Libertarias de Cataluña
 Empresas Colectivizadas
 Sindicato del Vestido. UGT
 Falange Española de las JONS. Frente de Gua-
 darrama.
 Comisión de responsabilidades a personas consi-
 deradas desafectas.
 Correspondencia de afiliados del Partido Nacio-
 nalista Vasco

Carpeta 908

Montepío Nacional de Banca y Bolsa
 Cuerpo de Seguridad y Asalto
 Junta Municipal Investigadora de Bilbao
 CNT-UGT-AIT. Correspondencia
 Centro Autonomista de Dependientes del Co-
 mercio y de la Industria
 Cartas de soldados a la retaguardia
 Correspondencia del diputado a Cortes José
 María Cid
 Colectividad Agrícola de Barcelona

Carpeta 1067

Partido Socialista de Euzkadi
 Comité Regional de las Juventudes Libertarias de
 Cataluña
 CNT-AIT. Sindicato de Espectáculos Públicos.
 CNT-AIT. Comisión de Control de Técnicos de
 Cataluña
 Sindicato de la Industria de la Alimentación y
 Anexos

Carpeta 1070

Casino Republicano de Igualada (1893-1914)
 Frente Popular de Fortuna (Murcia)
 Socorro Rojo Internacional de Yecla

Carpeta 1182

Gobierno de Euzkadi. Junta Calificadora Central
 Sociedad de Empleados y Obreros del Puerto de
 Tarragona
 CNT. Sindicato de la Metalúrgia, Sección de
 Electricistas de Barcelona

Carpeta 1264

Federación Anarquista de Portugueses exiliados
 Emisora Central del Comisariado de Guerra de
 Valencia
 Lista de socios libertarios de Pina de Ebro (Zaragoza)
 Escuela Apeles Mestres.
 Asuntos consulares
 Sociedad Naturista de Barcelona

Carpeta 1285

Sociedad Tipográfica de Madrid (1882-1888)
 UGT. Sindicato de Transporte Marítimo de Tarragona
 Círculo Republicano Radical de Tarragona
 (1932-1933)
 Asociación de Empleados de Banca y Bolsa de
 Reus (1930-1932)
 Junta de Defensa de la Barriada de San Gervasio
 de Barcelona (1913-1926)
 Centro Republicano de El Vendrell (1898)

Carpeta 1286

Sindicato de la Piel de Igualada
 Sección Permanente de Propaganda Autonomis-
 ta de Dependientes del Comercio
 Fundación «Cesáreo del Cerro» del Patronato de
 la Casa del Pueblo de Madrid
 Sindicatos Únicos de Barcelona
 Unión Atlética «Numi» de Barcelona

Carpeta 1340

Cooperativa Mixta de Trabajadores Agrícolas de
 Algemés (Valencia)
 UGT y Partido Socialista Catalán
 Agentes y Viajantes Comerciales
 CNT-FAI. Federación de Campo Bajo Reus.

Els arxius del feixisme i la història d'Itàlia

Un panorama de llums i ombres

Brunello Mantelli

La importància i significació de les muntanyes de documents produïts pel règim feixista al llarg de la seua història de més de vint anys no fou de cap manera passada per alt per les màximes autoritats de la coalició antifeixista, ni tan sols enmig de la turbulència dels esdeveniments bèl·lics. I així, l'article 35 de l'armistici (anomenat *armistici llarg*)¹ signat el 29 de setembre de 1943 a l'illa de Malta entre el mariscal Pietro Badoglio, nomenat pel rei Vittorio Emanuele III de Savoia cap del govern italià després de la destitució de Benito Mussolini el 25 de juliol, i el general nord-americà Dwight D. Eisenhower, comandant suprem de les forces aliades a la Mediterrània, deia: «El govern italià aportarà totes les informacions, i propor-

cionarà tots els documents pertinents a les Nacions Unides. Queda prohibit destruir o amagar arxius, actes, projectes o qualsevol altre document i informació».

Com ha subratllat Claudio Pavone, la mesura significava entre altres coses «impedir la desaparició o el falsejament de les proves dels crims del feixisme i dels lligams de l'aparell estatal amb aquest»,² la qual cosa tenia molt a veure amb la voluntat de la coalició antifeixista de posar en marxa, un cop acabada la guerra, processos per crims de guerra i contra la pau en què serien jutjats els grups dirigents dels estats agressors: Alemanya, Japó i Itàlia. No debades l'octubre de 1943 fou constituïda, pels delegats de 17 països de la coalició, la *United Nations War Crimes Commission* (UNWCC), amb l'encàrrec de recollir la documentació escaient. Com és ben sabut, mentre que a Nuremberg i a Tokio es van constituir tribunals, no fou així en el cas d'Itàlia. Passats uns mesos, en efecte, els angloamericans decidiren diferenciar el tracte que calia donar a Itàlia del que s'havia d'aplicar a Alemanya, reconeixent a la primera la continuïtat institucional³ que es negaria radicalment a la segona.⁴ En conseqüència, els arxius italians no van ser requisats pels vencedors, tret d'alguns fons d'una certa importància però d'entitat relativament menor,⁵ i la

Brunello Mantelli és doctor en Història Contemporània i professor a la Facultat de Lletres i Filosofia de la Universitat de Torí. El seu camp de recerca és sobretot la història dels feixismes i la història d'Alemanya. Ha publicat, entre altres, *Il fascismo. La nascita, il regime, la caduta* (Fenice, Milà, 2000), *Proletariet der Achse. Sozialgeschichte der italienischen Fremdarbeit in NS-Deutschland 1937 bis 1943* (Akademie Verlag, Berlín, 1997; amb C. Bermani i S. Bologna), *Kurze Geschichte des italienischen Faschismus* (Wagenbach, Berlín, 1988) i *Germania rossa. Il socialismo tedesco dal 1948 ad oggi* (Thélème, Torí, 2001). Ha estat curador, amb Nicola Tranfaglia, del *Dizionario dei fascismi* (Bompiani, Milà, 2002).

seua gestió va romandre en mans italianes. Potser, per motius que més endavant s'acleariran amb detall, hauria estat millor per a la recerca històrica que s'haguessen microfilmats íntegrament pels angloamericans, tal i com va passar amb la major part dels documents alemanys, que d'aquesta manera es van poder posar a disposició dels investigadors sense massa entrebancs.

ARXIUS FEIXISTES I ARXIUS DE L'ESTAT

El feixisme italià, com a règim polític, va durar en total gairebé vint-i-tres anys, des de l'octubre de 1922 fins a l'abril de 1945; vint i escaig (fins al 25 de juliol de 1943) en forma monàrquica, i després, des del setembre fins a la derrota definitiva, en forma republicana. És gairebé impossible (si més no pel que fa a la primera, i llarga, fase) distingir entre els documents pròpiament feixistes i els papers produïts per les oficines públiques en el seu funcionament institucional quotidià, tot i que naturalment la presència i desenvolupament d'aparells públics i parapúblics de naturalesa específicament feixista determinà l'aparició de noves sèries documentals.⁶ La crisi del 1943, amb el posterior col·lapse de l'Estat i la constitució de dues estructures estatals distintes i contraposades, basades simbòlicament en les dues figures institucionals que havien col·laborat estretament els vint anys anteriors: el rei (formalment al capdavant de l'anomenat Regne del Sud, que fins a juliol de 1944 no va poder tornar a establir la capital a Roma, després de les seues provisionals de Brindisi i Salerno) i el *duce* (formalment cap de la col·laboracionista República de Salò),⁷ va

tenir una gran incidència sobre les modalitats d'acumulació del patrimoni arxivístic públic. Les sèries de les institucions estatals, de fet, es van duplicar; una per al Regne i una altra per a la República, la qual cosa plantejà als arxivers, després de la guerra, complexos problemes de registre i col·locació.

Tanmateix, pel que fa a la conservació dels documents d'arxiu, el govern feixista no havia introduït cap novetat especial respecte a la legislació heretada de la Itàlia liberal. Els papers generats per l'administració pública continuaren anant a raure a tres grans contenidors: l'Arxiu del Regne, creat el 1875 amb la missió principal de «recollir la documentació dels departaments centrals» que ja no fos d'utilitat per a «les necessitats ordinàries del servei»⁸ (tenia al seu voltant els arxius perifèrics de l'Estat, que normalment tenien seu a les capitals de província, si bé no a totes, i als quals s'hi transferien periòdicament els documents generats pels òrgans perifèrics de l'Estat); l'Arxiu del Ministeri d'Afers Exteriors (ASMAE), creat formalment el 1902 i reglamentat el 1908, després que –amb la unificació nacional (1870)– s'havia interromput la pràctica anterior de depositar també els documents diplomàtics als arxius civils del regne de Sardenya; i els Arxius militars (de l'exèrcit, del 1853, abans, per tant, de la unificació; de la marina, fundat el 1913, i de l'aviació, instituït precisament pel feixisme el 1927). Mentre que aquests darrers restaven exclosos expressament de la consulta pública (foren «progressivament oberts als estudiosos externs a partir dels anys setanta per iniciativa dels seus caps, abans que un decret de 1990 els sotmetés formalment a la legislació arxivística i per tant en fixàs

també els terminis d'obertura»),⁹ la xarxa dels arxius de l'Estat, començant pel del Regne i el del Ministeri d'Exteriors, eren accessibles –per bé que el segon amb cauteles i obstacles molt més grans per als estudiosos. La consulta dels arxius d'Estat estigué regulada durant molt de temps (fins 1963) per les disposicions del real decret núm. 1163, promulgat el 2 d'octubre de 1911.¹⁰ Aquest decret atorgava la competència sobre els arxius al Ministeri de l'Interior; la possibilitat de consulta dels documents era definida per un conjunt d'articles (del 77 al 82), molt alambinats, i que deixava un ampli marge de discrecionalitat a l'administració: de fet, si bé l'article 77 afirmava que «els documents conservats als arxius són públics, tret dels confidencials i secrets des de l'origen, que contenen informacions i opinions de funcionaris públics sobre la vida de determinades persones, posteriors al 1815», i d'altra banda preveia que el Ministeri de l'Interior podia «en casos especials [...] concedir [...] també la comunicació d'aquests documents», i l'article següent, el 78, preveia fins i tot que «els documents que tenen caràcter purament històric, literari o científic [...] són públics, siga quina en siga la data», tanmateix l'article 79 afirmava de manera concloent: «Els documents de política exterior i els relatius a l'administració general dels estats, amb els qual es va constituir el Regne, són públics fins el 1830», amb la possibilitat d'excloure també de la consulta papers anteriors, en cas que «la direcció de l'arxiu en jutjàs improcedent la comunicació» i amb l'opinió prèvia, en el mateix sentit, del Ministeri de l'Interior. Els documents processals esdevenien visibles passats 70 anys, les actes administratives després de 30 anys, «les

actes i documents [...] de caràcter privat» després de 50 anys, «dels documents que no són públics (*sic!*) se'n pot donar informació amb l'autorització de Ministeri de l'Interior, havent escoltat el Ministeri competent».¹¹

LA CRISI DE 1943 I EL DESTÍ DELS ARXIUS

Els esdeveniments bèl·lics, els contratemps patits per Itàlia al llarg del conflicte, i la fase de convulsió oberta amb la primera caiguda de Mussolini al final de juliol de 1943 i tancada amb la catàstrofe de setembre d'aquell any... tot plegat tingué conseqüències de gran abast en el destí dels arxius públics, bo i demostrant la seua importància cabdal també des del punt de vista dels actors implicats en el drama polític en marxa. La caiguda del règim i la consegüent dissolució d'organismes i institucions que n'havien estat els pilars (del PNF al Gran Consell del Feixisme; del Tribunal Especial de Defensa de l'Estat a la Milícia Voluntària de la Seguretat Nacional,¹² i així successivament) plantejaren el problema de què calia fer amb el material que havien generat. L'agost de 1943 Emilio Re, superintendent d'arxius de la Itàlia central, va suggerir que foren dipositats a l'Arxiu del Regne, però el govern Badoglio desestimà la proposta. La fugida precipitada del rei, de Badoglio i de gran part del govern a Brindisi, pocs dies després, va fer que no tingueren temps d'endur-se més que una petita quantitat de documents, causant –per cert– no pocs problemes quan es va haver de tornar a posar en marxa l'aparell de l'Estat als territoris que poc a poc eren restituïts al Regne del Sud. Pràcti-

cament tota la documentació produïda pel règim monarcofeixista en les seues diverses derivacions (estatals i de partit) romangué a Roma o allà on havia estat traslladada amb anterioritat per tal de salvaguardar-la de potencials riscos bèl·lics,¹³ i va caure, per això, en mans dels alemanys. Amb la constitució, al centre-nord, de la República Social Italiana, els arxius considerats importants per al funcionament de l'èfimer estat col·laboracionista, o per a una futura reconstrucció històrica del règim, van ser tramesos al nord i dispersats entre les diverses seus del govern feixista republicà. Aquest fou el destí, tant de gran part dels documents d'origen més pròpiament feixista —és a dir, generats per institucions creades *ad hoc* pel règim— com de parts importants dels arxius corrents dels ministeris i dels departaments tradicionals de l'Estat, incloent-hi el Ministeri d'Afers Exteriors i els Serveis Històrics Militars. Als papers els va tocar viure, però, històries no gaire diferents de les que van viure les persones en els vint mesos que van transcórrer entre mitjan setembre de 1943 i final d'abril de 1945; vicissituds bèl·liques (bombardejos, incendis) i decisions humanes van crear llacunes i dispersions que només van poder ser esmenades parcialment. Una part gens menyspreable de documentació pròpiament feixista produïda pel Partit Feixista Republicà [PFR]¹⁴ i pels seus diferents organismes (per exemple, les Brigades Negres),¹⁵ així com, en algun cas, per organismes estatals feixistitzats (la Guàrdia Nacional Republicana (GNR) o les prefectures)¹⁶ va caure en mans de formacions de la resistència partisana, que se'n van apropiat de cara a la instrucció de processos penals als responsables del règim caigut, o per altres motius, no en darrer

terme —en el cas del arxius de la policia— la voluntat d'apoderar-se dels expedients referents precisament als militants antifeixistes membres de la resistència. En aquest cas, tanmateix, l'apropiació no va abocar sempre a la dispersió definitiva, i va donar lloc de vegades, com veurem més endavant, a noves sèries de documents custodiats en institucions culturals i arxivístiques de creació posterior.

PAPERS FEIXISTES I PAPERS DE L'ESTAT FEIXISTA DESPRÉS DE 1945

Acabada la guerra, i després de la recuperació i recentralització a Roma de la documentació arxivística que havia estat disgregada per altres indrets, es creà al si de l'Arxiu Central de l'Estat (ACS, nova denominació de l'Arxiu del Regne) la categoria dels «Arxius feixistes», que agrupa «els arxius d'organismes i administracions que constituïren una expressió específica del règim feixista»,¹⁷ per bé que «no tant per això, com per les especials vicissituds que van patir aquests arxius durant els anys de la guerra i de la immediata postguerra»;¹⁸ en formen part sèries relatives tant al vintenni monarcofeixista com al període de Salò. Aquesta categoria conté fons d'enorme interès per a la reconstrucció de la història del règim; un dels més importants és la Secretaria Particular del Duce (SPD), subdividida en documentació ordinària i documentació reservada i articulada en quatre sèries, en funció de si es refereix al 1922-43 o bé al 1943-45, amb un total de 3.899 unitats arxivístiques. Creada la tardor del 1922, la SPD era formalment una oficina subordinada a la

presidència del Consell de ministres, però en realitat constituïa un dels òrgans més característics del règim feixista; hi conflüen les informacions de la policia i de les oficines polítiques de la MVSN.¹⁹ D'aquesta manera, Mussolini s'assegurava un control quasi absolut de tots els sectors de la vida del país, inclòs el PNF, els dirigents del qual eren també objecte d'acurats dossiers. A la SPD hi conflüen també les actes del Gran Consell del Feixisme i del directori del PNF. Rebia tota la correspondència enviada al *duce* en les seues múltiples facetes de cap suprem del partit, *Duce* del feixisme, cap del govern i comandant general de la MVSN, a més de responsable directe (tot i que amb variacions segons el moment) de nombrosos ministeris, dirigits de manera estable o temporal (Ministeri d'Interior, d'Afers Exteriors, de la Guerra, de la Marina, de l'Aire o de les Corporacions). En la pràctica, la SPD va substituir gairebé totalment la Presidència del Consell de Ministres, que s'havia transformat durant el vintenni en un òrgan executiu de decisions ja preses en un altre lloc. Per tot això, constitueix un fons clau per a la reconstrucció dels mecanismes de decisió interns del règim i de les relacions entre els diversos poders que s'havien constituït al seu si.²⁰ A més de la SPD hi ha el fons de la MVSN, molt menys nodrit (100 unitats en total) i format pels documents de la legió territorial de Brescia;²¹ el del directori nacional del PNF, molt més voluminós (2.500 unitats i 393 registres), que constituïa el conjunt de les estructures de direcció del partit i que és dividit en les sèries Secretaria política i Secretaria administrativa; el de la Federació nacional feixista de propietaris d'edificis (només 11 carpetes) i els d'algunes de les

federacions sicilianes del PNF:²² Catània, Palerm, Siracusa (71, 1 i 4 unitats d'arxiu respectivament). D'altra banda, el fons Miscel·lània de la República Social Italiana és significatiu: es tracta d'un conjunt heterogeni de documents, constituït per sèries completes i també fragmentàries o documents solts, dipositats a l'ACS en diversos moments de la postguerra. Està dividida en: Recull original de lleis i decrets de la RSI (10 carpetes); Presidència del Consell de Ministres (121 carpetes); Ministeri d'Afers Exteriors (una carpeta); Ministeri de Defensa Nacional (posteriorment de les Forces Armades, 10 carpetes); Ministeri de Gràcia i Justícia (posteriorment de Justícia, 31 carpetes), Ministeri de l'Economia Corporativa (més endavant dit de la Producció Industrial, 9 carpetes); Tribunal especial extraordinari (una carpeta); Tribunals militars de guerra (5 carpetes); Guàrdia Nacional Republicana (60 carpetes); X flotilla MAS (3 carpetes); Legió autònoma Ettore Muti (una carpeta); Brigada Negra Enrico Tognù (13 paquets); oficines diverses (una carpeta); Cos de tripulants marins (CEM, una carpeta); Prefectura de Milà (una carpeta); PFR (3 carpetes); PFR, Federació de Brescia (2 carpetes); PFR, Federació provincial de Milà (una carpeta) i Unió Nacional de Funcionaris Jubilats d'Itàlia (UNUCI, 2 carpetes). Per tal d'utilitzar de la millor manera aquest fons, cal consultar-lo en paral·lel als dels ministeris i oficines corresponents, també conservats a l'ACS. Un dipòsit força important per a la història de la primera dècada del règim, i per a la reconstrucció de nombrosos aspectes de la societat italiana durant el vintenni, el constitueix el fons de la *Mostra della rivoluzione fascista*. Concebuda el 1928 i realitzada el 1932, i

renovada posteriorment diverses vegades, l'exposició pretenia celebrar els èxits del règim. Estigué oberta a Roma fins al setembre de 1943, i després fou dispersada: documents i objectes van ser traslladats al nord, mentre que el material bibliogràfic va romandre a la capital. Després de la guerra, la documentació acabà a l'ACS, i una part dels llibres anà a la Biblioteca Nacional Universitària i una altra a la Biblioteca d'Història Moderna i Contemporània (totes dues a Roma). En total, el fons consultable es compon de 1.556 unitats arxivístiques de diversos tipus (des d'àlbums fotogràfics fins a caixes d'andròmines).

Anàlogament al que la direcció de l'ACS havia establert, els Arxius d'Estat perifèrics (AS) també han creat la categoria «Arxius feixistes», on s'ha aplegat el material generat en l'àmbit territorial dels organismes locals del PNF. Es tracta, generalment, de papers de les federacions provincials, de vegades també de la MVSN, i també d'organitzacions sindicals o professionals.²³

Fons complementaris d'aquests es conserven a l'Institut Nacional per a la Història del Moviment d'Alliberament a Itàlia (INSMLI, amb seu a Milà), i als 66 instituts d'història de la resistència vinculats;²⁴ allà hi han confluït bona part dels papers, dels qual ja hem parlat, que van caure en mans partisans els dies de l'alliberament i les setmanes immediatament posteriors. Val la pena citar moltes sèries (tot i que sovint incompletes) de documents provinents de les diverses federacions i seccions del PNF, i després del PFR, dels *Fasci di combattimento*, de la MVSN, de les Brigades Negres i de diverses formacions militars i policiaques de la RSI, així com de diverses prefectures.²⁵ Tot i que es tracta de documentació fragmentària i amb llacunes, a causa

de les vicissituds que va patir, cal subratllar-ne la importància, especialment en les primers decennis posteriors a 1945, ja que llavors la consulta dels papers feixistes conservats als arxius públics era molt difícil i de vegades impossible, a causa dels límits temporals d'accés que s'imposaven als estudiosos o bé pel fet que els documents no havien estat ordenats, o ho havien estat de manera deficient. Atès que l'INSMLI i els instituts vinculats²⁶ van decidir l'obertura gairebé total dels fons d'arxiu als investigadors interessats —que havien de presentar-hi, però, un aval acadèmic fiable—, durant tot un període l'estudi d'alguns aspectes del feixisme tardà i en especial de la seua fase col·laboracionista i republicana només fou possible gràcies a la documentació que s'hi conservava.

Com ja s'ha dit, gran part de la documentació del règim de Mussolini és dipositada als fons documentals provinents de les diverses instàncies de l'Estat italià, que fou profundament impregnat pel feixisme, i en va sortir molt transformat respecte a la fase liberal monàrquica anterior. Òbviament, no podem detallar totes les fonts disponibles, cosa que equivaldria a parlar pràcticament de totes les sèries dipositades a l'ACS, ASMAE, i als arxius militars. Cal tenir en compte, a més, que les sèries documentals generades pels ministeris i els òrgans institucionals de la RSI (tret dels més característicament feixistes) van ser, un cop retornades a Roma, reinserides als arxius corresponents i després transmeses a l'ACS, en funció de les habituals transferències periòdiques de documents dels arxius corrents a l'arxiu històric, raó per la qual avui són consultables als fons de les respectives institucions. Em limitaré, doncs, a algun exemple, comen-

çant per l'ACS. Resulten d'enorme interès les fonts conservades al fons del Ministeri de l'Interior, (Direcció General de Seguretat Pública, Divisió d'Afers Generals i Reservats). Constituïda pel reial decret núm. 1846, de 9 d'octubre de 1919, la Divisió d'Afers Generals i Reservats tenia competències molt àmplies en matèria d'ordre públic i de repressió dels delictes polítics, competències que van ser força ampliades pel feixisme. Comprèn 14.067 entre arxivadors i paquets, 11 caixes, 1.124 registres, i és indispensable per a qualsevol quadre de la societat italiana en el període 1922-1945 que vulga ser orgànic. Malauradament, ha patit pèrdues importants —a causa dels trasllats evocats abans— pel que fa al període 1934-45. D'entre les sèries que en formen part, n'assenyale el Fitxer polític central (en conjunt, 5.570 arxivadors), on s'hi guardaven les fitxes personals dels «subversius», és a dir, dels antifeixistes actius; l'OVRA,²⁷ de volum relativament reduït (21 carpetes) però tanmateix, clau —si es creua amb altres fonts que es troben al mateix fons MI-DGPS— per l'anàlisi de l'activitat de la policia política del règim monarcofeixista; l'Oficina del Confinament Polític 1926-1943 (1.223 arxivadors, 186 registres), que conté molt de material sobre les detencions extrajurisdiccionals de la policia del règim. Alienés a la DAGR són la Secretaria Particular del Cap de la Policia (453, entre paquets i arxivadors, 2 registres), que conté, entre altres, els informes setmanals sobre estats d'opinió transmesos pels inspectors de zona de l'OVRA, i la Divisió de la Policia Política (2.064 arxivadors i 172 registres) que, creada el 1927, coordinava els serveis d'investigació política i d'informació confidencial. Els seus papers permeten llançar llum sobre els ins-

truments de control del règim, sobre l'activitat d'un eixam d'informadors (la gran majoria dels quals no eren policies de professió, sinó informadors «no oficials» que, més o menys remunerats, espiaven companys de treball, veïns, dissortats viatgers o clients d'un cafè qualsevol als qui podien acostar-se per casualitat), però també sobre les reaccions de la societat italiana, sotmesa a una vigilància capil·lar. Una sèrie molt important és la de la Direcció General de Demografia i Raça (*Demorazza*), també pertanyent al MI, que fou creada pel reial decret núm. 1531, de 5 de setembre de 1938, en plena campanya antisemita, amb l'encàrrec d'ocupar-se de «l'estudi i l'execució de les disposicions en matèria demogràfica, així com les referents a la raça»;²⁸ el volum certificat era de 789 unitats, entre carpetes, paquets i registres, però fa gairebé dos anys hom va trobar un gran nombre de papers de la Demorazza a Bolzano, on havien estat amagats probablement en el moment del col·lapse final de la RSI. Actualment s'ha iniciat la reordenació global del material vell i nou.

De l'ASMAE, resulten de gran importància les sèries Política 1912-1930; Afers polítics 1931-1943; Arxius de gabinet i de la secretaria general 1923-1943; Arxius del Ministeri d'Afers Exteriors de la RSI 1943-1945; molt interessant seria també la sèrie Assumptes comercials 1919-1950, la qual, però, no està ordenada i per això és consultable només gràcies a la bona voluntat dels arxivers. Pel que fa als arxius militars, malauradament pateixen una dispersió creixent i es troben dividits en uns 16 museus i arxius,²⁹ per bé que el dipòsit que resulta més rellevant és, de lluny, el de l'Arxiu de l'Oficina Històrica de l'Es-

tat Major de l'Exèrcit (AUSSME). Entre els seus documents es pot citar, a tall d'exemple, els fons F6-Ultramar Espanya (333 arxivadors, 1936-39); F7-Diaris històrics Ultramar Espanya (49 arxivadors, 1936-39) que, a més d'aportar dades sobre les operacions militars, permeten reconstruir la situació politicomilitar de l'Espanya republicana i de la franquista. D'una importància semblant, pel que fa a la Segona Guerra Mundial, són el recull N1-11 diaris històrics Segona Guerra Mundial, generats pel Comandament Suprem, pel Servei d'Informacions Militars i per diversos òrgans subordinats, que fan un total de 2.200 arxivadors; i l'H3-Servei d'Informacions Militars, noticiaris d'estats estrangers, butlletins i Segona Guerra Mundial (140 arxivadors). Tanmateix cal precisar que els papers de l'AUSSME han patit greus intervencions de disgregació i posterior reagrupament basat principalment en el tema, la matèria i el subjecte «redactor» i no pas productor. En conseqüència, se n'han eliminat tots els vincles arxivístics i la majoria dels gairebé 103 nuclis documentals conservats a l'Arxiu Històric tenen el caràcter de miscel·lànies.³⁰

Aquest no és l'únic problema, des del punt de vista merament arxivístic, que troba l'investigador que vulga estudiar la Itàlia del període feixista. Per exemple, dispersions documentals i prioritats de reordenació basades en discutibles jerarquies d'importància han fet que resulte extremadament difícil reconstruir la política econòmica del règim monarcofeixista: de fet, han desaparegut els papers del Ministeri de les Corporacions, creat el 1926 i dissolt el 1943 pel govern Badoglio. Dividides les competències (i presumiblement les sèries documentals) entre diversos mi-

nisteris, res de tot allò acumulat en disset anys de multiforme activitat ha estat lliurat a l'ACS. De manera semblant, i pel que fa a la política de comerç exterior, de crucial importància arran de la crisi del 1929 i del canvi de molts estats a formes de comerç exterior basades en el *clearing* i els intercanvis equilibrats, seria fonamental la consulta de la sèrie Assumptes Comercials (AC) de l'ASMAE, que, tanmateix, tot i que dipositada íntegrament, no està ordenada i no n'existeix un inventari en raó de la prioritat donada pels historiadors diplomàtics —que tingueren i tenen un paper crucial en la gestió de l'arxiu— a la dimensió purament política de les relacions internacionals. Els papers dels Assumptes Comercials (AC) són consultables, si, però és molt difícil orientar-s'hi quan se'ls examina, és com una mena loteria...

L'EVOLUCIÓ DE LES LLEIS ARXIVÍSTIQUES EN LA POSTGUERRA

Fins el 1963, és a dir, 52 anys després de l'aprovació de la normativa de l'època Giolitti el 1911, no hi hagué una renovació de la legislació arxivística. Amb el decret núm. 1409, de 30 de setembre, del president de la República es creà, al si del Ministeri de l'Interior, una Direcció General dels Arxius d'Estat (art. 2). A l'article 21 es diu: «Els documents conservats als arxius d'Estat són lliurement consultables, a excepció dels de caràcter reservat relatius a la política exterior o interna de l'Estat, que esdevenen consultables 50 anys després de la seva data, i dels reservats, relatius a situacions purament privades de

persones, que ho esdevenen després de 70 anys. Els documents dels processos penals són consultables 70 anys després de la data del final del procediment. El ministre de l'Interior [...] pot permetre, per motius d'estudi, la consulta de documents de caràcter reservat abans del venciment dels terminis indicats [...]».

El següent article, el 23, fixa els terminis en els quals els papers han de passar dels arxius corrents dels òrgans institucionals als arxius d'Estat, garantint, per altra banda, l'autonomia del Ministeri d'Afers Exteriors (l'art. 25 atorga un privilegi equivalent al de Defensa, titular en primera instància dels arxius i museus militars).

En aquest text també es deixa un cert marge de discrecionalitat a les direccions dels arxius, que, troba un límit, però, en la fixació de terminis temporals ben clars: passats 50 anys, o com a màxim 70, tot allò dipositat esdevé consultable, sense excepcions. En la pràctica, s'establiran amb el pas del temps interpretacions més o menys flexibles segons l'arxiu de què es tracte. Així, mentre l'ASMAE fa seua una lectura força restrictiva: «Són admesos a la consulta de l'Arxiu històric diplomàtic els estudiosos italians i estrangers (aquests a condició que estiga prevista la reciprocitat i amb recomanació de la respectiva representació diplomàtica). És *oportuna* una carta de presentació de la universitat o ens de pertinença [...]. Els documents que tenen més de 50 anys són consultables prèvia autorització del director de l'Arxiu [...]. No són *òbviament* lliurats a consulta els arxius no ordenats» (els subratllats són meus).³¹

L'ACS s'ajusta més rígidament a l'art. 21, i permet sense formalitats especials la consulta de bona part dels seus fons. Més

cauteles solen tenir als AS provincials, on la naturalesa de la documentació conservada fa que les direccions siguin més prudentes, per por a encendre disputes suscidades per un o altre descendent de personalitats locals eventualment esmentades en algun paper. Dels arxius militars ja se n'ha parlat. Cal, tanmateix, dir que el fet d'haver triat com a límit general els 50 anys, en comptes dels 30, comú a la majoria de les legislacions europees (França, Alemanya o Gran Bretanya, per exemple) tenia a la fi conseqüències negatives en les recerques sobre el feixisme, atès que no seria fins el 1995 que tots els documents que hi fan referència esdevindrien consultables (bé que amb les excepcions suara esmentades). A més, cal recordar, per entendre millor les relacions que se solien establir aquells anys entre estudiosos i arxius, l'*aurea maxima* del gran historiador Franco Venturi, el qual va escriure que, així com la monarquia merovíngia era una tirania temperada pel regicidi, els arxius italians són el regne de l'incertesa temperada pel favoritisme...

No fou fins el 1974 que s'hi donà un vertader salt qualitatiu, amb la promulgació del decret llei núm. 657, de 14 de desembre, després convertit en la Llei núm. 5, de 29 de gener 1975, en què es creava el Ministeri del Béns Culturals i Ambientals. Després d'una sèrie de controvèrsies, al nou departament li foren conferides (article 2c) «les atribucions corresponents al Ministeri de l'Interior en matèria d'arxius d'Estat, tret d'aquelles referents als documents considerats com a excepcions a la consultabilitat per l'article 21 del decret núm. 1409, de 30 de setembre de 1963, del president de la República». A final d'any fou promulgat el decret núm. 854, de 30 de desembre, del presi-

dent de la República, que confirma la competència del Ministeri de l'Interior sobre la concessió d'autoritzacions per la consulta de documents encara reservats, i institueix una inspecció adjunta. Com ha remarcat recentment Claudio Pavone:

Deixar aquesta competència al Ministeri de l'Interior fou el preu que Giovanni Spadolini [representant republicà i aleshores cap del govern, professor universitari d'Història Contemporània] va haver de pagar per transferir els Arxius d'Estat al nou Ministeri dels Béns Culturals, creat per iniciativa seua [...]. Es va generar així una paradoxa. Quan els arxius estaven adscrits al Ministeri de l'Interior, la concessió de l'autorització de consulta estava subordinada al parer –obligatori, però no vinculant, tot i que rarament desatès– de la Junta del Consell Superior d'Arxius, de la qual formaven part eminents personalitats de la recerca historiogràfica [...], dels mateixos arxius i autoritats politicoadministratives. La creació del Ministeri dels Béns Culturals i Ambientals va comportar la dissolució del Consell Superior d'Arxius, absorbit pel Consell Nacional dels Béns Culturals, i per tant també la desaparició de la Junta. La inspecció ministerial restà com a únic titular de les autoritzacions.³²

En aquest panorama ple de clarobscur hi va irrompre, el 1996, l'anomenada Llei sobre la tutela de la privacitat (núm. 675, de 31 de desembre), que comportava el risc –en la seua redacció original– de posar límits ulteriors, i greus, a la consulta dels papers per part dels historiadors. Només cal pensar que, invocant aquesta llei, la inspecció del MI intentà negar la consulta del cens dels jueus establert pel go-

vern de Mussolini després de la promulgació de les lleis antisemites del 1938, amb el ridícul argument que es volia protegir la privacitat dels censats... Després d'un debat alambinat en què van participar directament estudiosos i societats d'història, s'aconseguí esmenar les normes, i es va eximir l'investigador de demanar el consentiment del titular de les dades personals (o dels seus hereus) si la investigació «es duu a terme només amb finalitats de recerca científica o d'estadística i es fa respectant els codis deontològics i de bona conducta signats en els termes de l'art. 31».³³ Precisament la possibilitat de definir codis deontològics amb la implicació de les associacions professionals ha representat el pas endavant més significatiu que s'ha fet a cavall del canvi de segle. El «Codi deontològic i de bona conducta per al tractament de dades personals amb finalitats historiogràfiques», que entrà en vigor el 5 d'abril de 2001, diu a l'art. 3 que «el compliment [de les normes vigents] no ha de perjudicar la investigació, la recerca, la documentació i l'estudi, desenvolupats onsevilla, en relació a personalitats, fets i circumstàncies del passat» i, a l'article 10, modifica en aquests termes els criteris de consultabilitat:

1. L'accés als arxius públics és lliure. Tots els usuaris tenen el dret d'accedir als arxius amb els mateixos drets i deures.
2. Constitueixen excepcions, d'acord amb les lleis vigents, els documents de caràcter reservat que fan referència a la política interna i exterior de l'Estat, que esdevenen consultables cinquanta anys després de la seua data, i els que tenen a veure amb dades a les qual fan referència els articles 22 i 24 de la Llei 675/1996,³⁴ que esdevenen

lliurement consultables quaranta anys després de llur data. El termini és de setanta anys si les dades permeten revelar l'estat de salut o la vida sexual, o bé relacions reservades de tipus familiar.

3. L'autorització per la consulta dels documents a què es fa referència a l'apartat 2 pot ser atorgada abans del compliment dels terminis pel ministre de l'Interior [...], una vegada escoltada la comissió per les qüestions referents a la consultabilitat dels documents reservats d'arxiu, constituïda al Ministeri de l'Interior [...].

És evident que es tracta d'una liberalització, però el manteniment del límit de consultabilitat en 50 anys pels documents referents a la política interna i exterior és una clara contradicció, donat que, d'altra banda, la reducció a quaranta anys del termini després del qual es té lliure accés a documentació referida a situacions purament privades de ciutadans individuals té com a conseqüència que avui els ciutadans individuals estiguen menys protegits que l'Estat!³⁵

Per això, caldria una iniciativa legislativa que reduís de 50 a 30 anys aquest límit, com a la majoria d'estats europeus i a la mateixa Unió Europea, pel que fa als documents generats per les institucions comunitàries.

ALGUNES CONSIDERACIONS PROVISIONALMENT FINALS

Caldrà concloure, doncs, que l'efecte conjunt del pas del temps, que ens allunya més i més del vintenni feixista; del pas de les generacions, que redueix indefectiblement el nombre de protagonistes; de la

consolidació progressiva de normes arxivístiques «liberals» i d'una mentalitat més oberta entre els mateixos encarregats dels arxius, ha creat ja una situació en què l'estudiós disposa fàcilment de tots els papers útils per a l'estudi del feixisme? Malauradament, la resposta no pot ser del tot positiva. Una conjunció sovint inextricable de problemes materials i de manca de voluntat política en la pràctica, fa molt feixuc allò que, sobre el paper, figura que hauria de lliscar amb fluïdesa. Comencem pels primers: si l'ACS representa una situació envejable per l'accessibilitat de les fonts, horaris d'obertura i espais per la consulta,³⁶ l'ASMAE —que pateix una manca crònica de personal— té horaris d'obertura molt reduïts (en teoria, de 9 h a 14 h; en la pràctica, una mica menys), i sobretot, posa a disposició com a molt dos arxivadors al dia, cosa que crea no poques dificultats als estudiosos. Encara són més dramàtiques les condicions de treball a l'AUSSME, la sala d'estudi del qual té en total tres (3!) llocs, raó per la qual cal reservar amb temps, i és oberta només tres dies la setmana. És evident que d'aquesta manera totes les obertures contingudes a les normes i reglaments esdevenen una ficció. Pel que fa a la voluntat política, amb la formació, l'estiu de 2001, del govern de centredreta presidit per Silvio Berlusconi, s'han produït senyals molt preocupants pel que fa a la gestió dels arxius públics. Des del mateix 2001, l'ACS ha fixat unes vacances estivals de tot el mes d'agost, una mesura sense precedents; el juny de 2002 es difongué una veu d'alarma per la sort de l'ASMAE, la direcció del qual havia anunciat un tancament *sine die* de la sala d'estudi pels cada cop més dramàtics problemes de manca de personal, i els seus

espais de dipòsit³⁷ semblaven amenaçats per reestructuracions en marxa que preveïen, entre altres coses, el trasllat a soterranis ubicats sota el nivell del riu Tíber (que discorre a prop) de nombrosos fons, amb els consegüents riscos de deteriorament. Gràcies a la ràpida mobilització d'estudiosos italians i estrangers, l'amenaça de tancament de l'ASMAE es va poder conjurar, però pocs mesos després el ministre del ram anunciava la destitució de Paola Carucci, superintendent de l'ACS i que és un dels màxims experts italians en arxivística,³⁸ i la seua substitució per un funcionari anònim provinent de la carrera administrativa! Aquesta vegada, les protestes d'acadèmics de diversos països europeus i extraeuropeus no han servit de res. Finalment, i des de fa poques setmanes, els directors de nombrosos museus de l'Estat, preocupats per la sort de les institucions que dirigeixen, han difós via Internet un manifest d'alarma i l'han enviat als mitjans de comunicació. Val la pena reproduir-lo íntegrament:

SOS PELS ARXIUS³⁹

Dràstiques retallades en les despeses han colpit, a tot Itàlia, els instituts arxivístics –arxius d'Estat i superintendències arxivístiques– dependents del Ministeri de Béns i Activitats Culturals. Les reduccions, que fan referència sobretot als capítols de funcionament, oscil·len entre el 40 i el 60 % de les necessitats reals, determinades pels consums efectius d'energia elèctrica, gas metà, aigua, neteja dels locals, taxa del servei de neteja urbana i manteniment ordinari de les instal·lacions. Aquestes retallades portaran, en pocs mesos, a la paràlisi de totes les activitats institucionals, inclosa la prestació de serveis al públic. Estan en

perill, per tant, les funcions de tutela, conservació i comunicació de la memòria històrica, pública i privada, en les seues extraordinàries i múltiples expressions: des dels arxius de persones, famílies i comunitats locals fins als de les institucions públiques i estatals. Aquesta memòria, que constitueix el fonament de la identitat nacional, cobreix un arc cronològic més que mil·lenari que va, sense interrupcions, des de l'edat mitjana fins als nostres dies, per la qual cosa el nostre país és famós i admirat arreu del món. Un ampli públic d'usuaris italians i estrangers, estudiants, investigadors, professionals, historiadors o ciutadans, troba als instituts arxivístics instruments indispensables de treball i coneixement. D'altra banda, els arxius són fonamentals també per assegurar el coneixement històric i per tant la tutela de tots els altres béns culturals, des dels arqueològics als bibliogràfics, arquitectònics i artístics. La sort d'aquest patrimoni documental d'incalculable valor està actualment en perill!! Els responsables dels arxius d'Estat i de les superintendències arxivístiques, convençuts que es pot i s'ha d'assegurar la continuïtat de les funcions fonamentals de conservació i tutela desenvolupades per aquests instituts, denuncien la gravetat de la situació al ministre i als òrgans competents del Ministeri per tal que hi posen remei immediatament. Altrament, el tancament dels instituts arxivístics serà, de fet, inevitable.

31 de Març de 2003

(Signen l'escrit els directors dels Arxius d'Estat de Florència, Lucca, Siena, Pisa, Massa, Prato, Pistoia, Grosseto, Livorno, Arezzo, Milà, Màntua, Torí; els superintendents arxivístics de Toscana, Piemont, Puglia, Lazio, i l'Associació Nacional Arxivística Italiana.)

Les dificultats amb què es troba el funcionament dels arxius públics provenen, clarament, d'una concepció dels béns culturals com la que té l'actual majoria del govern, que els considera una simple font de beneficis, que cal esbremar tant com siga possible –si pot ser posant la gestió en mans privades– i no com un recurs que cal potenciar d'una manera coherent amb l'interès general del país i de tota la humanitat. De tota manera, no es pot oblidar el fet que per primera vegada en la història de la Itàlia postfeixista,⁴⁰ hi ha al govern forces que s'han format o han viscut en oposició a la Constitució republicana o que, en tot cas, no han nodrit gaire confiança envers els seus valors fonamentals.⁴¹ Al si de la majoria hi ha fortes pressions favorables a una relectura global de la història d'Itàlia al segle xx, inclòs el feixisme (més encara, sobretot el feixisme!), i això s'ha manifestat en atacs als manuals escolars més utilitzats, en propostes de reintroduir un control estatal sobre els llibres de text, o en l'intent d'establir una mena d'equiparació ètica entre feixisme i antifeixisme, sota el rètol, tan ambigu, de la *pacificació*. En aquest sentit, fer més difícil, cada vegada més costós, potser impossible l'accés als arxius podria ser la via per exercir un control sobre la recerca històrica, que obligàs els estudiosos a recórrer, per tal de consultar documents, a aquelles dreceres que –practicades, certament, molt de temps, en absència d'alternatives– tenen el defecte de deixar a l'altra part un enorme i incontrolable poder discrecional. Un senyal molt greu del retorn a velles pràctiques burocràticament autoritàries en la relació entre poder polític i arxius el constitueixen les increïbles intimidacions adreçades als signants de la cri-

da abans transcrita per part del professor Salvatore Italia, cap de la Direcció General d'Arxius del Ministeri de Béns i Activitats Culturals. De fet, el professor Italia amenaçà amb greus sancions disciplinàries als arxivistes, en cas que no renunciassen a una conferència de premsa prevista per al 9 d'abril amb l'objectiu de donar major difusió pública al document. Sobre aquest afer hi ha hagut una protesta oficial de les organitzacions sindicals al ministre i els diaris hi han dedicat amplis espais, tot i l'anul·lació de la compareixença pública prevista. Fins ara, però, el ministre Giuliano Urbani (de Forza Itàlia) no ha donat cap resposta a les gravíssimes qüestions plantejades per arxivistes i estudiosos.⁴² □

Traducció de Jordi Muñoz

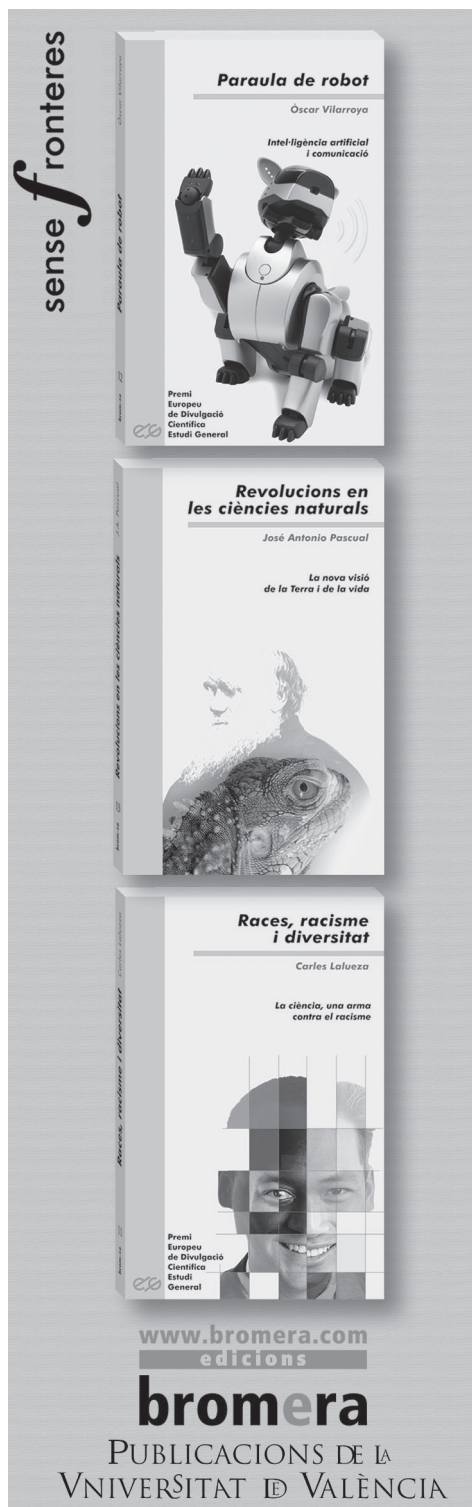
1. Com se sap, l'*armistici llarg* fou precedit, el 3 de setembre, per l'anomenat *armistici curt*, signat a Cassibili, prop de Siracusa, a la Sicília ja ocupada pels angloamericans, pel general italià Giuseppe Castellano i el seu homòleg nord-americà Walter Bedell Smith. El govern italià acceptava la rendició incondicional. El 8 de setembre es va fer públic el document, i això coincidí amb el col·lapse de les institucions italianes: el rei i els ministres fugiren a Brindisi, territori sota control dels aliats; els caps militars alemanys activaren immediatament el pla *Achse*, que preveia el desarmament de les unitats italianes i el control de tant de territori italià com fos possible, la qual cosa els dugué al sud de Nàpols; l'exèrcit reial es dispersà. S'inicià així la fase més aguda de la crisi italiana en el període final de la Segona Guerra Mundial: ocupació angloamericana al sud, ocupació alemanya al centre-nord; reconstitució d'un govern feixista, ara sota forma republicana, a les províncies controlades per la Wehrmacht, que aconseguí alliberar Benito Mussolini de la captivitat en què es trobava des del

- juliol d'aquell any; lluita de la Resistència en aquest mateix espai i avenç lent del front cap al nord, entre setembre de 1943 i abril de 1945. Com veurem, aquestes vicissituds politicomilitars tingueren conseqüències profundes per als documents d'arxiu i el destí que els esperava.
2. Claudio Pavone, *Alle origine della Repubblica. Scritti su fascismo, antifascismo e continuità dello Stato*, Torí, Bollati Boringhieri, 1995, p. 195.
 3. A través de la successió de governs reials en què hom cooptava membres dels partits antifeixistes, disposats per la seua banda a acceptar una «treva institucional». Només el 2 de juny de 1946, a través d'un referèndum en què guanyà la República, es va decidir la forma de l'estat postfeixista.
 4. La detenció pels aliats, el 13 de maig de 1945, dels membres del govern encapçalat per l'almirall Karl Dönitz, a qui Hitler havia transmès els seus poders abans de suïcidar-se el 30 d'abril, i que havia signat la rendició incondicional el 8 de maig, marcà l'anul·lació de qualsevol autoritat alemanya lligada a una legitimitat emanada del passat.
 5. Es tracta bàsicament de tres fons: Papers of Count Ciano received from the Department of State (Lisbona Papers); Personal Papers of Benito Mussolini; Collection of Italian military records. El primer, d'extensió reduïda (en total, 2 rotllos microfilmats), recull documents del Ministeri d'Afers Exteriors produïts al llarg dels set anys (1936-43) en què fou dirigit per Galeazzo Ciano. Aquesta documentació fou enviada a l'Ambaixada italiana a Lisboa per iniciativa del ministre d'Exteriors del govern Badoglio, Raffaele Guariglia. El govern de Washington se n'emparà, invocant el ja citat art. 35 de l'armistici llarg, fou tramessa als EUA el 1946, microfilmada i lliurada. El segon recull l'arxiu de la secretaria particular del Duce que restà a Villa Feltrinelli, a Gargnano, a la vora del llac de Garda, residència de Mussolini en el temps de la República Social Italiana, que caigué en mans dels comandaments del Cinquè Exèrcit nord-americà. Els documents foren tramesos primer a Caserta i després a Roma, on foren microfilmats íntegrament per la Joint Allied Agency, que operava per compte de les ambaixades britànica i americana entre 1945 i 1947. Els originals del fons (d'una extensió remarcable, 316 rotllos que cobreixen el període 1922-1945) foren retornats posteriorment. El tercer recull una miscel·lània de papers militars incautats el setembre de 1943 per les tropes alemanyes al quarter general de les forces armades reials i en alguns comandaments perifèrics, aplegats en una oficina constituïda *ad hoc* i traslladats després a Alemanya. Caiguts en mans dels nord-americans, aquests documents foren enviats als EUA i microfilmats (506 rotllos en total). El 1966 el govern de Washington decidí retornar els originals a Itàlia, que els rebé l'any següent.
 6. Ho veurem millor més endavant, però n'hi haurà prou amb citar la proliferació d'estructures dependents del Partit Nacional Feixista (PNF) destinades a disciplinar les masses, així com el ràpid creixement en personal, funcions i massa de documents gestionats a càrrec de la secretaria particular de Mussolini (anomenada ben aviat secretaria particular del Duce).
 7. Del nom de la vila a la vora del llac de Garda on van ser traslladats des de Roma, massa propera al front, diversos organismes públics després del 23 de setembre, quan Mussolini s'erigí oficialment en cap de l'Estat feixista reconstituït.
 8. Del text del real decret núm. 2552, de 25 de maig 1875.
 9. Giorgio Rochat, «Una postilla sugli archivi militari», a *Le carte e la storia. Rivista di storia delle istituzioni*, any VIII, 2002, núm. 1, p. 180. Sobre les fonts, també les del període feixista, conservades als arxius militars, vegeu Silvia Trani, «Le fonti documentarie d'interesse storico conservate presso le istituzioni culturali e gli uffici delle forze armate a Roma», *loc. cit.*, pp. 149-180. La revista *Le carte e la storia* és l'òrgan científic de la Societat per gli Studi di Storia delle Istituzioni.
 10. Sent president del Govern el liberal d'esquerra Giovanni Giolitti.
 11. Aquestes normes eren recollides a l'art. 80. És evident que la combinació d'unes i altres disposicions deixava un espai enorme a la discrecionalitat de l'autoritat arxivística, que podia permetre o negar l'accés als fons segons com decidís de classificar-los, acollint-se a alguna de les definicions contingudes als articles citats.
 12. El Gran Consell del Feixisme era un òrgan típic del règim. Creat el 15 de desembre de 1922, estava integrat per dignataris del feixisme, uns perquè eren dirigents del PNF, d'altres en raó dels alts càrrecs que ocupaven a l'Estat. Tot i que mancà d'estatut jurídic formal fins desembre de 1928, el Gran Consell es configurà, especialment als anys vint, com una mena de supergovern o directori polític, respecte del qual el govern pròpiament dit assumia un paper d'instrument tècnic subordinat.

- Paradoxalment, després del reconeixement formal del 1928, el Gran Consell perdé bona part de les seues funcions, per voluntat del Duce, que n'ajornava cada vegada més les convocatòries. El Tribunal Especial de Defensa de l'Estat, principal òrgan repressiu del règim, fou creat el 15 de novembre de 1925 i funcionà fins el 29 de juliol de 1943; al llarg d'aquests divuit anys celebrà sessió 720 vegades, i dictà 5.122 condemnes, de les quals 29 a mort. La Milícia Voluntària de la Seguretat Nacional (MVSN), on s'integraren els membres dels escamots d'acció feixistes (*squadre*), fou reconeguda oficialment el 14 de gener de 1923; el 1939 comptava amb 800.000 milicians. A més de tasques internes de policia, la MVSN acomplí funcions de caràcter militar; algunes unitats participaren en la guerra d'Etiòpia, prengueren part en la d'Espanya del costat dels franquistes i combateren en la Segona Guerra Mundial.
13. Aquest fou el cas de l'arxiu del Servei Històric de l'Estat Major de l'Exèrcit, el més nodrit dels de caràcter militar, que fou traslladat al maig de 1943 a Orvieto i instal·lat al museu de la catedral. Després del 8 de setembre, una part dels documents, incloent-hi els fons sobre les operacions al nord d'Àfrica i a l'URSS entre 1941 i 1943, foren retornats a Roma per dos acadèmics, el professor Alberto Maria Ghisalberti i la professora Emilia Morelli, que aconseguiren d'amagar-los al Vaticà. Una altra part dels documents fou amagada sota un mur als soterranis de la catedral d'Orvieto, d'on fou recuperada després de la guerra (pel que fa a aquestes informacions, vegeu l'assaig de Silvia Trani, *Le fonti documentarie*, cit., p. 163). El destí d'algunes sèries del Ministeri d'Afers Exteriors fou semblant. L'arxiu de gabinet d'aquest ministeri fou amagat a correueta enmig del caos posterior a l'anunci de l'armistici en unes cambres del palau Lancellotti, a Roma, on hi romangué fins a l'alliberament de la capital, quan fou recuperat, però molt danyat per la humitat (avui la consulta és possible gràcies a les còpies microfilmades que ràpidament se'n van fer davant l'estat tan precari en què es trobaven els documents originals).
 14. Nom que adoptà el Partit Feixista reorganitzat als territoris ocupats per la Wehrmacht després del 8 de setembre de 1943. La reorganització sota una nova faisó del PNF, que s'havia dissolt d'una manera quasi espontània arran dels esdeveniments de final de juliol, fou anunciada per Benito Mussolini en un missatge emès per ràdio el 15 de setembre.
 15. El 26 de juliol de 1944 Alessandro Pavolini, secretari del PFR, ordenà la militarització del partit. Les seues estructures territorials havien de transformar-se en Brigades Negres, i comprometre's directament en la repressió contra els partisans.
 16. La GNR es constituí el 15 de setembre de 1943 i reagrupà unitats que havien pertangut anteriorment a la MVSN, els carrabiners i la Policia de l'Àfrica Italiana (PAI, formació destinada originàriament a operar a les colònies). A la República de Salò les prefectures, que havien estat durant vint anys pilars del règim monarcofeixista, foren objecte d'una ulterior feixistització mitjançant la unificació (segons el model nazi dels Gauleiter) de les funcions de representant del govern a les províncies (el prefecte) i la de cap local del partit en la nova figura del cap provincial.
 17. *Guida generale degli archivi di Stato*, vol. I, p. 229. Es pot consultar, així mateix, la web oficial de l'Arxiu Central de l'Estat.
 18. *Ibidem*.
 19. La MVSN comptava amb unes oficines polítiques d'investigació (Uffici politici investigativi, UPI) que constituïen un verdader servei d'informació del partit. Afins per naturalesa al *Sicherheitsdienst* creat a Alemanya per l'aparell de les SS i depenent de Himmler, les UPI feien bàsicament tasques de policia interna del PNF.
 20. Per a una anàlisi més aprofundida del fons i de les sèries en què es troba dividit, vegeu *Guida generale degli archivi di Stato*, cit., vol. I, pp. 230-234.
 21. La MVSN estava distribuïda en legions territorials amb competències provincials, d'acord amb l'articulació de l'Estat italià, estructurat segons el model napoleònic.
 22. Aquesta documentació, que passà a mans dels aliats després del desembarcament a l'illa, anà a raure a l'ACS juntament amb els documents del 51è Field Security Section de Palerm i la Port Security Section de Catània.
 23. Fons més o menys nodrits (oscil·len entre les 1.657 carpetes de l'arxiu de Torí a les 17 caixetes de Brindisi, o a les 6 carpetes de Màntua) es troben als AS d'Arezzo, Bari, Biella, Brindisi, Cagliari, Caltanissetta, Catània, Cremona, Ferrara, Foggia, Forlì, Rímìni, Lecce, Lucca, Màntua, Milà, Nàpols, Palerm, Pesaro, Pisa, Pistoia, Ragusa, Siena, Siracusa, Taranto, Terramo, Treviso, Urbino, Varallo Sesia, Varese, Vercelli, Verona i Viterbo.

24. Presents sobretot al centre-nord, on el moviment partità prengué una volada més gran, els instituts, que són d'àmbit provincial (per bé que no en manquen de regionals), han canviat els darrers anys la seua denominació i han passat a dir-se Instituts d'Història de la Resistència i de l'Època Contemporània, amb la intenció d'esdevenir centres d'estudi de la història del segle XX en conjunt. Alguns, però, tenen altres denominacions en raó de l'origen, l'evolució i de la seua vinculació, més aviat escassa, amb la xarxa encapçalada per l'INSMIL. (Aquest és el cas de la Fundació-Arxiu Luigi Micheletti, de Brescia; del Museo del Risorgimento e della Resistenza, de Ferrara; del Centro di documentazione sull'antifascismo e sulla Resistenza, de Livorno; del Museo storico del Risorgimento e della lotta di Liberazione, de Trento, etc.) L'INSMIL es constituí a Milà el 1949 per iniciativa de Ferruccio Parri, comandant general del Corpo Volontari della Libertà (CVL, nom oficial de les formacions partisans) i president del Consell de Ministres l'estiu-tardor de 1945; s'hi associaren tot seguit els instituts regionals que ja havien sorgit a Llombarà, el Piemont i Ligúria. Poc després es va constituir la resta d'instituts, provincials i regionals.
25. Per exemple s'hi troben papers del PNF d'Alessandria, Bergamo, Gorizia, Grosseto, Milà, Nàpols, Pesaro, Ravenna, Torí, Udine, Urbino; del PFR d'Ancona, Bergamo, Biella, Bolonya, Domodossola, Ferrara, Gorizia, Grosseto, La Spezia, Macerata, Milà, Novara, Pàdua, Pesaro, Pordenone, Roma, Treviso, Trieste, Udine, Urbino; dels *Fasci* de Bèrgam, Nàpols, Novara, Pesaro, Urbino, Verona; de la MVSN d'Alessandria, Milà, Pordenone; de les prefectures d'Alessandria, Ancona, Ascoli Piceno, Bari, Nàpols, Novara, Pàdua, Parma, Pavia, Pesaro, Piacenza, Pisino (Ístria), Torí, Treviso, Trieste, Udine, Urbino, Venècia, Vercelli, i de nombroses localitats menors.
26. Es donaren forma jurídica de fundació privada o de consorci d'entitats, defugint d'aquesta manera les obligacions derivades de la legislació que regula l'accés als arxius públics.
27. L'OVRA, sigles que han estat interpretades de diverses maneres (*Organizzazione vigilanza repressione antifascismo* o *Opera volontaria repressione antifascismo*), fou organitzada el 1927 per Arturo Bocchini, poderós cap de la policia de Benito Mussolini (l'anomenaven *il Viceduce*), i actuava com una mena de policia política paral·lela i independent de la xarxa normal de la policia de l'Estat.
28. Citació textual del real decret llei de creació.
29. El museus foren creats en bona part després de 1945.
30. Silvia Trani, *Le fonti documentarie*, cit., p. 164.
31. Reglament disponible a <<http://www.esteri.it/archivio/servsto/archivsto/archivio.htm>>.
32. Resposta de Claudio Pavone, professor emèrit d'Història Contemporània i funcionari de l'ACS durant molts anys, a un qüestionari sobre arxius de la revista *Passato e presente*, que es pot consultar a la web de la Societat italiana per lo Studio della Storia Contemporània (SISSCo): <<http://www.sissco.it/dossiers/archivi-deontologia/pavone-02-00.html>>.
33. Art. 12d de la llei.
34. Llei sobre la privacitat; l'art. 12 fa referència a les anomenades «dades sensibles», és a dir, «que poden revelar l'origen racial o ètnic, les conviccions religioses, filosòfiques o d'altra mena, les opinions polítiques, l'afiliació a partits, sindicats, associacions o organitzacions de caràcter religiós, filosòfic, polític o sindical, així com les dades personals que poden revelar l'estat de salut o la vida sexual»; l'art. 24 es refereix a dades «relatives al que estableix l'art. 686 del Codi de Procediment Penal», és a dir, a procediments penals oberts.
35. Com ha remarcat correctament Claudio Pavone en la resposta citada a la nota 32.
36. L'únic problema, d'altra banda no pas menor, és un sistema, curiós i força barroc, de demanda d'unitats arxivístiques segons el qual l'estudiós només pot demanar un màxim de 4 arxivadors cada vegada, 4 vegades al dia i en horaris prefixats molt rígids (la qual cosa l'obliga a treballar sempre amb l'ull posat al rellotge en una mena de *coitus interruptus* arxivístic, veient-se obligat cada vegada a deixar la consulta del material per fer les comandes posteriors). A més, l'investigador ha de tenir molt present la norma segons la qual el personal que fa el lliurament de la documentació dels magatzems es reserva el dret de portar els quatre arxivadors demanats només si la casella de dipòsit assignada al demandant és buida, és a dir, si ha acabat de consultar tots els arxivadors de la tanda anterior. Puix que la cosa, al capdavant, esdevé impossible, l'única manera d'anar fent és recórrer als recursos de la *italica arte di arrangiarsi*... Personalment he demanat moltes vegades a amics arxivadors per què no és possible presentar una única llista de comandes que després el personal aniria lliurant a poc a poc, com passa d'altra banda en molts grans arxius de fora d'Itàlia. Mai no he reeixit a obtenir una resposta amb un mínim de sentit.

37. L'ASMAE té la seu a l'edifici del Ministeri d'Afers Exteriors.
38. Funcionària durant molts anys a l'ACS i responsable de la reordenació de nombrosos fons de l'època feixista, Paola Carucci fou, abans del nomenament com a superintendent de l'ACS, docent a la Universitat Estatal d'Udine.
39. Aquest text fou tramès a principi d'abril de 2003 a l'hon. Bono, sotssecretari del Ministeri de Béns i Activitats Culturals. L'Arxiu d'Estat de Florència i la Superintendència d'Arxius de la Toscana recollien signatures a les seues adreces electròniques.
40. El 1994 una coalició semblant a l'actual aconseguí guanyar les eleccions, però durà pocs mesos al govern. Es va desintegrar a causa de diferències internes insalvables, i no pogué, en conseqüència, incidir en els equilibris institucionals. Per aquesta raó es pot dir que la situació actual no té precedents.
41. Només en constitueix una excepció, en aquest panorama, la Unió dels Demòcrates Cristians (UDC), agrupació nascuda de la crisi de la Democràcia Cristiana, partit al govern durant dècades, de la qual en va recollir els sectors més moderats. Alleanza Nazionale no és res més que la nova forma que ha pres el vell Movimento Sociale Italiano, partit hereu del feixisme, al qual s'hi han afegit diversos sectors moderats tant de procedència política com de la societat civil. La Lega Nord és la virulenta expressió italiana dels corrents populistes antiestatals que s'han manifestat a Europa els darrers quinze anys, té una tendència marcadament secessionista i no dubta a fer servir fraseologia i eslògans presos del feixisme més radical i del racisme per a enfrontar-se a qualsevol proposta de societat multicultural. Forza Italia, finalment, és el partit-empresa creat pel magnat dels *mass media* Silvio Berlusconi, que propugna un model social de tipus empresarial que barreja *cabdillisme*, populisme i egoisme social, segons una recepta d'encuny sud-americà.
42. La situació ha estat descrita pel Dr. Stefano Vitali, de l'Arxiu d'Estat de Florència (una de les institucions promotores de la protesta), en una carta enviada el 13 d'abril de 2003 a la xarxa internacional d'historiadors H-Italy en els termes següents: «In spite of archivists, Trade Unions and public opinion pressures, so far, no initiative has been taken by the Ministry of Culture to avoid the very likely shutting down of the Italian State Archives».

No són només arxius. Franquisme, memòria, democràcia

Ismael Saz

Cal que ho diguem ben clar: si els règims de Vichy, de l'Alemanya nazi o de la Itàlia feixista, per posar alguns exemples propers, els haguéssim d'estudiar en les condicions arxivístiques que estudiem el franquisme, els coneixements que en tenim serien molt menors del que ho són ara per ara.

Es pot argumentar, sens dubte, que això és conseqüència de la manera com s'hi va produir la transició a la democràcia, a cadascun d'aquests països. La fallida abrupta d'uns règims derrotats militarment i condemnats universalment, va posar a disposició de les autoritats judicials volums immensos de documentació que no van trigar gens a posar a l'abast dels investigadors.

Per altra banda, hi ha exemples més recents que mostren que la diversitat, pel que fa al tractament dels fons arxivístics, als països que han dut a terme transicions democràtiques darrerament, és molt gran. Ens referim, especialment, als fons de la repressió de les dictadures, que han estat objecte d'un tractament molt diferent a

països com ara Xile o Grècia, la República Sud-africana o l'antiga República Democràtica Alemanya, per exemple.

En aquests casos es confirma, en general, la regla segons la qual, als processos de transició més o menys pactada, els correspon un ús més selectiu dels arxius, mentre que allà on hi ha hagut un trencament de soca-rel, les facilitats per consultar-los són molt més grans. Paral·lelament, si en els primers la tendència general és a emprar la documentació que hi ha per reconèixer i per rescabalar les víctimes, en els segons hi guanya importància el component de «la veritat», d'esbrinar tot el que va esdevenir-se en aquests processos repressius, qui en foren els protagonistes i, fins i tot, en alguns casos, d'exigir-ne responsabilitats.

Malgrat tot, ni tots els arxius d'una dictadura tenen relació amb la repressió, ni tampoc avui, més de vint-i-cinc anys després del començament de la transició espanyola, no podem acceptar que l'únic referent comparatiu pel que fa a la situació dels nostres arxius siga el d'altres països que han dut a terme aquesta transició, sovint molt més tardana. Dit d'una altra manera, el punt de comparació d'una democràcia consolidada com ho és l'espanyola ha de ser el d'altres democràcies igualment consolidades. Parlem, per exemple, de la del Regne Unit o dels Estats Units, en els

Ismael Saz és catedràtic d'Història Contemporània a la Universitat de València. Recentment ha publicat *Espanya contra España. Los nacionalismos franquistas* (Marcial Pons, 2003).

arxius dels quals ja podem accedir a fons documentals que tenen relació amb episodis força sensibles per a la història d'aquests països, malgrat que són tan propers que daten de la segona meitat del segle XX.

Doncs bé, a quines conclusions arribem, si tenim en compte tots aquests referents comparatius? Senzillament, i tal com veurem més avall, que les condicions dels nostres arxius, en general i pel que fa a les condicions de consulta, no són les d'una democràcia plena; i, per altra banda, que els avenços que s'hi fan han estat i són més lents del que desitjaríem. De manera que si volguéssim acceptar —ara no hi entraré— el caràcter exemplar de la transició espanyola, i fins i tot la funció «modèlica» que ha tingut per a altres transicions posteriors, estaria clar que aquestes funcions «exemplars» no s'acomplirien en l'àmbit arxivístic.

En efecte, una ràpida enquesta entre els investigadors posaria de manifest que és cert que s'han produït avenços notables en el camp de l'organització, de la racionalització i de les possibilitats de consulta de molts arxius espanyols. Des de l'Archivo Histórico Nacional a l'Archivo General de la Administración; dels arxius històrics d'algunes comunitats autònomes als arxius provincials. I també ens adonaríem de com aquests investigadors han estat capaços, i cada vegada ho són més, de traure el màxim profit de tot el que la legalitat i l'organització administrativa actual ens ofereix. Del que ens ofereix —i aquí rau el quid de la qüestió— i de molt més. És a dir, els investigadors han estat capaços de desbordar, de superar un munt de problemes, de traves i de dificultats que sovint ens fan la impressió que, en aquest àmbit —malgrat que només, per sort, en aquest àm-

bit— encara som en una mena de lluita on cal fer ús de tot tipus d'habilitats, d'audàcia, de possibilisme i de capacitat de sacrifici, molt semblant als que havien d'exercir els ciutadans quan prenen contacte amb la vella administració franquista. És a dir, sembla com si es tractàs de dur a terme una lluita per la democràcia després de la democràcia.

I és cert: molt investigadors ens parlen d'una legislació restrictiva, aquesta que estableix una distància de cinquanta anys, que l'administració aplica d'una manera encara més restrictiva. Ens parlen també d'arxius provincials, municipals o que tenen relació amb l'administració de justícia, civil o militar, on hi ha fons inabastables, fons desapareguts, fons emmagatzemats, fons abandonats, fons sense classificar o mal classificats, i fons ben classificats però que tenen guies o inventaris més o menys «secrets». Ens parlen, també, dels professionals que treballen als arxius: si bé és cert que n'hi ha alguns de molt bons, també ho és que sovint n'hi ha d'altres que són molt zelosos amb la documentació, que la controlen i en fan de censors o de vigilants, d'altres que la «racionen», i fins i tot n'hi ha alguns que, actuant com a sol·lícits assessors, s'entesten a convèncer l'investigador de l'escassa pertinència dels esforços que fa. És clar que tot sovint el que hi manca directament, als arxius, són professionals, sol·lícits o no, de la mateixa manera que hi manquen altres tipus de fons —ara ens referim als econòmics— que en farien possible l'organització, i que també hi falten, per acabar, coses tan senzilles com les fotocopiadores.

Aquesta situació s'agreuja pel que fa a la documentació dels governs civils, que, com sabem, eren l'eix bàsic de l'adminis-

tració franquista en totes les seues dimensions, des de la repressiva fins a la que fa referència a l'estructuració dels poders locals, i a l'articulació d'aquests poders locals amb el central. Doncs bé, pel que fa a aquests fons, la discrecionalitat o, encara més, l'arbitrarietat és la nota dominant. Hi ha arxius que es poden consultar, i d'altres que no; hi ha arxius que es podien consultar quan hi havia uns governadors, però no quan n'hi ha hagut uns altres; hi ha arxius on es pot fotocopiar, i altres on no es pot fer; hi ha arxius que es podien «veure» quan eren mal ubicats als governs civils, però que ja no podem fer-ho quan arriben al seu destí «natural», els arxius provincials. Hi ha, com es diu en castellà, arxius *guadiana*. És a dir, arxius que es van cremar, però que algun afortunat investigador va poder consultar després de l'incendi, i arxius que es va endur una riuada però que també, després de l'aiguat, uns investigadors amb sort van poder veure; són els mateixos arxius que una inaudita confabulació dels vells incendis i de les velles riuades ha fet desaparèixer finalment, fins i tot d'una manera retrospectiva.

El que els ha passat als arxius dels governs civils és molt indicatiu de la situació general, almenys pel que fa a tres aspectes. Primer, com que hi ha aquesta diversitat de situacions, la investigació sobre el franquisme i el coneixement que puguem arribar a tenir sobre la dictadura, queda seriosament impedit. Segon, esdevé un exemple i un símbol de la situació general en què es troben els arxius del franquisme, pel que fa als nivells «baixos» i «intermedis». Tercer, ens ajuda a entendre quin és el problema de fons també pel que fa als nivells «alts». És a dir, ens ajuda a detectar fins a quin punt hi ha voluntat política o

manca de voluntat política; política de la memòria o de la desmemòria; consciència democràtica o dèficit de consciència democràtica, a les altes esferes de l'administració actual.

Perquè és cert que aquesta situació no és gens excepcional, i no respon a unes raons diferents de les que regeixen l'evolució de les dues grans polèmiques sobre els arxius del franquisme que han centrat la nostra atenció darrerament: la que fa referència a l'arxiu de la Fundación Nacional Francisco Franco i la que fa referència als fons de l'Archivo General de la Guerra Civil Española, a Salamanca.

Pel que fa al primer, la polèmica va nàixer quan es va saber que l'arxiu havia rebut finançament ministerial per dur-hi a terme tasques d'informatització, de microfilm i de digitalització dels fons. Cal dir que, amb molt bon criteri, els responsables d'aquesta Fundación defensaven el dret a rebre aquesta ajuda, per tal com, una vegada acabades aquestes tasques, els beneficiaris en seran tots els investigadors o, simplement, tothom que tinga interès a consultar aquests fons. Diem que seria un bon criteri, si fóra veritat aquesta premissa segons la qual tothom va poder en el passat, o podrà, en un futur, tenir-hi accés, la qual cosa no és del tot clara. Però el problema no és ben bé aquest. El problema –i no és gens fàcil d'enunciar-ne la gravetat en tota l'extensió– és que la documentació que pertany a un cap d'estat, que va ser-ho al llarg de quasi quaranta anys i que era el cap, no d'un estat qualsevol, sinó d'una dictadura ferotgement antidemocràtica, estiga en mans privades. Fins a quin punt arriba l'absurditat del fet, el desafiament a la consciència democràtica i a la raó que, al costat d'això, quasi es difu-

mina el fet que aquesta Fundación té com a finalitat, entre d'altres, la de legitimar la sublevació militar del 18 de juliol.

Però, si tot això és sagnant, encara ho és més –i ara ens acostem una mica més al problema de fons– si tenim en compte que han estat les administracions democràtiques successives –la d'UCD, la del PSOE i la del PP– les que han permès una realitat on s'esdevé, ni més ni menys, que l'arxiu del cap d'estat de la dictadura ha quedat privatitzat i en mans, a més, dels que la legitimen.

El problema, per tant, en aquest àmbit, i no podem dir-ho d'una altra manera, és que hi ha un dèficit democràtic. I el mateix podem dir pel que fa als arxius de Salamanca; en aquest cas, també, les successives administracions democràtiques han permès que el saqueig de la memòria que va dur a terme el franquisme haja romàs intacte, en impedir la restitució, als propietaris legítims, dels fons que aconseguiren amb aquella espoliació. De manera que, si abans ens trobàvem amb el problema d'una apropiació privada dels fons d'un cap d'estat, ara som davant l'apropriació pública, sense cap altra justificació que el «derecho de conquista» i amb finalitats repressives, de béns privats i d'altres institucions.

Perquè cal precisar-ho: no fem referència als arxius del franquisme o als que el franquisme va generar, que ningú no discuteix que han de quedar-se a Salamanca, sinó a arxius de la democràcia espanyola, de la democràcia republicana i fins i tot de l'Espanya anterior. Per exemple, fons que provenen d'institucions autonòmiques, com ara la Generalitat de Catalunya; fons d'organitzacions polítiques, sindicals o culturals; fons espoliats a particulars, a

ciutadans, els drets dels quals se suposava que havien quedat restablerts del tot amb la restauració de la democràcia i, amb ella, de la ciutadania democràtica.

No cal que entrem ara en la casuística del debat, ni tan sols en la fragilitat extrema dels arguments que han deixat anar les successives administracions per justificar el que no es pot justificar, però podem recordar el que deia el manifest dels historiadors catalans no fa gaire: el de Salamanca, no és un arxiu de la guerra civil, perquè només té documentació de 17 províncies i perquè la major part de la documentació que té relació amb la guerra ja es troba en altres arxius de l'Estat i, per aquestes mateixes raons, tampoc no és un arxiu de la repressió. Per altra banda, com a arxiu pretesament «temàtic», és una aberració, segons les pràctiques arxivístiques internacionals: no obeeix al principi d'«unitat d'arxiu», una unitat que sí que tenien els arxius originals, els que van ser expropiats. El manifest també denuncia la situació de desordre en què es troben aquests fons, que els historiadors consideren senzillament inacceptable, i el fet que la UNESCO i el Consell Internacional d'Arxius han estat sempre partidaris de la restitució dels arxius als propietaris legítims.

És evident que ningú no pretén «desmantellar» l'arxiu de Salamanca, i que hi ha moltes possibilitats perquè continue i perquè es desenvolupe (i més ara, en l'era de la digitalització), després d'haver restituit els fons als propietaris legítims. Però, una vegada més, cal que destaquem la gravetat inaudita del problema, que no és altra que som en un món a l'inrevés: vint-i-cinc anys després del final de la dictadura reivindicuem, no només el lliure accés a la documentació que aquesta dictadura va

generar, sinó la restitució democràtica a les institucions i als ciutadans de la democràcia de tot el que aquella dictadura els va espoliar, la qual cosa és directament kafkiana.

L'arbitrarietat a l'hora de consultar els arxius intermedis, que hem exemplificat amb la dels governs civils; l'apropiació privada de la documentació del cap d'estat d'una dictadura, amb finalitats de legitimitació d'aquesta, i la perpetuació de l'espoliació de béns democràtics que ha perpetrat aquesta mateixa dictadura, conformen una situació la gravetat de la qual es multiplica si pensem que hi hem arribat malgrat els diversos canvis de govern durant la democràcia.

El mal és, per tant, molt profund. Quins en són els orígens? Sembla evident que tot plegat té molt a veure amb la manera com es va dur a terme la transició espanyola i, amb ella, aquesta amnistia recíproca que havia d'afavorir la reconciliació, aprovada al Parlament espanyol l'octubre del 1977. No sóc dels que consideren que allò suposava o havia de conduir *inevitablement* a un «pacte d'oblit», del qual derivaria *necessàriament*, o bé un dèficit democràtic o, a la llarga, una «democràcia de mala qualitat». Entenc, en canvi, que els acords del Parlament reflectien un determinat equilibri de forces i la consciència comuna que la millor manera de negociar no era, precisament, la de «posar els morts damunt la taula». Per una altra part, és força inquietant que, tot el que degué haver-hi de cessió o de debilitat de les forces de l'oposició democràtica difumine al capdavant el que la transició va significar quant a conquesta democràtica, quant a resultat d'una mobilització popular i de la societat civil, que no va estar exempta, per cert, de víctimes.

Ara bé, els acords als quals van arribar, i la manera com es van anar palesant aquests acords, a l'hora de la veritat, té unes altres implicacions que sovint ens passen desapercebudes. La primera, sens dubte, és que hi havia tota una democràcia per fer i que, per tant, érem al començament del camí; d'això, tothom en tenia consciència. No en tenien tanta, però, del fet que la democràcia que calia construir exigia també una política de la memòria —tan prudent com vulguem—, per tal de fonamentar una consciència democràtica, que només podia venir d'una condemna radical i sense embuts de la dictadura, de la compensació i de la reparació dels danys que les víctimes de la repressió havien sofert, de la recuperació d'una memòria històrica, la d'una Espanya liberal i democràtica, que la dictadura havia arrasat.

Això és el que no es va fer, o es va fer d'una manera terriblement lenta o parcial, i que caldria haver aconseguit, no durant la transició, però sí al llarg de la democràcia consolidada, és a dir, amb els governs socialistes i amb el del Partit Popular. Els avenços que s'han fet en aquests àmbits, una sensibilitat social més gran, la multiplicació de tot tipus d'iniciatives per a la recuperació de la memòria històrica ens donen, des del meu punt de vista, dues informacions bàsiques. D'una banda, que aquesta és una de les tasques de la nostra democràcia, del nostre temps present, i de l'altra, que el terreny que hem avançat encara és escàs, i que ens queda molt per fer.

Cal precisar, però, que una cosa no duu necessàriament a l'altra: de la mateixa manera que els avatars de la transició no conduïen *necessàriament* i *inevitablement* a la desmemòria, tampoc no calia que les dinàmiques de la memòria i de l'oblit

condicionassen *necessàriament* la política d'arxius, els arxius que són sempre arxius de la memòria. Perquè –i això és el que, segons crec, no es va saber apreciar–, una societat, una generació pot decidir «oblidar», però no pot imposar, a través de la negació, per acció o per omissió, de l'accés a les fonts documentals, aquest oblit als ciutadans ni a les generacions futures. Perquè, en aquest cas, ja no seríem davant d'una política de la memòria més o menys deficitària. Ens trobaríem davant la violació directa de drets, tan elementals i tan democràtics com qualsevol dels altres que conformen una democràcia plena. Uns drets que el text que va aprovar el grup d'experts del Consell Internacional d'Arxius i de la UNESCO dividia en individuals i col·lectius. Alguns dels drets individuals són aquests: dret a conèixer on es troben els familiars, a conèixer dades existents sobre qualsevol persona als arxius repressius, a la investigació històrica i científica, a la compensació i a la reparació dels danys soferts per les víctimes de la repres-

sió, a la restitució de béns confiscats. I, pel que fa als drets col·lectius, en destacaríem: el dret a la integritat de la memòria col·lectiva dels pobles, a la veritat i a conèixer els responsables de crims contra els drets humans.

En resum, malgrat que tenen relació directa amb els problemes de la transició democràtica, primer, i amb la política de la memòria, després, el problema dels arxius de la dictadura és anterior i superior a ells. Perquè en aquest cas parlem, simplement, de drets democràtics. I, per tant, en aquest àmbit –i em referesc exclusivament a aquest àmbit–, hem de parlar de dèficit democràtic. Això és el que, molt probablement, no han sabut, o no han volgut entendre els successius governs de la democràcia. I el fet que siguen precisament això, drets democràtics, els converteix en una exigència democràtica que no ha de bandejar els avenços que s'han fet, però que s'ha de situar, per això mateix, per sobre dels avatars polítics del moment, i per damunt de les lluites partidàries. □

L'Arxiu de la Corona d'Aragó

Raons d'arxiu, desraons d'estat

*Antoni Furió
Ferran Garcia-Oliver*

En quatre trameses successives, entre el juliol de 1950 i el juliol de 1951, i davant els ulls atònits del personal de l'Archivio di Stato de Torí, eixien en direcció cap a França 900 lligalls, més de 4.000 registres i prop de 9.000 rotllos de comptes dels fons de l'antic ducat de Savoia. En total, uns 15.000 o 16.000 quilos de documents, segons les estimacions dels mateixos que practicaren la incautació. Un fabulós botí de guerra, d'importància igualment material com simbòlica, obtingut en virtut d'una disposició del tractat de pau que els francesos havien imposat als italians el 1947. Una vegada arribats a França, aquests fons van ser redistribuïts al seu torn entre els arxius departamentals de Chambéry, Annecy i Niça. A Torí, això no obstant, havien quedat un nombre encara gran de documents que, per tal de completar les sèries transferides als arxius francesos, van ser reproduïts en dos mil rotllos de microfilms.

Antoni Furió és professor d'Història Medieval a la Universitat de València i autor, entre altres, d'*Història del País Valencià* (IVEI, 1995; Tres i Quatre, 2001).

Ferran Garcia-Oliver és professor d'Història Medieval a la Universitat de València i ha publicat, entre altres, *Terra de feudals* (IVEI, 1991) i *La vall de les sis mesquites* (PUV, 2003).

L'assalt a l'arxiu torinès no l'havia perpetrat cap escamot de soldats. La guerra feia uns pocs anys que havia acabat, i el pillatge del material documental havia de raonar-se amb aquelles subtils justificacions que només historiadors conspicus són capaços d'argüir. Els francesos havien preparat l'operació fins a l'últim detall, a l'hora de seleccionar els materials, organitzar-ne el trasllat i decidir-ne la destinació final. I en la seua delegació figuraven reconeguts historiadors i arxivers, com ara Robert-Henri Bautier, que també havia de participar posteriorment en les negociacions per traslladar a França els arxius de Niça i els d'Alsàcia i Lorena, o Pierre Duparc, antic director dels arxius de l'Haute-Savoie, i tots dos, Bautier i Duparc, prestigiosos professors de l'École Nationale des Chartes. També comptava amb el suport actiu de Charles Samaran, director aleshores dels Archives de France, màxima autoritat francesa en matèria arxivística. Tots plegats justificaven l'espòli documental com una restitució lògica i normal, atesa la incorporació de Savoia a França el 1860.

També ara, l'endemà de la segona guerra mundial, França s'havia annexionat alguns pobles i territoris italians, en virtut de la victòria militar, malgrat la irritació i

l'oposició de la resta de potències vencedores. Com en moltes ocasions anteriors, inclosa la que havia permès l'agregació de Savoia quasi cent anys abans, França aprofitava la resolució d'un conflicte bèl·lic per rectificar —sempre cap enfora— les seues fronteres amb els països veïns. Pel que fa als fons documentals, als «papers de Savoia», a més de *normal* i *lògica*, la *restitució* es volia també justificada des del punt de vista arxivístic. Si més no així ho argumentava el 1966 André Chamson, director general dels Archives de France, precisament en el prefaci de l'inventari d'aquests fons: en la mesura que «no es tractava d'un conjunt orgànic la divisió del qual hagués estat contrària al principi fonamental del "respecte dels fons", sinó d'un conjunt de fons documentals reunits primer a Chambéry i després a Torí, per a les necessitats de l'administració ducal... la separació, avui, no oferia ja cap inconvenient». No sembla, però, que la selecció es fes amb massa cura ni amb cap respecte per la unitat dels fons: les sèries van quedar repartides, sovint de manera arbitrària, entre el dipòsit de Torí i els de Chambéry i Annecy, els dos arxius departamentals francesos en què, al seu torn, van ser dividits els documents requisats. I encara avui, més de cinquanta anys després, els investigadors han de desplaçar-se a les tres ciutats o recórrer als microfilms per tal de poder consultar les sèries completes.

LA PARTICIÓ DELS ARXIUS SAVOIANOS: HISTÒRIA D'UNA ABERRACIÓ

Allò que s'ha volgut presentar com una repatriació no deixa de ser, en definitiva,

una aberració. Primer, perquè aquests papers no van ser mai arrabassats a França, ni formaven part de cap dipòsit documental o arxivístic indegudament traslladat a Torí, sinó que constituïen els registres administratius de l'antic ducat de Savoia, amb capital primer a Chambéry, des del segle XIII, i després a la ciutat del Po, del XVI al XIV, del qual es van segregar a mitjan d'aquesta última centúria els territoris cisalpins, annexionats per França, mentre que els transalpins, del Piemont a la Ligúria, s'incorporaven al nou regne de la Itàlia unificada. I segon, perquè òbviament l'administració de la casa ducal —reial a partir de 1718, quan Víctor Amadeu I obtingué el títol de rei de Sardenya— comprèn el conjunt dels seus territoris, sense que siga sempre possible destriar en les sèries i registres els documents que afecten individualment cada domini. Es pot, evidentment, fragmentar i repartir les sèries i els registres de manera aleatòria, sense cap altre criteri que el de la mateixa voluntat de fragmentar i repartir, de manera més o menys equitativa, uns fons que són, per la seua pròpia naturalesa, indivisibles, inseparables. Però això no resulta admissible des de cap punt de vista científic, arxivístic, basat en el respecte a la integritat dels fons, i constitueix —com ens reconeixia el mateix director dels Archives Départementales de Savoie, on es conserven la major part dels documents desmembrats, en la visita que hi vam fer el 1998—, un despropòsit absolut.

L'amputació i dispersió dels fons de l'antic ducat de Savoia, possible només pel desordre creat per la guerra i la impotència dels vençuts per oposar-se a les exigències dels vencedors, obeeïa essencialment a una motivació política i nacional. Com que

Savoia havia estat incorporada a França el 1860, resultaria lògica i natural igualment la recuperació dels fons documentals savoians, ara que la resolució de la guerra ho feia possible. Això suposava plantejar el pressumpte contenciós entre dos estats, França i Itàlia, i oblidar que els documents en litigi no pertanyien a dos territoris clarament diferenciats, la Savoia francesa i el Piemont italià, sinó a un antic estat unitari, el ducat de Savoia, amb més de vuit-cents anys d'història independent, primer al si de l'Imperi i després, ja en l'època moderna, en una constant i successiva alternança d'aliances i enfrontaments amb les monarquies francesa i espanyola.

Estès a ambdues vessants dels Alps, a cavall de la vall del Roine i de la vall del Po, el comtat de Savoia —ducat des de 1416— remunta els seus orígens a començaments del segle XI. Des d'aleshores, la seua història ha estat la dels seus esforços per mantenir la independència, primer enfront dels altres territoris imperials veïns, com el Delfinat, els cantons suïssos del Valais i Ginebra o el Milanesat, i més tard com a objecte de discòrdia, successivament, entre França i l'Imperi, entre França i Espanya i entre França i Àustria. Els seus arxius, naturalment, no podien quedar al marge d'aquestes vicissituds, i tant en les diferents seus que han tingut, com en els fons documentals que han anat reunint, reflecteixen les successives expansions i contraccions territorials del ducat. Cap a finals del segle XII, Humbert III havia estès ja els límits del comtat al Piemont, el Valais i el país de Vaud. I un segle després, Chambéry esdevenia la capital administrativa d'aquest vast territori i, en conseqüència, la seu del conjunt dels arxius del comtat. L'administració savoiana era,

al segle XIII, una de les més desenvolupades d'Europa, gràcies en bona mesura a les freqüents estades de membres de la família comtal a Anglaterra, on van ser heretats amb diversos dominis i distincions, i als contactes també dels seus funcionaris amb les diverses instàncies de l'administració reial anglesa. Inicialment, els arxius comtals, encara poc importants, es conservaven en les diferents residències dels comtes. Tanmateix, la progressiva extensió dels dominis comtals exigí la centralització de l'administració i la seua fixació a Chambéry a finals del segle XIII. Tres segles més tard, però, i com a conseqüència de les successives invasions franceses, en el context de les guerres entre Francesc I i Carles V, el duc Emmanuel Filibert decidí transferir a Torí la capitalitat dels seus estats i, amb ella, l'administració ducal i tots els seus arxius (1562).

El trasllat tant de la cort com dels registres documentals de l'antiga capital a la nova —registres de tot el ducat, on es barrejava de manera indestriable la documentació de la Savoia estricta i del Piemont, així com de la resta dels dominis patrimonials dels ducs— reflectia també el pes que havia anat assolint la vall del Po, i en particular la ciutat de Torí, una gran urbs pròxima ja als cent mil habitants, en el conjunt del ducat. Però no en suposava, de cap manera, la italianització. De fet, a Savoia no es parlava ni l'italià ni el francès, sinó un dialecte provençal que ha perdurat gairebé fins a la segona guerra mundial. Amb tot, la llengua escrita de l'administració, i també la de la cort i la dels homes de lletres, era ja, des del segle XIV, la francesa. I els vincles, especialment històrics i culturals, amb França no deixaren d'enfortir-se al llarg de l'edat moderna. Fins al

punt que, en part pel ressò que hi tingueren les idees revolucionàries i en part per la mateixa dinàmica expansionista de la nova República Francesa, Savoia va ser annexada per aquesta el 1792 i ràpidament trasmudada en el departament de Mont-blanc, amb capital a Chambéry. També seria annexat el Piemont, el 1802, amb el nom de Po i capital a Torí, en una clara mostra que l'expansionisme francès no tenia límits ni necessitava justificacions històriques, culturals o lingüístiques. La doble annexió de Savoia i el Piemont a França originà un nou trasllat d'arxius, aquesta vegada a la inversa, de Torí a Chambéry, per tal de facilitar la confecció del mapa topogràfic i cadastral de la regió, per bé que van ser molts més els fons desplaçats. Altres documents van ser transferits, al seu torn, als Arxius Nacionals de París. Poc després, l'enfonsament de l'imperi napoleònic i la consegüent restauració de la casa de Savoia comportaven un nou moviment de documents, en direcció ara cap a Torí, la capital de la monarquia sarda.

Restituït a la casa de Savoia pel congrés de Viena el 1815, el ducat només reeixí a mantenir la independència a penes cinquanta anys més. Efectivament, el protagonisme del Piemont i de la mateixa casa ducal –convertida ja en reial des que els Savoia esdevingueren també reis de Sardenya, el 1718– en l'empresa de la unitat italiana acabaria jugant en contra de la seua integritat territorial. Pel tractat de Torí de 1860, i a canvi del reconeixement del nou regne d'Itàlia, erigit pels Savoia des del Piemont, França rebia finalment Niça i Savoia. La construcció de la nova Itàlia es feia, doncs, a costa de l'estat que havia impulsat la unitat, i França en sortia beneficiada. Savoia era ara dividida en dos

departaments, Savoie, amb capital a Chambéry, i Haute-Savoie, amb capital a Annecy, i Niça, la vila natal de Garibaldi, un dels impulsors també del *rissorgimento* italià, esdevenia el cap del nou departament francès dels Alps-Maritimes.

El preu de la unitat italiana havia estat l'amputació territorial de l'antiga Savoia, però l'arxiu ducal continuà conservant la seua integritat, incorporat al nou Archivio di Stato de Torí. Fins el 1950, quan França imposà la desmembració del fons i el seu repartiment entre Torí, Chambéry i Annecy, aprofitant la debilitat d'una Itàlia vençuda en la guerra. La fragmentació i dispersió del fons arxivístic savoità, duta a terme precisament per historiadors i arxivers, no deixava de ser un disbarat, sense cap justificació científica ni cap altra motivació que l'estrictament política, que atemptava contra el principi de procedència dels fons, que ha de guiar la conservació i ordenació de qualsevol arxiu. En efecte, que molts dels documents es referissen a la Savoia ara francesa –cosa natural, tractant-se d'un territori de l'antic ducat– no és suficient motiu per dividir un arxiu que és en ell mateix unitari, perquè és l'arxiu d'una única institució, el ducat, i de les diferents instàncies administratives que la componen –de la cancelleria a la cambra de comptes–, i no dels diferents territoris que componien el ducat. Si s'hagués respectat el criteri de procedència, és a dir, el fet que tots aquests fons documentals havien estat produïts per una mateixa institució, l'administració ducal, l'arxiu no hauria hagut de fragmentar-se mai. Aferrar-se, tanmateix, al criteri de pertinença, malgrat que els arxivers s'entestaven a afirmar el contrari, és a dir, al fet que una gran part d'aquests documents es re-

ferissen a la Savoia francesa –però també, al mateix temps, al Piemont, al Valais i als altres territoris que, en un moment o altre de la seua història, formaren part del ducat, cosa que complica i fa gairebé impossible la tria, la separació clara, entre els fons específics d'un territori i els d'un altre–, només es pot justificar des de l'afany nacionalista que impregnava i motivava les exigències franceses, que presentà la partició dels fons i el seu trasllat a França com una veritable repatriació.

ENTRE LA PROCEDÈNCIA I LA PERTINENÇA

Les guerres d'arxius són tan antigues com els mateixos dipòsits documentals. Res tan preat com apropiari-se de la informació que permet conèixer millor l'adversari. Saber d'ell amb pèls i senyals com s'organitza, quines són les forces i els recursos de què disposa, implica, ja d'entrada, una victòria. D'Hammurabi, que arramblà les tauletes d'argila de l'enemic per utilitzar-les no precisament per a fins pacífics, als *captured records* italians, alemanys i japonesos per part dels anglo-nord-americans l'endemà de la segona guerra mundial, s'han perpetrat autèntics assalts a la memòria dels vençuts. Gairebé quatre mil anys arranant arxius proporciona sens dubte un bagatge formidable d'experiència que garanteix cada vegada més la perfecció de les intencions, a part d'il·lustrar les habilitats humanes depredadores. A voltes l'assalt ha subministrat un botí escripturari convenientment traslladat en una altra seu, altres ha derivat en la destrucció dels fons, en una operació conscient d'arrasar el passat.

Contra els trasbalsos insensats dels arxius, que tingueren probablement un dels seus moments àlgids en les guerres napoleòniques –quan també circulaven pedres de la Roseta, mòmies o frisos grecs a balquena–, s'aixecà la veu dels historiadors, que d'ençà de la meitat del segle XIX tractaven de fer de la seua disciplina una ciència amb cara i ulls. Calia posar ordre enmig d'un caos que, en trencar un ordre primigeni d'organització i dispersar els documents, per després encara tornar a ordenar-los segons una lògica arbitrària, dificultava enormement quan no impossibilitava dur a terme qualsevol projecte seriós de recerca. Un pas endavant per frenar espolis i transferències fou la distinció entre «arxiu històric» i «arxiu administratiu», cosa que accelerà la formació d'una classe professional d'arxivistes, experts en la conservació, classificació i interpretació de les escriptures antigues. En tot cas, assistim ja a la primera declaració basada exclusivament en raons científiques contrària als desmembraments. El 30 d'octubre de 1866, al tractat que a Viena signen Itàlia i Àustria, arran de la independència italiana, i pel qual aquella li restituïa els arxius de la República de Venècia, s'hi especificava que els documents històrics i polítics d'interès mutu que havien romàs en possessió de l'altra potència, «en profit de la ciència històrica» no podien ser separats dels arxius als quals pertanyien.

A poc a poc, doncs, una major sensibilitat i un sentit comú científic preservaven els arxius històrics. No eren al cap i a la fi només dipòsits de vetustes i rares escriptures, sinó els millors testimonis per a la construcció d'aquelles mateixes nacions que el Romanticisme exaltava. El criteri de procedència territorial, és a dir,

el de producció per una mateixa institució, s'imposava al de pertinença territorial, que reuneix tots els materials documentals referits al territori en qüestió amb independència de la institució que els ha produït. Per això els fets de la Savoia, a mitjan segle XX, quan ja es podien donar per liquidats els efectes perniciosos de la pertinença, significaven un pas endarrere que podia tornar a obrir la caixa de trons dels botins i les reclamacions de territoris antigament afectats per una sola institució.

Els tractats internacionals no preveuen cap ingerència al si dels estats. El principi territorial, la independència jurídica, l'orgull xovinista també, alcen barreres infranquejables a qualsevol intromissió d'organismes o veus exteriors. Els conflictes interiors, tant els de caràcter nacional com els estrictament civils, han provocat desastres irreparables. La destrucció de la Biblioteca de Sarajevo sota l'impacte de les bombes sèrbies és, potser, l'exemple més recent de devastació i d'intent d'aniquilar la memòria de l'altre. A casa nostra, el juliol de 1936, cremaven per sempre més arxius municipals, parroquials, monàstics i generals, en aquell arravatament espontani dels subalterns, tan comú en les *jacqueries* medievals, contra els signes i els símbols que en la seua perspectiva identificaven amb els dels poderosos.

Tot just arran de la guerra civil, els insurrectes, ja des del primer moment de la sedició, miraren d'apoderar-se de tots aquells materials que els havia de facilitar el desplegament de la repressió; bona part de la Generalitat republicana en foren confiscats i traslladats a Salamanca, bo i crebantant el principi de procedència, que sostenia la normativa i el seny arxivístics. Amb el retorn de la democràcia, el govern

de Catalunya n'ha reivindicat el retorn, però ha xocat amb una enterca resistència per part de l'Estat espanyol, aferrant-se justament a la lògica temàtica –la d'un arxiu de la guerra civil– que ens situa de nou en les antípodes dels criteris arxivístics internacionals.

La demanda d'aquests papers a Catalunya ha fet revifar al seu torn un altre conflicte intern, el de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, el qual conté vastes i importants sèries documentals relatives als regnes que històricament en varen formar part, Catalunya, Aragó, País Valencià i Illes Balears, a banda de les possessions italianes. Determinats sectors socials, de signe més aviat conservador, en particular valencians, han arribat a exigir el repartiment de l'ACA, atès que la seua documentació no es refereix tan sols a la comunitat autònoma que l'alberga sinó a totes aquelles que integren l'estat que va desaparèixer amb el triomf borbònic. Aprofiten la reclamació, a més, per acusar la Generalitat catalana d'actuar amb doble raser, quan demana el retorn del que és seu –els anomenats «papers de Salamanca»–, però s'obstina a patrimonialitzar en exclusiva el que és de tots. Aquests fútils arguments descansen sobre un error de partida, atès que la Generalitat no en té la titularitat, i per tant no té capacitat per retornar res. Però, per damunt de tot, l'ACA és un arxiu integral, del conjunt de la Corona, i per tant indivisible.

En el fons, aquestes demandes absurdes de partició, fruit de la més completa ignorància –de l'arxiu, del seu origen, dels seus fons i dels criteris científics en matèria arxivística– i de l'exacerbació del sentiment regionalista, atiades des de les instàncies centrals de l'estat, no tenen en compte perspectives més generals ni la

possibilitat de comparar amb altres casos similars. L'Archivo de Indias conté documentació de tots els països sud-americans que integraren la corona espanyola; però a cap estat d'avui dia se li acut de demanar els originals que es refereixen al seu territori. També fóra un desfici que cada un dels països de la Commonwealth reivindicassen la part alíquota dels Arxius Britànics. O que des de Viena sortissen vagons de documents de la monarquia dels Habsburg cap a cada un dels països que un dia van formar part de l'Imperi austro-hongarès. La magnitud del despropòsit es repeteix si dels dipòsits públics passem als de caràcter privat. La Ford, la Nestlè, Repsol o Microsoft són companyies transnacionals, perfectament adaptades a les pulsions de la globalització. A les respectives seus centrals s'emmagatzemen ingents quantitats d'informació sobre suport digital relativa a la xarxa d'estats en què són presents. Però queden fora de lloc peticions futures de remissió dels fons relatius a cada un d'aquests estats, perquè la Ford, la Nestlè, Repsol o Microsoft són objectes observables per si mateixos, susceptibles d'investigació en totes les seues dimensions, començant per les geogràfiques. Qualsevol amputació desvirtuaria la complexitat d'aquests gegants del capitalisme.

PASSIÓ PER L'ESCRIT: L'ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ

La formació i el desenvolupament de l'Arxiu de la Corona d'Aragó reflecteix amb clara rotunditat la gènesi i les vicissituds posteriors de la Corona d'Aragó, d'aquell estat medieval que, inesperadament, sorgeix el 1137 arran del matrimoni del com-

te de Barcelona, Ramon Berenguer IV, i la princesa d'Aragó, Peronella. Abans de la unió, catalans i aragonesos per descomptat que no ho deixaven tot a les contingències atzaroses de la memòria. L'acció de govern és tan complicada com l'exercici de la justícia, un encreuament continu d'interessos que a males penes poden harmonitzar-se si les raons dels uns i dels altres, començant per les dels poderosos, no recolzen sobre unes escriptures convenientment legitimades per la fe dels notaris o l'ostensible signatura reial o comtal. En una querella, ens diu Pierre Bonnassie al seu llibre *Catalunya mil anys enrera*, l'important no és tant l'exposició dels arguments com l'administració de les proves: «I les dues parts foren interrogades pels jutges, que els demanaren si podien provar el que declaraven amb escriptures o testimonis», llegim en un document del 15 de maig de 1014. Dels dos tipus de proves admeses per la llei, *aut per scripturas aut per testes*, ara i adés es privilegia la prova escrita, minuciosament examinada pel tribunal. Tot document sospitós hi és rebutjat, i dels reconeguts com a autèntics es concedeix preferència al més antic, al cap i a la fi el més venerable. A l'alba del primer mil·lenni, entorn dels comtes catalans, si més no el de Barcelona, despunten dos serveis bastant ben organitzats, com és el de la justícia i el de les escriptures. Els escrivans formen un personal homogeni dirigit per un cap anomenat *pincerna*. Encara no som davant una veritable cancelleria, però, afirma Bonnassie, està en camí de formació, de la mateixa manera com a poc a poc va organitzant-se metòdicament la conservació dels arxius.

Cal esperar fins al 1180, en temps d'Alfons el Cast, per trobar la primera re-

ferència explícita a un arxiu reial. Així, doncs, l'octubre de 1180, el rei presenta davant la cúria en ple reunida a Tarragona uns documents procedents del seu arxiu per tal de provar que li pertanyen determinats castells: *dominus rex... ad hoc probandum inducebat alia similia sacramentalia de suo archivo producta*. El propòsit de demostrar els drets sobre les fortaleses, contra les vel·leïtats centrífugues dels qui les regien en nom del rei, du el Cast a encarregar a Ramon de Caldes, degà de la catedral de Barcelona, una escrupolosa tasca de classificació documental, fins aleshores *in ordinatione confusa*, que culminava el 1194 amb la compilació del *Liber Feudorum Maior*, un dels primers i millors registres administratius d'una monarquia medieval.

Les conquestes de Mallorca i València en el breu espai de quinze anys dilaten extraordinàriament el territori de la Corona. Sense una administració central eficaç, l'edifici s'hauria ensorrat. És per això que a partir de Jaume I el poder descansa cada vegada més sòlidament sobre un personal burocràtic, competent i professional, sovint preparat a les universitats que comencen a proliferar arreu d'Occident. El fet transcendental en la història de l'Arxiu Reial és la constitució de la Cancelleria, la funció de la qual abastava tot l'àmbit referent a la producció documental, de la redacció a la rúbrica i del segellament a la tramesa. La pràctica de copiar tots i cada un dels documents expedits per la Cancelleria en uns registres de paper, després enquadernats, donen lloc a la sèrie dels Registres de Cancelleria. Bé podríem dir que l'Arxiu Reial són els Registres de Cancelleria i tota la resta. El seu arc cronològic, de 1257 a 1727, i el seu volum, amb 8.074 registres, el converteixen en una de

les sèries documentals més importants de tots els temps. Només a l'Arxiu del Vaticà podríem trobar un conjunt similar i de la mateixa importància. Un ingent volum documental en la producció del qual va ser determinant també el pas del pergamí al paper com a suport escripturari, fabricat als molins de Xàtiva i ràpidament difós a tota l'Europa cristiana.

L'estat creix i les necessitats econòmiques es multipliquen. A la governació del país s'afegeix una ambiciosa projecció exterior, que té el punt de mira en les illes de Sicília, Còrsega i Sardenya. Per fer-se un lloc entre les corones de Castella i França, que li disputen a la d'Aragó l'hegemonia mediterrània, es requereixen més recursos. El príncep ja no pot viure del que és seu, i ara més que mai necessita del concurs dels súbdits. Cal, doncs, reorganitzar a fons els canals de finançament i, a l'igual que a la Cancelleria, preveure uns organismes competents per administrar els cabals que, al cap i a la fi, permetran l'acció executiva. Aquests seran la Batlia General i, sobretot, el Mestre Racional, un càrrec que, dut per Pere el Gran, el fill de Jaume I, de Sicília, es converteix en interventor general i tribunal de comptes de la Corona. Les sèries documentals, magnífiques també, desapareixen amb els decrets de Nova Planta.

La massa documental que a poc a poc va ingressant a l'Arxiu Reial suggereix una mena de passió desmesurada per l'escrit, allà on es barreja el desig de conservar la memòria reial i la dels avantpassats, i l'obsessió de fonamentar uns drets. Tota la societat i no sols la cort ho viu així també. Mentre que municipis, senyories i institucions eclesiàstiques no descuiden la creació dels seus arxius, els particulars acudeixen

intermitentment als notaris. Poblacions insignificants compten amb diversos notaris que es disputen la clientela. A l'igual que els usos de la Cancelleria, els notaris, després d'estendre el pergamí corresponent, no s'estan de fer una còpia dels documents als seus protocols, que passen de pares a fills; i a l'igual que els Registres de Cancelleria, els continguts són d'allò més variats i els protagonistes tots els grups de la societat urbana i rural. Avui dia els Països Catalans són propietaris d'un conjunt documental prodigiós, però així i tot no deixa de ser un pàl·lid reflex del que guerres, saqueigs, càstigs i avalots han devastat.

En aquesta ànsia de passar-ho tot pel càlam i la tinta, per transferir-ho tot al paper o al pergamí, Jaume II i Pere el Cerimoniós representen dues figures claus. No sols pels seus llargs regnats —trenta-sis i cinquanta-un anys respectivament— i la magnitud del que escrigueren, o s'escrigué a instància seua, sinó per la cura amb què s'ocuparen de la conservació dels materials. Ambdós són, en efecte, els veritables artífexs de l'Arxiu Reial. Tant es preocupen per recuperar fons originals dispersos o per fer còpies autèntiques de documents, com per concentrar i reunir en un mateix espai físic les dues grans seccions de la Cancelleria i el Mestre Racional, fins al punt que ja a les darreries del regnat de Jaume II es parla dels fons que, procedents de diversos llocs, han ingressat *in archivio palatii nostri Barchinonensis*. De fet, caldria fixar l'acta de fundació de l'Arxiu Reial el 1318, quan Jaume II mana condicionar per a arxiu dues cambres del palau reial, que havien quedat lliures després de la construcció de la nova capella. I ací quedaria fins 1770. La centralitat de l'arxiu en

la bona administració del país empeny el Cerimoniós a nomenar per primera vegada un arxiver, en la persona de Pere de Passeia, amb la comesa de «reconèixer i conservar documents, escriptures i registres que són dipositats al nostre Arxiu Reial de Barcelona —*pro recognoscendis et conservandis instrumentis, scripturis et registris qui in archivio nostro regi Barchinone recondita sunt*—, i evitar que la pols i les arnes no els deterioren. Tot i que eximeix Passeia de seguir-lo en els seus viatges i l'obliga a residir contínuament a Barcelona, l'arxiu encara no coneix un lloc fix, un emplaçament definitiu. Els progressos indiscutibles de la centralització es veuen atenuats per la persistència de fons importants repartits, dins caixes i armaris, entre diversos convents i monestirs de dins i fora de Barcelona, com el de l'Hospital, el de San Juan de la Peña o Sijena. Fins i tot no ha desaparegut el costum dels funcionaris d'endur-se volums a casa per fer alguna tasca concreta, que de vegades no retornen i perillósament passen a subhasta a la seua mort.

L'estat de la Corona d'Aragó en la pràctica funcionava com una federació de regnes units per la figura del rei, una administració central, un exèrcit i unes corts generals. Però durant el crepuscle medieval, sobretot des de l'entronització dels Trastàmara, els mecanismes de l'estat central s'afluixen, en benefici dels poders perifèrics, tot al contrari del que s'esdevé en altres monarquies europees. Esperonades per les minories dirigents, que veuen en el major control del territori regional una millor defensa dels seus privilegis i interessos, va erosionant-se l'enèrgica concepció unitària que havia presidit els destins de la Corona. A poc a poc la particularitat aragonesa, valenciana, mallorquina o ca-

talana s'imposa a la perspectiva general. L'Arxiu Reial, una vegada més, no tarda a reflectir les tendències autonomistes. Ja és significatiu que durant els dos anys d'interregne, entre la mort el 1410 de Martí l'Humà i el nomenament a Casp de Ferran d'Antequera, l'arxiu passe al batle general de Catalunya i no a cap organisme comú de la Corona. Uns pocs anys més tard, el 1419, es crea l'Arxiu Reial al regne de València i el 1461 l'Arxiu Reial d'Aragó, on s'havien de dipositar la documentació referida a cadascun d'aquests dos països. El del regne de Mallorca no es forma fins a mitjan segle XIX, però abans, el 1585, el Gran i General Consell decidia fer «un arxiu gran, ahont stiguessen recòndits y guardats tots los actes, llibres y altres scriptures» de la capital, que en la pràctica reunia fons de la ciutat i la part forana.

La remesa des del principi dels fons produïts pel Consell Suprem d'Aragó, organisme creat el 1494 amb competències jurídiques sobretot, no entela la decadència de l'Arxiu Reial. Les més importants decisions de govern es prenen lluny de la Corona, condemnada a esdevenir perifèria d'un imperi amb un peu a Europa i l'altre a Amèrica. La mateixa documentació emanada pel Consell Suprem d'Aragó acaba anant a parar a Simancas, tot un símptoma d'impotència i subordinació. Registres que havien de ser conservats per l'Arxiu Reial romanen a l'Arxiu del Regne d'Aragó, i un arxiver com Joan Pi reclama el 1640 «que han de ser portats en aquest archiu». El personal és insuficient, no hi ha control, l'estat de l'edifici i el mobiliari és ruïnós: el desordre de les sèries és la seqüela de l'abandonament.

La represa durant el segle XVIII, després de la Guerra de Successió, es deu més aviat

a la iniciativa obstinada dels seus arxivers que a l'interès del nou estat borbònic. Com aquell qui diu s'ha de començar de nou, i això implica classificacions, inventaris, més espai, personal adequat. Així que el 1740 Francesc Xavier Garma i Duran és nomenat cap de l'arxiu, eleva un memorial al rei on sol·licita, entre altres peticions, la fusió dels quatre arxius reials de Saragossa, València, Palma i Barcelona en aquesta última ciutat, i la remissió per part de Simancas dels papers i registres del també suprimit Consell d'Aragó. Òbviament el projecte no passà de la idea, segurament per les resistències dels altres arxius.

El nom de «Archivo de la Corona de Aragón» s'utilitza per primera vegada el 1754, en un reglament de l'Arxiu. Quan el 1782 Garma mana fer dos segells, un més gran i un altre més petit, amb les armes reials i entorn seu la llegenda «Archivo de la Corona de Aragón», acabarà per difondre'l, bo i posant fi a la secular i tradicional denominació d'Arxiu Reial de Barcelona. La nova designació augmentava la indeterminació dels fons del Principat, que ja venia d'enrere. Mentre València, Palma i Saragossa tenien els seus propis arxius, el Principat havia ingressat i continuava ingressant la documentació pròpia del territori en l'antic Arxiu Reial. Els altres regnes, a més, se n'havien desentès totalment de la conservació, i aquesta és la raó d'una protesta el 1705 per part de la Generalitat de Catalunya, després d'unes obres d'ampliació, dirigida als regnes de València, Mallorca i Aragó perquè els costos fossin dividits en quatre parts, atès que l'Arxiu interessava a tots quatre regnes.

L'amenaça més gran contra la integritat de l'arxiu, però, prové de les resolucions de les Corts de Cadis. El 1814, els

diputats insten el trasllat de tots els dipòsits documentals de l'estat a Madrid. Pròsper Bofarull, el cap de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, redacta un paper on argumenta exitosament les raons per oposar-se a aquest disbarat centralitzador. Amb tot, el segle XIX registra una creixent intervenció i regulació dels estats en matèria arxivística i historiogràfica. És aleshores quan veu la llum una moderna legislació d'arxius promoguda pels estats nascuts de les revolucions burgeses. En aquest ambient, i impulsats per les respectives administracions centrals, sorgeixen centres especialitzats com l'École des Chartes a París, la Scuola di Paleografia e Diplomatica a Florència o l'Escuela de Diplomática a Madrid, amb la comesa de formar el personal dels arxius, alhora que es regula l'estatut jurídic i el funcionament dels grans dipòsits documentals. També l'Arxiu de la Corona d'Aragó esdevindrà així un centre públic, integrat en el sistema estatal espanyol.

UNA TITULARITAT DISCUTIDA

Durant tot el segle XX l'Arxiu de la Corona d'Aragó ha continuat sent de titularitat estatal, adscrit a la Direcció General d'Arxius, que en supervisa la gestió i en nomena el director i els funcionaris. Tanmateix, és antiga l'aspiració catalana de participar en la gestió d'un arxiu ubicat dins el seu territori i que, a més, la majoria de la documentació que conté el concerneix. Ja als anys trenta, en plena guerra, hi hagué intents per part de la Generalitat d'assumir-ne el control. I, posteriorment, en el mateix Estatut de Sau, de 1979, es contempla la creació, sota tutela de l'estat,

d'un patronat «en el qual tindran participació preeminent la Generalitat de Catalunya, altres Comunitats Autònomes i províncies, si s'escau». En més de vint anys, però, no s'ha avançat gens. L'estat no ha creat el patronat i l'existència d'aquest només és esgrimida cada vegada que la Generalitat reivindica un canvi en la situació legal de l'arxiu. El 13 de juliol de 2001, el Parlament de Catalunya aprovava per unanimitat la inclusió de l'ACA en el sistema català d'arxius, decisió que immediatament aixecà les protestes del PP balear i valencià, i aquest últim, a través de la seua majoria absoluta en les Corts Valencianes, instà el govern central, també del PP, a interposar recurs d'inconstitucionalitat contra la Llei catalana d'arxius i documents, en considerar que l'article 20.1 constitueix «una vulneració de la unitat històrica de l'Arxiu de la Corona d'Aragó», recurs que finalment va ser acceptat pel Consell de Ministres el 3 de febrer de 2003, en interpretar que l'esmentada llei vulnerava «competències exclusives de l'estat».

La polèmica no és nova. Cada reivindicació del Principat relacionada amb la titularitat o la gestió de l'ACA ha generat les pretensions més delirants per part dels sectors més reaccionaris de les societats aragonesa, balear i, sobretot, valenciana. Totes elles, al capdavant, amb un mateix i únic escenari final: el trossejament i repartiment regional dels fons de l'arxiu. Una solució desficiada que naix de la pura visceralitat: agreujats pel que consideren una prova més de la rapacitat catalana, no dubten a sacrificar fins i tot la mateixa integritat del dipòsit documental. Els arguments no poden ser més pobres i banals: «ho volen tot». Els catalans volen emportar-se de Salamanca els papers de la Gene-

ralitat republicana, atemptant contra la unitat d'aquell arxiu i, al mateix temps, volen també quedar-se, sota el pretext ara de la unitat de l'ACA, els documents aragonesos, balears i valencians.

En aquests plantejaments tan primaris, hi ha una bona dosi d'ignorància, tanta o més com de mala bava. Com en el cas de l'Arxiu Ducal de Savoia, els documents de les sèries nuclears de l'ACA no es poden separar. Afecten indistintament els diferents territoris de l'antiga Corona d'Aragó, ben sovint de manera conjunta i, de vegades, fins i tot en la mateixa pàgina. En un mateix foli dels registres de cancelleria, en efecte, podem trobar disposicions referides a Perpinyà, Alacant, Osca, Ciutadella i Palerm. Només les tises podrien desunir-les. I, més que sèries, registres o documents, l'únic que es podria repartir serien retalls, i encara sempre que la part de darrere no estigués escrita, perquè mai no se sabia qui tindria precedència, si un assentament relatiu a Catarroja o un altre de Santa Perpètua de la Moguda. També s'oblida que, mentre que cada un dels regnes de la Corona, com hem vist, disposà des del final de l'edat mitjana del d'un arxiu territorial propi, Catalunya continuà dipositant la seua documentació en l'Arxiu Reial de Barcelona, que fusionava així, per tant, els fons generals de la Corona amb els produïts per les institucions catalanes. L'actual Arxiu de la Corona d'Aragó reuneix, doncs, la documentació unitària de la confederació catalano-aragonesa, indestriable i inseparable, (fonamentalment les sèries de Cancelleria, Consell d'Aragó i Mestre Racional, aquesta última incorporada, juntament amb la de Batlia General, el 1936) i els fons propis del Principat de Catalunya (entre altres, la Batlia General, la Gover-

nació General, la Generalitat de Catalunya i dipòsits de procedència eclesiàstica o privada com els manuscrits de Ripoll o el fons del marquès de Sentmenat).

Per damunt de polèmiques demagògiques i interessades, una solució és possible i necessària. I probablement hauria de passar per la creació d'un patronat amb representació de totes les comunitats autònomes implicades i de l'estat, però també pel reconeixement de la doble naturalesa de l'arxiu, general de tota la Corona d'Aragó i alhora privativa de Catalunya. El patronat en supervisaria la gestió i en nomenaria el director i els funcionaris, competències ara en mans exclusivament de l'estat, a través de la Direcció General d'Arxius, com es fa ja amb altres organismes autònoms. També introduiria una mica de seny en l'estèril polèmica sobre la titularitat de l'arxiu, aquietant les disbaratades reclamacions de fragmentació i repartiment dels fons, que, d'altra banda, les noves tecnologies permeten de reproduir i, per tant, de fer-ne tantes còpies com es vulga per als diferents ens autonòmics representats en el patronat. S'aconseguiria així un doble objectiu: resoldre el contenciós simbòlic, ja que totes les comunitats autònomes podrien disposar d'una còpia digital dels fons generals de l'ACA, i, sobretot, facilitar l'accés dels investigadors aragonesos, balears i valencians a una documentació al cap i a la fi comuna i substancial per a la història pròpia de cada territori i del conjunt de la Corona d'Aragó.

No ens enganyem, però. La discussió no ha estat mai ni arxivística ni historiogràfica. Com tampoc no ho va ser l'amputació i requisada de l'arxiu savoia. El que es dirimia el 1950, entre França i Itàlia, i ara, entre l'Estat espanyol i la Generalitat cata-

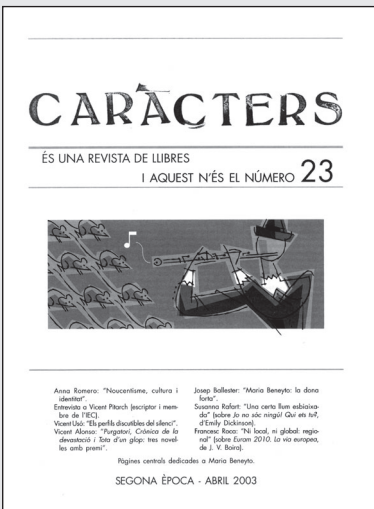
lana, era i és una qüestió essencialment política, de forta càrrega simbòlica. És el que tenen sempre les guerres d'arxius. □

NOTA: Ja en impremta aquest article, hem tingut notícia de les jornades celebrades per l'Associació d'Arxivers de Catalunya els passats 2 i 3 de maig, en el marc de les quals s'ha presentat el llibre *L'Arxiu de la Corona d'Aragó. Un nou perfil per a l'Arxiu Reial de Barcelona*, editat per la mateixa Associació. El llibre, les conclusions del qual han estat assumides pel conjunt dels arxivers catalans, proposa convertir l'ACA en «un arxiu tancat que custodïi els seus fons documentals actuals que provenguin de l'administració reial, tant els que afecten el conjunt de la Corona d'Aragó com els que provenen d'institucions exclusives de Catalunya». És a dir, bàsicament, el fons originari de l'Arxiu Reial de Barcelona, del Consell d'Aragó, Mestre Racional, la Batllia General de Catalunya, Reial Audiència de Catalunya i Governació General de Catalunya. També es proposa que el futur patronat de l'ACA, integrat pels governs autonòmics de Catalunya, Aragó, les Balears i València, i pel Ministeri de Cultura, regesca la part comuna d'aquests fons reials, mentre que la part referida només a Catalunya siga regida a través d'un acord bilateral entre el Ministeri de Cultura i la Generalitat de Catalunya, a la

qual correspondria la titularitat i la gestió dels documents. Per contra, la documentació relativa a la Generalitat de Catalunya, els autors consideren que hauria de ser de titularitat de la Generalitat i traslladada a l'Arxiu Nacional de Catalunya. De fet, argumenten, l'Arxiu Reial de Barcelona mai no va fer d'arxiu «central» de la Corona i als segles XIX i XX ha estat «una mena de succedani d'arxiu general de Catalunya».

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- R.-H. BAUTIER, «Le retour en France des archives anciennes de la Savoie et du Comté de Nice», *Le Moyen Age*, 1951.
- E. GONZÁLEZ HURTEBISE, *Guía histórico-descriptiva del Archivo de la Corona de Aragón en Barcelona*, Madrid, 1920.
- Guía del Archivo de la Corona de Aragón*, a cura de Federico Udina Martorell, Madrid, Ministerio de Cultura, 1986.
- E. LODOLINI, *Archivistica. Principi e problemi*, Milà, 1990.
- A. PERRET, «La réintégration des archives savoisiennes de Turin (Comité des Travaux historiques et scientifiques. Section d'histoire moderne et contemporaine)», *Actes du 77e Congrès des Sociétés savantes*, Grenoble, 1952, pp. 563-572.

CARÀCTERS

ÉS UNA REVISTA DE LLIBRES
I AQUEST N'ÉS EL NÚMERO **23**

Anna Romero: "Noucentisme, cultura i identitat".
Entrevista a Vicent Pitarch (escritor i membre de l'IEC).
Vicent Usó: "Els perfils discutibles del silenci".
Vicent Alonso: "Purgatori. Crònica de la devastació a l'era d'un glòpi: tres novel·les amb premi".

Pàgines centrals dedicades a Maria Beneyto.
SEGONA ÈPOCA - ABRIL 2003

CARÀCTERS

REVISTA DE LLIBRES

Núm. 23 Abril 2003

Anna Romero: «Noucentisme, cultura i identitat»
Entrevista a Vicent Pitarch (escritor i membre de l'IEC):
«El capteniment de l'AVL m'ha semblat fins i tot patètic»
Vicent Usó: «Els perfils discutibles del silenci»
Adolf Beltran: «El dilema de la política cultural»
Vicent Alonso: «Purgatori, Crònica de la devastació,
Tota d'un glop: tres novel·les amb premi»
Josep Ballester: «Maria Beneyto: la dona forta»
Susanna Rafart: «Una certa llum esbiaixada»
Francesc Roca: «Ni local, ni global: regional»

Publicació Trimestral:
Gener · Abril · Juny · Octubre

Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
Av. Blasco Ibáñez 32 - 46010 València Tel.: 96 386 40 90 Fax: 96 386 44 93 E-mail: Vicent.Alonso@uv.es

Tothom guarda un secret. Restriccions d'accés als arxius a Alemanya i els Estat Units

Pau Viciano

«Tot ciutadà pot demanar la consulta dels documents que es conserven en els dipòsits dels arxius, en els dies i les hores fixats». Amb aquesta senzilla redacció, la llei del 7 de messidor de l'any II (24 de juny de 1794) establia el principi democràtic de transparència en la gestió dels afers públics. De fet, aquesta disposició legal concretava l'article 15 de la Declaració de Drets de l'Home (1789), on es proclamava que «la societat té el dret d'exigir comptes a tot agent públic de la seua administració». La França revolucionària, també en aquest aspecte, assenyalava un dels principis fonamentals que havia de presidir l'actuació de l'estat en els règims democràtics. Un estat al servei dels ciutadans i sotmès al seu control. A l'altre extrem de l'espectre polític, els règims totalitaris es caracteritzarien per la negació explícita —o pràctica— de l'accés dels ciutadans als documents «públics», fossen de caràcter administratiu o històric. El tancament dels arxius era una condició necessària per garantir el secretisme de les actuacions de l'estat i la reescriptura constant de la his-

tòria, inclosa la manipulació de textos i d'imatges del passat, amb què el poder totalitari —d'acord amb la màxima orwelliana— pretenia controlar el present i el futur de la societat. El nazisme i l'estalinisme serien els casos extrems d'una política negadora de la transparència i de la memòria que tindria gradacions en el trist ventall de dictadures i règims autoritaris del segle XX. Però fins i tot als països democràtics l'accés als documents que custodien els arxius estatals —o «nacionals»— es veu sotmès a restriccions. Sembla raonable que el dret dels ciutadans a conèixer l'actuació dels poders públics en el present i en el passat es limite atenent altres principis, com el de la seguretat col·lectiva i la privacitat dels individus.

El problema és que sota l'etiqueta de «seguretat nacional» —«seguretat de l'estat», que potser seria un terme més ajustat, pot tenir connotacions totalitàries— poden encabir-se moltes realitats que massa sovint tenen més a veure amb la «raó d'estat» que no amb els interessos col·lectius de la societat democràtica. El mateix succeeix amb el principi de respecte a la vida privada. Moltes vegades la defensa de la privacitat ha servit de barrera per protegir les elits governants de mirades indiscretas que podien posar al descobert les connexions entre decisions públiques i interessos privats,

Pau Viciano és historiador, especialitzat en història medieval. Actualment treballa a l'Arxiu del Regne de València. Ha publicat, entre altres, *La temptació de la memòria* (Tres i Quatre, 1995) i *Des de temps immemorial* (Tàndem, 2003).

o fins i tot per fer oblidar la responsabilitat dels funcionaris en èpoques fosques dels països actualment democràtics, com l'Alemanya nazi o la França de Vichy. I ha estat precisament a França on la denúncia d'historiadors i d'arxivers crítics ha permès de conèixer l'abast de les restriccions que protegeixen les zones sensibles de la història recent –i «recent» vol dir des de l'Afer Dreyfus i la Primera Guerra Mundial–, amb una cura especial en allò referent al règim del mariscal Pétain i la guerra d'Algèria, dues de les pàgines més negres de la història de la pàtria dels drets humans. Unes restriccions que, com detalla Sonia Combe en *Archives interdites*, converteixen els grans principis democràtics proclamats per la República en paper mullat.¹ Però això no és exclusiu de la pesada tradició d'estatalisme jacobina que arrossega França. També a l'Alemanya sorgida de la desfeta del nazisme i del comunisme soviètic, i als mateixos Estats Units, tinguts habitualment amb raó com un model de transparència, l'accés dels investigadors i dels ciutadans en general als arxius públics es pot veure severament restringit. Hi pesa la tradició legal i la cultura política de cada país, però evidentment la naturalesa dels fets històrics que es consideren comprometedors o, si més no, incòmodes per a la bona imatge democràtica del país.

EL CENTRE DE DOCUMENTACIÓ DE BERLÍN O L'ARXIU DE DÀMOCLES

El 7 de novembre de 1968, durant la jornada de clausura del congrés del partit democristià alemany al Berlín Occidental, una jove de 29 anys, Beate Klarsfeld, va

avançar fins al lloc on es trobava Kurt Kiesinger, el canceller de la República Federal, i va exigir la seua dimissió cridant-li «Nazi!» alhora que li engegava una sonora bufetada. Amb aquesta violència simbòlica, la jove –que va ser immediatament detinguda– culminava una campanya de denúncia de la persistència en totes les esferes del nou estat alemany –des de la judicatura a l'exèrcit– de dirigents amb un passat nazi. Perquè el fet és que, tal com va demostrar el seu marit, el «caçador» de nazis francès Serge Klarsfeld, Kiesinger n'havia estat, de nazi: un destacat dirigent de l'aparell de propaganda durant la Segona Guerra Mundial.² I no n'era l'únic. A l'inici de l'any següent Heinrich Lübke, el president de la República Federal, es va veure obligat a dimitir del seu càrrec davant les informacions que el vinculaven a la construcció de certs «objectes militars» que, a la fi, resultaren ser camps de concentració nazis.³ No va faltar qui veia darrere aquestes greus acusacions, ni més ni menys que contra el canceller i el president federal, la fosca mà dels serveis secrets de l'Alemanya comunista. Però el cas és que les acusacions es van revelar certes: estaven avalades per papers conservats al Centre de Documentació de Berlín, el gran arxiu del partit nazi i de les seues organitzacions paral·leles. El principal maldecap per a les autoritats alemanyes era que un dipòsit documental de material tan sensible –els casos esmentats només eren la punta de l'iceberg– escapava a la seua legislació sobre l'accés als arxius, perquè, des de la desfeta de l'Alemanya nazi, aquests documents estaven a Berlín però sota control dels Estats Units. La filtració, ja des del març de 1967, que el Centre de Documentació conservava informació so-

bre el passat nazi de Kiesinger va provocar tensions entre els dos països, i afavorí les reivindicacions alemanyes per obtenir la devolució dels fons. Hi havia una qüestió de prestigi: la nova República Federal reclamava així una parcel·la de la seua sobirania. Però, tal com es veuria en el tortuós procés de negociació que culminaria en 1994, l'aspecte clau per a Alemanya era regular segons la seua legislació –més restrictiva que la nord-americana– el coneixement d'una època tan incòmoda com el passat nazi.⁴

Quan succeïen aquests escàndols polítics, ja semblava molt llunyà l'abril de 1945, quan les tropes aliades salvaren de la destrucció milions de documents nazis amagats en un molí de paper a prop de Munic, en una mina de sal a Berchtesgaden i en altres llocs d'Alemanya. Aquests fons, que incloïen 11 milions de fitxes del partit nazi –es calcula que representen un 90 % del total d'afiliats–, es van concentrar a Berlín sota el control de les autoritats militars nord-americanes. Des del primer moment, aquesta documentació es va utilitzar en els judicis per crims de guerra, començant pel famós procés de Nuremberg i, en general, en les inciatives de desnazificació que es desenvoluparen fins al 1952. Aquest mateix any, en un clima de normalització de la presència internacional de la nova Alemanya en el bloc occidental –la República Federal formava part de l'OTAN des de 1949–, els nord-americans van acordar de retornar –val a dir que amb comptagotes– una part dels fons capturats a fi de «promoure relacions amistoses amb la República Federal d'Alemanya sobre unes bases normals». Però amb el benentès que els documents que podien perjudicar la seguretat nacional o

que es referien al partit nazi havien de romandre sota control dels Estats Units, de manera que sols es permetia la transferència dels fons que «no podrien comprometre la vida democràtica de la República Federal». Entre 1956 i 1962 es retornaren la major part dels fons anomenats «no biogràfics» –com els del Ministeri d'Afers Estrangers–, mentre que les autoritats nord-americanes es reservaven el control dels registres «biogràfics», és a dir, de la informació personal sobre els milers de militants del partit nazi, els documents potencialment més perillosos per a les elits governants alemanyes. En definitiva, els Estats Units es reservaven l'administració dels arxius que podien desestabilitzar, pels escàndols vinculats al passat nazi, la vida política d'un país aliât, però que no es volia plenament sobirà. Quan pocs anys després van esclatar els afers del canceller Kiesinger i del president Lübke, es va veure la importància que podia tenir un arxiu que pesava sobre la dreta alemanya com una espasa de Dàmocles.

Amb la filtració del passat nazi de Kurt Kiesinger, s'havia produït allò que precisament havien tractat d'evitar els Estats Units en reservar-se el control dels arxius del nazisme. La posició nord-americana va quedar tocada, i es van fer negociacions entre la República Federal i els Estats Units –amb Gran Bretanya i França, les altres potències aliades– per posar el Centre de Documentació de Berlín sota control alemany. Ara bé, l'any 1968 es va aturar el procés per part de les autoritats nord-americanes. El motiu ja no era la voluntat de supervisar l'estabilitat de l'abans vulnerable democràcia alemanya, sinó protegir l'accés dels investigadors particulars i dels historiadors a uns fons que, una vegada en

mans alemanyes, haurien estat sotmesos a majors restriccions. La legislació de la República Federal garantia la transparència dels arxius quan es tractava de demandes per crims de guerra, però una altra qüestió eren les recerques de caràcter periodístic o acadèmic sobre el passat nazi de persones particulars. En aquest cas, la legalitat alemanya, amb l'argument de protegir la privacitat dels individus, resultava molt més obstructiva que no l'actitud dels Estats Units. La sensibilitat nord-americana davant les demandes dels historiadors del nazisme tenia molt a veure amb l'emergència, ja als anys seixanta, de la memòria de l'Holocaust com a un tema influent en la vida cultural i política del país. Des d'aleshores, des del món acadèmic nord-americà i les associacions jueves es pressionaria a l'administració dels Estats Units perquè no passàs el control dels arxius nazis a la República Federal. Amb tot, la possibilitat tècnica –aleshores mitjançant la microfilmació– de reproduir els fons en litigi anava en contra de les argumentacions nord-americanes. Si es podia conservar als Estats Units una bona còpia dels documents retornats, fos quina fos la política arxivística alemanya, als investigadors se'ls podia garantir el mateix que havien tingut al Centre de Documentació de Berlín. En aquest context, el descobriment a les darreries dels anys vuitanta del robatori de milers de documents d'aquest arxiu, cosa que posava en evidència l'eficàcia de la custòdia nord-americana, va donar major força a les reclamacions alemanyes, fins al punt que en 1989 el Bundestag en reclamà formalment la devolució. L'Alemanya reunificada i econòmicament poderosa de finals de les darreries del segle XX aconseguiria a la fi la restitució dels arxius del

nazisme que havien estat capturats i reorganitzats pels aliats –sota control nord-americà– per perseguir els crims de guerra i el genocidi. La pràctica finalització de la microfilmació dels fons transferits, havia afavorit la resolució del plet, però la còpia no sempre podria suplir l'original. Encara que l'acord de devolució preveia que els Estats Units prodrien reclamar temporalment els documents originals en el cas de constituir proves davant els tribunals o per subsanar còpies defectuoses, les veus contràries a l'acord de transferència insistien en els problemes pràctics d'accessibilitat que plantejaven els microfilms, a causa del temps que trigarien a posar-se realment a l'abast dels investigadors i dels problemes de legibilitat. Uns problemes, aquests, derivats tant dels errors esperables per la rapidesa amb què s'havia hagut d'escómetre una empresa d'aquest abast –es tracta de milions i milions de fotogrames–, com per la mateixa naturalesa dels originals, sovint ells mateixos difícils de llegir. Ara bé, de tota la discussió sobre la conveniència de retornar els arxius, el que es despremia de la inquietud dels estudiosos nord-americans era el temor a l'obstrucció que Alemanya podia imposar al coneixement del seu passat nazi, mitjançant una legislació més restrictiva, però també per la predisposició negativa que hi adoptaven molts arxivers.

ARXIS BRUNS I ARXIS ROJOS: UN DOBLE RASER

L'actitud de la República Federal d'Alemanya pel que fa a l'accés a la documentació del nazisme i del comunisme ha estat molt diferent. En general, mentre ha ten-

dit a limitar-se la consulta dels arxius que podien traure a la llum el passat nazi dels seus ciutadans, els arxius de l'antic estat comunista, començant pels de la policia política (Stasi), han estat pràcticament oberts a tothom, de manera que ha pogut establir-se la implicació de molts particulars amb aquell règim. En el cas dels fons del Centre de Documentació de Berlín que es preveia que ingressarien –com així va succeir– al Bundesarchiv, el sistema federal d'arxius alemany amb seu a Koblenz, les reticències dels historiadors i d'altres investigadors del nazisme se centren en les restrictives lleis que protegien la privacitat dels individus, com l'aprovada en 1988, que impedia l'accés a molts registres o només permetia un accés limitat a certs documents, dels quals només es facilitaven còpies en què eren censurats els noms propis i altres informacions personals. En molts casos no es poden consultar els registres relatius a una persona fins trenta anys després de la seua mort i la llei facultava els arxivers a ampliar aquest termini, en cas de ser «d'interès públic», durant trenta anys més. En cas que no s'haja provat la mort d'una persona, la restricció s'allargaria fins cent deu anys després del seu naixement. Val a dir que en 1991 s'aprovà una llei especial que derogava, per al cas concret dels arxius de la Stasi, moltes d'aquestes disposicions legals que protegien la privacitat, una obertura que tanmateix es va negar a fer-se extensiva a la documentació nazi.

Segons afirmava en 1994 un alt responsable del Bundesarchiv, la legislació alemanya no impedia conciliar el dret a la privacitat amb el coneixement històric de l'època nazi. Però admetia que la informació subministrada podia censurar-se en

funció de la identitat i les motivacions de la persona que realitzava la consulta. «Per exemple –afirmava–, si *Der Spiegel* vol fer un bon article de caràcter general sobre crims de guerra, llavors por tenir tots els documents que vulga. Si vol fer un article sobre una acció particular que va tenir lloc en un poble concret durant la guerra, aleshores pot obtenir la informació, però no els noms. I si tot el que vol es eixir i revelar que algú té un passat nazi o un pare nazi, llavors la resposta és 'ho lamente, però no'». En aquest sentit, s'admetia una considerable discrecionalitat dels arxivers a l'hora d'interpretar l'abast de les restriccions legals. Un altre destacat tècnic del Bundesarchiv, amb experiència en la gestió de fons nazis, afirmava: «no crec que puga separar-se l'accés als documents, de l'ús de l'accés als documents». D'aquesta manera, els investigadors interessats en un tractament «seriós» del passat podien esperar d'obtenir informació, encara que no necessàriament noms. Però la qüestió continuava sent la discrecionalitat –o arbitrietat– dels responsables tècnics dels arxius a l'hora d'avaluar la «seriositat» de les intencions de l'usuari. En general, però, els historiadors no tenien queixes de la col·laboració del Bundesarchiv en la recerca sobre l'Alemanya nazi. Tanmateix, admetien que aquesta actitud estava en funció de la bona voluntat de la direcció i de cada moment particular. En canvi, a nivell de base, l'actitud de molts arxivers havia estat més aviat obstructionista, ocultant l'existència de registres, negant la consulta als investigadors sense motiu justificat, i fins i tot destruint documentació relativa a l'època nazi. De fet, la impressió que es desprenia de la manera com s'aplicava la llei de privacitat era que «allò que

es protegia no era la privacitat de les víctimes, sinó més aviat la dels seus perseguïdors nazis supervivents». Un cas entre molts d'altres: amb la legislació vigent a la mà es pot impedir de conèixer qui es va beneficiar de l'«arianització» de cases en una ciutat determinada, és a dir, de la compra en condicions avantatjoses d'immobles expropiats als jueus, amb l'argument que es vol preservar la identitat de la víctima per respecte a la seua privacitat. És aquesta mena d'informacions sobre activitats no imputables des d'una perspectiva criminal, però sí censurables èticament, les que no solen ser accessibles segons la legislació i la pràctica arxivística a la República Federal. Ni el canceller Kiesinger ni el president Lubke no foren acusats de crims, però el seu passat nazi arruinà la seua carrera política. Els registres del Centre de Documentació de Berlín permetren descobrir el passat nazi d'un destacat diplomàtic austríac acreditat a la UNESCO, o que un dels presidents de la World Medical Association fou un metge de les SS vinculat al programa d'eutanàsia de discapacitats. Casos com aquests, que no implicaren causes judicials però que forçaren l'abandó de la vida pública dels implicats, es van poder descobrir gràcies a l'accés als fons nazis encara sota control nord-americà. En canvi, sota les condicions legals i pràctiques imperants a l'Alemanya reunificada aquesta mena de recerques probablement s'hauria vist bloquejada. Hi ha un consens entre molts sectors socials perquè la informació sobre el passat nazi de la institució, de la ciutat o la regió on tenen influència no surta a la llum o, almenys, que ho faça sense noms propis.⁵

En contrast amb el relatiu secretisme que encara presideix els dipòsits docu-

mentals de l'Alemanya nazi, els arxius de l'antiga República Democràtica Alemanya han resultat molt més accessibles. El cas més evident és el de la policia política del règim comunista, la famosa Stasi, tant per la importància de la documentació que conserva —milions de fitxes policials i d'informes sobre ciutadans de l'Alemanya de l'Est— com per la facilitat absoluta amb què poden consultar-se els seus fons.⁶ Des que en 1992 es va permetre a un grapat de destacats dissidents tenir accés als seus expedients policials, 1,8 milions de ciutadans han pogut fer el mateix, i s'han rebut igualment 3 milions de peticions formulades per empresaris per conèixer la implicació dels seus treballadors en aquella xarxa d'espionatge interior. La difusió d'aquestes informacions ha tingut conseqüències serioses en la vida de moltes persones, especialment la pèrdua del seu treball en el cas dels funcionaris i empleats de l'estat. Però contràriament al que podria pensar-se, l'obertura dels arxius de l'est no es va deure sobretot a l'afany de revenja dels dirigents conservadors de l'Alemanya occidental. Va ser principalment el resultat de la mobilització dels grups de defensa dels drets humans que actuaven a la República Democràtica Alemanya. Ja en 1990, després de la caiguda del mur de Berlín, però quan encara no s'havia produït la unificació legal, un grup de dissidents va ocupar el quarter de la Stasi i reclamà l'accés públic als seus fons. Des de Bonn, la cosa no es veia clara. Molts polítics occidentals apostaven per l'amnistia i l'amnèsia com una garantia per afavorir la unificació sense desestabilitzar la societat de l'est. Però moltes personalitats públiques també temien que arribassen a la premsa les escoltes telefòniques i d'altres

informacions comprometedores que els afectaven, ja que la Stasi, per influir en la vida política occidental, també havia espíat a l'altre costat del mur. Era el cas del canceller Helmut Kohl, que més tard tractaria de defensar a través dels tribunals el seu dret a la privacitat. Significativament, foren Els Verds, el partit que de manera més ferma es manifestà al Bundestag per l'obertura dels arxius de la Stasi. Finalment, l'any 1991 el parlament federal de la nova Alemanya aprovava un conjunt de mesures legals que suspenien alguns aspectes de la legislació que protegia la privacitat dels ciutadans, a fi que poguessen consultar-se documents que afectaven la vida particular dels ciutadans i que havien estat obtinguts de manera il·legal pels serveis d'espionatge orientals. En general, l'efecte de la transparència arxivística ha estat més beneficiós que perjudicial per a la salut democràtica de l'Alemanya unificada. Molta gent ha quedat en evidència, però s'ha evitat la creació d'un clima general de sospita i de rumors que, sens dubte, hauria tingut conseqüències pitjors per a la normalització de la vida pública. Per tant, la qüestió del doble raser no pot deixar de plantejar-se si es compara el cas dels arxius del comunisme amb els del nazisme. L'èxit de la tendència democratitzadora en el cas oriental deu molt a l'excèpcionalitat del moment polític, però també és cert que l'abast comprometedor de la documentació comunista per als dirigents occidentals era de naturalesa molt inferior al que havia representat el seu passat nazi. Més encara: els fons de la Stasi podien posar en dificultats alguns dirigents de Bonn, però no tota una generació de «gent ordinària» com la que es va veure

implicada en el règim nazi. Potser hauria estat el moment de superar la història dels dos totalitarismes, fent també extensiva la voluntat de transparència a l'època de Hitler. Però la pressió de fons d'una societat occidental que se sent encara massa lligada a aquell malson no va permetre de plantejar-ho.

ELS ARXIUS PROHIBITS EN LA TERRA DE LA DEMOCRÀCIA

Fins i tot els crítics de l'*establishment* nord-americà reconeixen que l'accés dels ciutadans a la documentació dels poders públics és dels més transparents entre les democràcies liberals. Per això va provocar un considerable escàndol en els medis acadèmics l'aparició, en 1991, del volum de les *Foreign Relations of the United States*, la compilació de documentació diplomàtica del Departament d'Estat, corresponent als anys cinquanta, on sorprenentment no es publicava cap document relatiu a les activitats dels Estats Units per derrocar els règims d'Iran i de Guatemala. En aquest sentit, cal tenir en compte que la documentació que no apareixia en aquesta publicació oficial tampoc està disponible per als investigadors en els arxius originals. L'alarma que va crear aquesta censura va forçar el Congrés a establir, el mateix any, un organisme integrat per experts independents amb capacitat per determinar quins documents podien ser desclassificats, sense perill per a la seguretat nacional, i donats a conèixer públicament. Quatre anys després, en 1995, el president Bill Clinton dictava l'ordre 12958 per la

qual totes les institucions de l'estat –incloent-hi la CIA– havien de fer públics els documents de més de vint-i-cinc anys, que automàticament quedaven desclassificats. En cas que poguessen acollir-se a les excepcions assenyalades en l'ordre presidencial, sobretot argumentant les seues implicacions per a la seguretat nacional, els documents podien mantenir-se secrets, però eren les institucions que els havien produït les que havien de prendre la iniciativa de mantenir-los secrets i justificar-ne la decisió.⁷ El resultat d'aquesta política de transparència –relativa– ha estat la possibilitat de consultar un important volum de documentació sobre la Guerra Freda, tot i que massa sovint amb la censura de noms i d'altres dades que encara es jutgen comprometedores.

També en aquesta línia d'obertura, s'aprojava una legislació especial per afavorir la investigació dels crims de guerra nazis. Així es desclassificaven i es posaven a l'abast del públic els documents, de més de vint-i-cinc anys, relatius als crims nazis conservats en els arxius de les institucions estatals. Aquests documents, com tots els altres susceptibles de ser desclassificats, quedaven sotmesos a les exempcions vigents. Però hi ha un cas en què les restriccions han resultat absolutes, el dels sopitosos o criminals nazis que van emigrar als Estats Units després de la Segona Guerra Mundial, molts dels quals prestaren serveis a la nova pàtria d'adopció durant la Guerra Freda. L'afer és especialment incòmode en un país que s'ha erigit en campió de la persecució dels crims nazis i on la memòria de l'Holocaust té un relleu especial. Emparant-se en la protecció de la privacitat, els Estats Units protegeixen la

identitat d'aquestes persones que només van poder entrar al país sota un nom fals, ja que la immensa majoria dels nazis estaven perfectament fixats en els arxius capturats i reunits en el Centre de Documentació de Berlín. Era molt difícil que un criminal nazi hagués pogut passar la frontera dels Estats Units sense ser identificat, i en cas de fer-ho amb una identitat falsa és pràcticament segur que aquesta havia estat proporcionada per les mateixes autoritats nord-americanes, vulnerant les pròpies lleis d'immigració. El més paradoxal és que les restrictives lleis de protecció de la privacitat alemanyes fan una excepció quan es tracta d'identificar els criminals de guerra, mentre que ací la posició radicalment obstruccionista prové dels Estats Units, on la legislació ordinària no és tan rígida. Hi ha també un altre cas en què les autoritats nord-americanes han bloquejat l'accés a documents relatius a crims nazis. Probablement, molts criminals que col·laboraren amb el nazisme en països d'Europa Oriental, que no eren alemanys i, per tant, no consten com a membres del partit, van poder entrar als Estats Units sense coneixement del govern nord-americà. En aquest cas, el que no es permet de consultar són els informes enviats pels tribunals d'aquells països –ja comunistes– on s'aportaven proves que inculpaven els immigrants i se'n demanava l'extradició. En el seu moment, en plena Guerra Freda, els nord-americans van negar credibilitat a aquestes acusacions titllant-les de propaganda comunista.⁸ Però en l'actualitat el motiu de mantenir fora de l'accés públic aquests expedients no és altre que ocultar la protecció que, de manera conscient o no, es va prestar a aquests altres criminals

nazis refugiats en sòl americà. En definitiva, als Estats Units la raó d'estat també intervé decisivament a l'hora de marcar els límits de la transparència arxivística que constitueix l'ideal democràtic des de la Revolució francesa. I és que tothom guarda algun secret. □

1. Sonia Combe, *Archives interdites. L'histoire confisquée*, París, Albin Michel, 1994 (reed. amb un prefaci inèdit de l'autora a París, Éditions La Découverte, 2001).
2. Harold Marcuse, «The Revival of Holocaust Awareness in West Germany, Israel, and the United States», <www.history.ucsb.edu/faculty/marcuse/1968.972.htm> (consultat el 25 d'abril de 2003).
3. «1969, l'anno della svolta: Brandt cancelliere», <www.cronologia.it/storia/mondiale/germ003.htm> (consultat el 25 d'abril de 2003).
4. Sobre el procés de constitució i devolució del Centre de Documentació de Berlín, vegeu els informes de tècnics i historiadors recollits en <www.2.h-net.msu.edu/-german/discuss/transfer/test.html> (consultat el 27 de gener de 2003).
5. Vegeu l'article de Gerald Posner, «Letter from Berlin», *The New Yorker*, 14 de març de 1995.
6. Vegeu Eric Gujer, «Should the Stasi Archives Be Closed?», *Neue Zürcher Zeitung*, 12 de març de 2001.
7. Robert D. Schulzinger, «Transparency: The State Department's Historical Advisory Committee in the Post-Cold War Era», <www.archives.gov/research_room/research_topics/cold_war_history_conference/schulzinger_paper.html> (consultat el 25 d'abril de 2003).
8. Robert Wolfe, «Statement», presentat a la reunió del Nazi War Criminal Records Interagency Working Group, Nova York (27 de setembre de 1999), <www.heart7.net/mcf/wolfe-statement.hmt> (consultat el 27 de gener de 2003).

Col·lecció Assaig

1. *Història. Entre la ciència i el relat*

FRANÇOIS DOSSE

Traducció d'Anna Montero

216 pp. – 11 €

2. *Reflexions sobre la violència*

JOHN KEANE

Traducció de Carles X. Subiela

226 pp. – 11 €

3. *El descrèdit de la modernitat*

NEUS CAMPILLO

396 pp. – 13 €

4. *El totalitarisme. Història d'un debat*

ENZO TRAVERSO

Traducció de Jordi Muñoz

246 pp. – 11 €

5. *Un país de ciutats o les ciutats d'un país*

JOSEP SORRIBES

206 pp. – 11 €

6. *Foucault: un il·lustrat radical?*

JOSEP ANTONI BERMÚDEZ I ROSES

298 pp. – 11 €

En preparació:

JACQUES RANCIÈRE

Els noms de la història. Assaig de poètica del saber

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

c/ Arts Gràfiques 13 - 46010 València
tel. 96 386 41 15 - fax 96 386 40 67
www.uv.es/publicacions - publicacions@uv.es

UN ARBRE

A Josep Lluís Blasco, *in memoriam*

*La tragèdia no és que es doblegue l'arbre,
sinó que es trenque...*

L. WITTGENSTEIN

Tombat per un vent àrid,
devastat pel foc,
per l'hivern cremat, caigut,
esberlat pel colp eixut, elèctric del raig,
ofegat pels dits tendres de les hores...

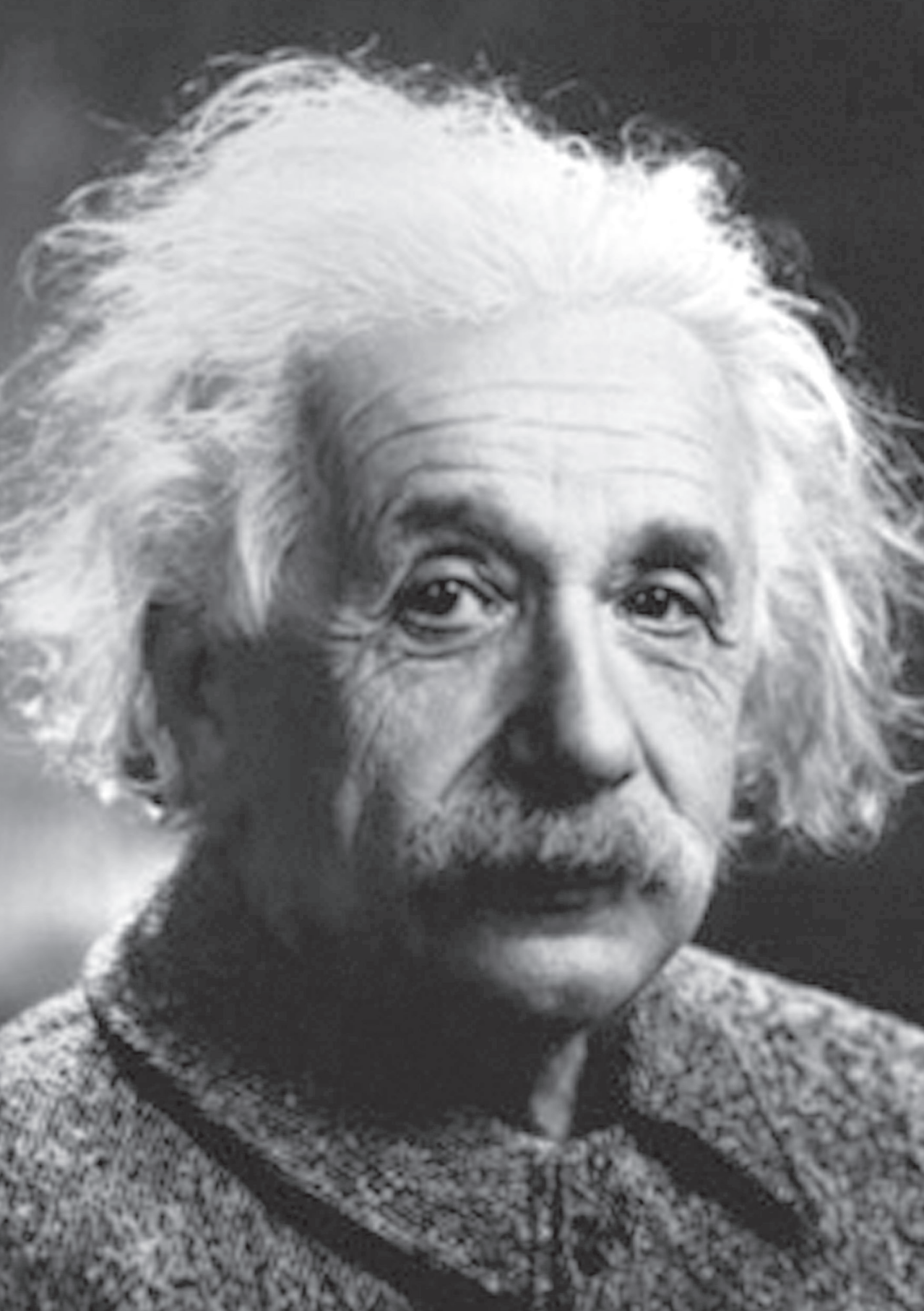
Un arbre pot morir de moltes maneres,
no sols romput pel tall diàfan dels homes.

Esvelt encara pot secar-se,
i lentament ser abís,
mirada tènue,
respiració àrdua
que dóna per perdut
allò que es veu ja perdut...

I absorbir un últim buit,
i un altre llamp.
I en l'espasa freda de la llum
deixar anar aquesta imatge,
el record extrem
de la líquida geografia del temps...

Hi ha moltes maneres com pot morir un arbre,
i ser només fusta, llenya dorment,
reflex en l'aire.

ANTONI DEFEZ

Per què el socialisme?

Albert Einstein

És aconsellable per a algú que no és un expert en qüestions econòmiques i socials exposar les seues opinions sobre el socialisme? Crec, per diverses raons, que sí.

Considerem l'assumpte en primer lloc des del punt de vista del coneixement científic. Podria semblar que no hi ha diferències metodològiques essencials entre l'astronomia i l'economia: els científics d'ambdós camps tracten de descobrir lleis de compliment general per a un grup circumscrit de fenòmens per tal de fer la interconnexió d'aquests fenòmens tan clarament intel·ligible com siga possible. Però en realitat aquestes diferències metodològiques existeixen. El descobriment de lleis generals en el camp de l'economia es fa difícil per la circumstància que els fenòmens econòmics observats estan influïts sovint per nombrosos factors que és molt difícil d'avaluar separatament. A més, l'experiència acumulada des del començament de l'anomenat període civilitzat de la història humana ha estat àmpliament influïda i limitada, com és ben sabut, per causes que no són de cap manera de naturalesa exclusivament econòmica. Per exemple, la majoria dels principals estats de la història deuen la seua existència a la conquesta. Els pobles conqueridors s'establiren ells mateixos, legalment i econòmicament, com la classe privilegiada del país conquerit. Es reservaren per a ells el monopoli de la propietat de la terra i crearen un clergat nomenat d'entre les seues pròpies files. Els clergues, que controlaven l'educació, convertiren la divisió en classes de la societat en una institució permanent i crearen un sistema de valors a través del qual la gent era dirigida, en gran part de manera inconscient, en el seu comportament social.

Però la tradició històrica és, per dir-ho d'alguna manera, d'ahir mateix. Estem lluny d'haver superat realment el que Thorstein Veblen anomenava «la fase depredadora» del desenvolupament humà. Els fets econòmics observables pertanyen a aquesta fase i les lleis que en podem derivar no són aplicables a altres fases. Des del moment que l'objectiu real del socialisme és precisament superar i anar més enllà d'aquesta fase depredadora del desenvolupament humà, la ciència econòmica en el seu estat actual pot aportar poca llum sobre la societat socialista del futur.

Aquest escrit es publicà originalment en el primer número de la històrica revista de l'esquerra nord-americana *Monthly Review* (maig de 1949).

En segon lloc, el socialisme es dirigeix cap a una finalitat eticosocial. La ciència, però, no pot engendrar finalitats i, menys encara, infondre-les en els éssers humans; la ciència, si de cas, pot proveir els mitjans amb els quals es poden assolir certes finalitats. Però les finalitats són concebudes per persones amb ideals ètics elevats i –si aquestes finalitats no fracassen, sinó que són vitals i vigoroses– són adoptades i recolzades per moltes d'aquelles persones que, mig inconscientment, determinen la lenta evolució de la societat.

Per aquestes raons, fariem bé de no sobrevalorar la ciència i els mètodes científics quan es tracta de problemes humans, i no hauríem d'assumir que els experts són els únics que tenen dret a expressar-se en temes que afecten l'organització de la societat.

Moltes veus fa temps que afirmen que la societat humana està passant ara per una crisi, que la seua estabilitat s'ha vist greument compromesa. És propi d'una situació així que els individus se senten indiferents o fins i tot hostils al grup, petit o gran, al qual pertanyen. Per tal d'il·lustrar el que vull dir, deixeu-me adduir una experiència personal. Fa poc discutia amb un home intel·ligent i ben disposat sobre l'amenaça d'una altra guerra, que en la meua opinió posaria en perill seriosament l'existència de la humanitat, i remarcava que només una organització supranacional podria protegir-nos d'aquest perill. Tot seguit, el meu visitant, de manera molt calmada i freda, em digué: «Per què s'oposa vostè tan intensament a la desaparició de la raça humana?»

Estic segur que fa cent anys ningú no hauria fet a la lleugera una pregunta d'aquesta mena. És la declaració d'un home que ha lluitat en va per assolir un equilibri dintre seu i ha perdut més o menys l'esperança de reeixir-hi. És l'expressió d'una dolorosa soledat i aïllament que molta gent està sofrint aquests dies. Quina n'és la causa? N'hi ha cap eixida?

És fàcil formular aquestes preguntes, però difícil contestar-les amb algun grau de seguretat. Ho intentaré, de totes maneres, el millor que puga, encara que sóc ben conscient del fet que els nostres sentiments i les nostres lluites són sovint contradictoris i obscurs i no poden expressar-se en fórmules fàcils i simples.

L'home és, al mateix temps, un ésser solitari i un ésser social. Com a ésser solitari, tracta de protegir la seua pròpia existència i la dels qui estan a prop seu, per tal de satisfer els seus desigs personals i de desenvolupar les seues capacitats innates. Com a ésser social, intenta guanyar-se el reconeixement i l'afecte dels altres, participar en les seues alegries, confortar-los en les seues penes i millorar les seues condicions de vida. Només l'existència d'aquestes diverses aspiracions, sovint conflictives, per al caràcter especial de l'home i la seua combinació específica determina el grau en el qual una persona pot assolir un equilibri intern i contribuir al benestar de la societat. És bastant possible que la força relativa d'aquests dos impulsos estiga, en allò principal, fixada per herència. Però la personalitat que finalment emergeix està formada en bona mesura per l'ambient en què l'home es troba durant el seu desenvolupament, per l'estructura de la societat en què creix, per la tradició d'aquesta societat i per la seua valoració de determinats tipus de comportament. El concepte abstracte de «societat» significa per a l'ésser humà individual la suma total de les seues relacions directes i indirectes amb els seus contemporanis i amb tota la gent de les generacions

anterior. L'individu és capaç de pensar, sentir, esforçar-se i treballar per ell mateix, però depèn tant de la societat –en la seua existència física, intel·lectual i emocional– que és impossible pensar-lo, o comprendre'l, fora del marc de la societat. És la «societat» la que proveeix l'home amb aliment, roba, una llar, les eines de treball, el llenguatge, les formes de pensar i la majoria del contingut del pensament; la seua vida es fa possible gràcies al treball i les consecucions de molts milions de persones passades i presents que s'amaguen darrere la petita paraula «societat».

És evident, per tant, que la dependència de l'individu respecte de la societat és un fet natural que no pot ser abolit –igual com en el cas de les formigues i les abelles. Tanmateix, mentre que el procés sencer de la vida de les formigues i les abelles és fixat fins al més petit detall per rígids instints hereditaris, la pauta i les interrelacions socials dels éssers humans són molt més variables i susceptibles de canvi. La memòria, la capacitat de fer noves combinacions, el do de la comunicació oral, han fet possibles entre els éssers humans progressos que no són dictats per necessitats biològiques. Progressos que es manifesten en tradicions, institucions i organitzacions; en la literatura, en realitzacions científiques i tècniques; en obres d'art. Això explica com és que, en un cert sentit, l'home pugui influir en la seua vida amb la seua pròpia conducta, i que en aquest procés el pensament conscient i la voluntat puguin tenir un paper.

L'home adquireix en el naixement, per mitjà de l'herència, una constitució biològica que hem de considerar fixa i inalterable, incloent-hi els instints naturals que són característics de l'espècie humana. A més, durant el curs de la seua vida, adquireix una constitució cultural que adopta de la societat a través de la comunicació i de molts altres tipus d'influències. És aquesta constitució cultural la que, amb el pas del temps, es troba subjecta a canvi i la que determina en un grau molt alt la relació entre l'individu i la societat. L'antropologia moderna ens ha ensenyat, a través de l'anàlisi comparada de les anomenades cultures primitives, que el comportament social dels éssers humans pot diferir enormement, depenent de les normes culturals hegemòniques i dels tipus d'organització que predominen en una societat. És per això que aquells que s'esforcen per millorar el destí de l'home poden refermar les seues esperances: els éssers humans no estan condemnats, per la seua constitució biològica, a exterminar-se els uns als altres o a quedar a mercè d'un cruel fat autoinfligit.

Si ens preguntem com hauria de canviar l'estructura de la societat i l'actitud cultural de l'home per tal de fer la vida humana tan satisfactòria com fos possible, hauríem de ser conscients sempre del fet que hi ha certes condicions que som incapaços de modificar. Com he dit abans, la naturalesa biològica de l'home, per a qualsevol propòsit pràctic, no està subjecta a canvis. A més, l'evolució tecnològica i demogràfica dels últims cent anys ha creat noves condicions que romandran. En poblacions relativament denses, amb els béns indispensables per a la seua existència continuada, són absolutament necessaris una enorme divisió del treball i un aparell productiu altament centralitzat. Se n'ha anat per sempre l'època –que quan mirem enrere sembla tan idíl·lica– en què els individus o grups relativament petits podien ser completament autosuficients. No s'exagera gaire quan es diu que la humanitat constitueix actualment una comunitat planetària de producció i consum.

He arribat ja al punt on podria indicar breument el que constitueix per a mi l'essència de la crisi del nostre temps. Concerneix la relació de l'individu amb la societat. L'individu ha esdevingut més conscient que mai de la seua dependència de la societat. Però no experimenta aquesta dependència com un tret positiu, com un lligam orgànic, com una força protectora, sinó més aviat com una amenaça als seus drets naturals o fins i tot a la seua existència econòmica. D'altra banda, la seua posició en la societat és tal que els impulsos egoistes del seu caràcter s'accentuen contínuament, mentre que els seus impulsos socials, que són més dèbils per naturalesa, es deterioren progressivament. Tots els éssers humans, qualsevulla que siga la seua posició en la societat, sofreixen a causa d'aquest procés de deteriorament. Presoners sense voler del seu egoisme, se senten insegurs, solitaris i privats del gust ingenu, planer i senzill de la vida. L'home pot trobar sentit a la vida, curta i perillosa com és, només dedicant-se ell mateix a la societat.

L'anarquia econòmica de la societat capitalista tal com és avui constitueix, en la meua opinió, la veritable font del mal. Davant de nosaltres veiem una enorme comunitat de productors els membres de la qual s'esforcen sense treva per privar els altres dels fruits del seu treball col·lectiu —no pas per la força, sinó en conjunt en fidel conformitat amb normes legalment establertes. Pel que fa al cas, és important tenir en compte que els mitjans de producció —és a dir, la capacitat productiva total que es necessita per a produir béns de consum així com béns de capitals addicionals— legalment poden ser, i en la major part ho són, propietat privada d'individus.

Per fer-ho més senzill, en la discussió que segueix anomenaré «obriers» tots aquells que no participen de la propietat dels mitjans de producció —encara que això no es correspon del tot a l'ús habitual del terme. El propietari dels mitjans de producció es troba en posició de comprar la força de treball de l'obrer. Fent ús dels mitjans de producció l'obrer produeix nous béns que esdevenen propietat del capitalista. El punt essencial d'aquest procés és la relació entre el que produeix l'obrer i el que percep, mesurats ambdós en termes de valor real. En la mesura que el contracte laboral és «lliure», el que rep l'obrer és determinat no pel valor real dels béns que produeix, sinó per les seues necessitats mínimes i pels requeriments de força de treball dels capitalistes en relació amb el nombre d'obriers en competència pels llocs de treball. És important comprendre que fins i tot en teoria la retribució de l'obrer no és determinada pel valor del seu producte.

El capital privat tendeix a concentrar-se en poques mans, en part a causa de la competició entre els capitalistes i en part perquè el desenvolupament tecnològic i la creixent divisió del treball afavoreixen la formació d'unitats més grans de producció en detriment de les petites. El resultat d'aquests processos és una oligarquia de capital privat l'enorme poder de la qual no pot ser controlat eficaçment ni tan sols per una societat política organitzada democràticament. Això és veritat des del moment que els membres de les cambres legislatives són seleccionats per partits polítics, àmpliament finançats o influïts d'alguna manera per capitalistes privats, que, a tots els efectes pràctics, separen l'electorat de la legislatura. La conseqüència és que els representants del poble no protegeixen suficientment els

interessos de les capes menys afavorides de la població. D'altra banda, en les condicions actuals, els capitalistes privats controlen inevitablement, de manera directa o indirecta, les principals fonts d'informació (premsa, ràdio, educació). Així resulta extremadament difícil, i de fet en la majoria de casos impossible, per al ciutadà individual arribar a conclusions objectives i fer un ús intel·ligent dels seus drets polítics.

La situació dominant en una economia basada en la propietat privada del capital es caracteritza així per dos postulats principals: primer, que els mitjans de producció (el capital) són posseïts de forma privada i els propietaris disposen d'ells com els sembla convenient; segon, que el contracte laboral és lliure. Evidentment, no existeix cap societat capitalista *pura* en aquest sentit. En particular, caldria advertir que els obrers, per mitjà de llargues i amargues lluites polítiques, han reeixit a assegurar una forma un xic millorada del «contracte laboral lliure» per a algunes categories de treballadors. Però en conjunt, l'economia actual no difereix massa del capitalisme «pur».

La producció es fa per al benefici, no per a l'ús. No és segur que tots aquells capaços i desitjosos de treballar estaran sempre en disposició de trobar feina; quasi sempre hi haurà un «exèrcit d'aturats». El treballador té por contínuament de perdre la seua feina. Com que els aturats i els obrers pobrament pagats no forneixen un mercat profitós, la producció de béns de consum es restringeix i la conseqüència n'és una gran privació. El progrés tecnològic comporta sovint més atur que no una reducció de la càrrega de treball per a tots. La recerca de profit, juntament amb la competició entre els capitalistes, és la responsable de la inestabilitat en l'acumulació i utilització del capital que mena a depressions cada vegada més severes. La competició il·limitada porta a una pèrdua enorme de treball i a la degradació de la consciència social dels individus a què abans em referia.

Aquesta degradació dels individus, la considere el pitjor mal del capitalisme. El nostre sistema d'educació pateix, en conjunt, d'aquest mal. A l'estudiant se li inculca una actitud exageradament competitiva, i se l'alliçona a cobejar l'èxit adquisitiu com una preparació per a la seua futura carrera.

Estic convençut que només hi ha *una* via per eliminar aquests greus mals, principalment a través de l'establiment d'una economia socialista, acompanyada per un sistema educatiu orientat cap a metes socials. En una economia així, els mitjans de producció serien posseïts per la mateixa societat i serien utilitzats de manera planificada. Una economia planificada, que ajustàs la producció a les necessitats de la comunitat, distribuiria el treball a fer entre tots aquells capaços de treballar i garantiria la sustentació a cada home, dona i infant. L'educació de l'individu, a més de promoure'n les capacitats innates pròpies, procuraria desenvolupar en ell un sentit de la responsabilitat envers el proïsme en comptes de la glorificació del poder i l'èxit en la nostra societat actual.

Tanmateix, cal recordar que una economia planificada no és encara el socialisme. Una economia planificada com a tal podria anar acompanyada per una completa esclavització de l'individu. L'assoliment del socialisme requereix la solució d'alguns problemes sociopolítics extremadament difícils: com es pot evitar, a la vista de l'enorme centralització del

poder polític i econòmic, que la burocràcia esdevinga omnipotent i arrogant? Com es poden protegir els drets de l'individu i a més a més assegurar un contrapès democràtic al poder de la burocràcia?

La claredat sobre els objectius i els problemes del socialisme és de la major importància en aquesta època de transició. I com que, en les actuals circumstàncies, la discussió lliure i sense embuts d'aquests problemes s'ha convertit en un gran tabú, considere la fundació d'aquesta revista com un important servei públic. □

Traducció d'Antoni Furió

L'ESPILL

Núm. 12 — hivern 2002

Les quatre guerres d'Israel/Palestina. *Michael Walzer*
 Violència, terror i política. *Charles Tilly*
 Visions i realitats. L'economia valenciana: una perspectiva històrica. *Ernest Reig*
 Del jo al nosaltres: els dilemes de la identitat lingüística. *Miquel Nicolàs*

MÉS ENLLÀ DE CARNER

Benvinguda polèmica. *Vicent Alonso*
 D'una cultura acomplexada. El model literari unívoc i el cànnon accidental de la literatura catalana moderna. *Sebastià Alzamora*
 Afirmacions i negacions de Josep Carner. *Jaume Subirana*

DOCUMENTS

Sobre l'estúpidesa. *Robert Musil*
 Una política de la llengua. *Michel de Certeau, Dominique Julia, Jacques Revel*

La informació global. *Josep Lluís Gómez Mompert*
 L'eix mediterrani o la revenja austracista. *Josep V. Boira*
 El mapa en la pàgina i el llibre inexistent. *Salvador Company*
 Els cenotafis de Danilo Kiš. *Simona Škrabec*

LLIBRES

Anthony Smith: La nació en la història. *Gerard Horta*
 Isaiah Berlin: Freedom and its Betrayal. *Vicent Raga*
 Zygmunt Bauman: la sociologia com a empresa ètica. *Daniel Arenas*
 Joan del Alcàzar (ed): Història d'Espanya: què ensenyar? *Carles Sirera Miralles*

Josep Ferrater Mora, filòsof

Josep-Maria Terricabras

Fa més de deu anys que va morir Josep Ferrater Mora (1912-1991), una de les grans figures de la –més aviat migrada– història de la filosofia catalana. El que hauria estat el seu 90è aniversari ens pot servir d'excusa per fer un balanç –ni que sigui ben breu, només esbossat i provisional– sobre la importància i sobre el sentit global de la seva obra. El balanç d'una llarga obra com la seva, però, no es pot fer en abstracte, sinó que s'ha de contextualitzar.

Per això dividiré aquesta reflexió en dos apartats: el primer examinarà breument on s'inscriu l'obra de Ferrater, quin és el seu context; el segon procurarà avaluar succintament quina ha estat la principal aportació de l'obra de Ferrater. I acabaré l'exposició amb algunes conclusions en forma d'epíleg obert.

ON S'INSCRIU L'OBRA DE FERRATER

El pensament i la producció de Ferrater s'inscriuen, de fet, en un context doble:

d'una banda, hem de tenir present la situació filosòfica del país en què li va tocar viure; d'altra banda, hem de considerar quina era la direcció general que prenia la filosofia a la seva època. Per fer aquest doble i breu repàs em refiaré de la perspicàcia del mateix Ferrater. Com que ell era un grandíssim coneixedor de la història de la filosofia, situaré breument aquests dos contextos amb el seu ajut, resseguint el que ell mateix diu tant sobre la situació de la filosofia espanyola com sobre la situació de la filosofia mundial.

SOBRE LA SITUACIÓ DE LA FILOSOFIA ESPANYOLA A L'ÈPOCA DE FERRATER

Pel que fa a la situació de la filosofia espanyola a començaments del segle XX, és ben clar que Catalunya i Espanya tenien –dit sense cap estridència– bastant poca tradició filosòfica. Ho manifesta així Ferrater en el seu article titulat «Sobre 'estilos de pensar' en la España del siglo XIX»:¹

Una lista de filósofos españoles entre, digamos, 1650 y 1750 da más pena que gloria. Por otro lado, una lista de los más destacados filósofos europeos del siglo XVI confeccionada con la equidad debida os-

Josep-Maria Terricabras és catedràtic de Filosofia de la Universitat de Girona i membre de l'IEC. Ha publicat, entre altres, *Areveix-te a pensar* (1998), *Raons i tòpics* (2001) i *I a tu, què t'importa* (2002).

tenta un número nada baladí de nombres españoles. [...]

Creo que podemos ser razonables y decir que, en fin de cuentas, España ha contribuido al *conjunto* del pensamiento filosófico europeo en más modesta proporción que algunos otros más afortunados países. Los historiadores de la filosofía española suelen por ello tener no pocos quebraderos de cabeza. A menos que decidan hablar interminablemente de la vida y milagros de cualquier filósofo de tres al cuarto, no tienen más remedio, cuando menos al describir ciertas épocas, que apechugar con el célebre sentimiento de inferioridad.²

És clar que, si en lloc de buscar noms de filòsofs de primera fila, busquem pensadors que tinguin i proposin un «estil de pensar», llavors la nòmina espanyola i catalana al llarg de la història ja no és tan insignificant, perquè podem trobar autors com Ramon Llull, Joan Lluís Vives, Jaume Balmes, Marcelino Menéndez y Pelayo, Joan Maragall o Eugeni d'Ors, per esmentar-ne només uns quants de prou destacats. I és cert que, ja a la primera meitat del segle XX, si deixem a part la figura d'Unamuno, tant Madrid com Barcelona tenen alguns noms filosòficament dignes d'esment: a Madrid es poden citar Ortega, García Morente, Gaos o Zubiri; a Barcelona destaca per sobre de les altres la figura de Joaquim Xirau. En aquesta línia diu Ferrater:

Pero supongamos ahora que en vez de ocuparnos de filosofías de tomo y lomo nos ocupamos de algo que llamaremos, a falta de mejores vocablos, «estilos de pensar». Estos han sido en España, a partir del siglo

XVI, o aún antes, harto respetables. Incluso durante los períodos filosóficamente más indigentes, España no le ha ido demasiado a la zaga a Europa en la producción, calidad y complejidad de tales «estilos».³

Sobre què entén Ferrater per «estil de pensar», hi tornaré més endavant. Ara m'interessa destacar que ell considera que Espanya ha tingut, efectivament, pensadors amb estil, però, en canvi, una escassa tradició filosòfica, tal com ja havia dit en un text escrit quatre anys abans que l'anterior:⁴

No usufructuamos una tradición filosófica que nos ayude a escribir libros donde, aun sin pensarlo mucho, resulte que al final decimos algo, por menudo que sea. Además somos pocos (sospecho que las dos cosas están ligadas).⁵

SOBRE LA DIRECCIÓN QUE PREN LA FILOSOFÍA AL MÓN DES DEL PRIMER TERÇ DEL SEGLE XX

Pel que fa a la situació mundial de la filosofia a partir del primer terç del segle XX, el judici de Ferrater també és força clar. En un assaig publicat el 1963 –quan Ferrater ja ha obtingut reconeixement però encara ha de desenvolupar una bona part de la seva producció filosòfica més significativa–, es planteja allò que ell anomena «un abans i un ara» en filosofia. Per fer-ho, agafa 1923 i 1963 com a punts de comparació, precisament perquè entre ells hi ha quaranta anys i, en comparar aquests dos anys, s'està fent força més que comparar

dues dates: s'estan comparant dues èpoques, dos períodes.

Ferrater comença parlant de 1923 i, després de referir-se a racionalistes i irracionalistes, analítics i fenomenòlegs, idealistes, vitalistes i realistes, afirma:

En todo caso, se ha perdido el optimismo del racionalismo «clásico» y, en general, se le ha retirado la confianza a lo «clásico», sea de la especie que sea. Lo «clásico» era suponer que hay fundaciones sólidas y que sobre ellas se podía edificar sin temor. Ahora, en cambio [...], se sabe, o se cree saber [...] una cosa: que no hay nunca fundaciones lo bastante sólidas, y que hay que edificar sin saber si habrá que rehacerlo todo al día siguiente. [...] Ello no quiere decir, por cierto, que no se busquen a la vez fundaciones más seguras [...]. Pero a unos y a otros caracteriza la inseguridad –con un secreto goce en ella–. «De la inseguridad en filosofía» podría ser un buen título para una crónica filosófica del año 1923.⁶

Després passa a parlar de 1963 i, com que ho fa en ple 1963, el seu judici pren totes les precaucions del cas:

Si sólo en 1963 se puede describir lo que pasó en filosofía en 1923, ¿cómo describir ahora lo que está sucediendo en el mismo año, o en años inmediatamente anteriores, en que pasa? La cosa parece clara: sólo hacia algo así como 2003 [...] podrá decirse algo acerca de lo que *realmente* está pasando en 1963. Pero supongámonos por un momento clarividentes, y nombrados «observadores filosóficos» para 1963.⁷

Llavors, tot i les precaucions, passa a fer un judici conclouent. (A més, ara que ja

som al 2003, any en què, segons ell, podríem fer un judici més equilibrat, ens adonem que el seu judici del 1963 va ser, certament, anticipat però no pas prematur ni erroni.) Escriu Ferrater:

Tengo varias [...] sospechas e impresiones, muchas de ellas vaporosas, y otras harto difíciles de expresar en pocas palabras, pero todas ellas confirman de algún modo la idea de que de 1923 a 1963 han pasado en filosofía a la vez muchas cosas y una sola: la que torpemente he intentado perfilar al hablar de «regreso a la raíz», «disolución», «problematicidad», etc., etc. No tengo la menor duda de que todavía queda mucho que decir –de hecho, casi todo– a este respecto, pero me alegra pensar que lo poco que digo lo he dicho por primera vez en las páginas de una revista que lanzó en 1923 el filósofo [Ortega] que, con el aire de estar hablando de casi todo menos de filosofía, no hizo, a la postre, sino hablar de ella. Más aún; el filósofo que agarró a la filosofía por los cuernos y la volvió a meter donde debía estar: dentro de la vida humana y como su *razón* de ser.⁸

A manera de resum breu del doble context que hem repassat, podem dir que l'obra de Ferrater s'inscriu en el context d'un país sense gaire tradició filosòfica i en un procés mundial de dissolució del que clàssicament havia estat la filosofia –sòlida, substantiva–, que es va tornant cada dia més versàtil i afecta més àmbits de l'existència. Sobre aquest perfil de la situació, fet pel mateix Ferrater, mirem ara d'avaluar quin paper hi fa ell, quin lloc hi acaba ocupant.

QUÈ APORTA L'OBRA DE FERRATER MORA?

Són molts, som molts, els que reconeixem en Ferrater el filòsof català més important del segle XX i un dels filòsofs espanyols més importants del segle. I això vol dir –donada l'escassa tradició filosòfica a Catalunya i a Espanya–, que també és un dels filòsofs més importants de la història de la filosofia catalana i espanyola. Però, per què és important Ferrater, què aporta? Em sembla que també ara pot ser útil rescatar les seves opinions sobre si mateix i sobre la seva obra. No ho faré, és clar, per estalviar-me el judici propi, sinó perquè, a través de la seva autoavaluació, ens podrem adonar millor de quins eren els seus objectius.

De fet, Ferrater parlava ben poc de si mateix i no li agradava gaire recordar el passat. Quan reiteradament se li demanava que escrivís les seves memòries, responia invariablement que no volia mirar enrere, que només volia mirar endavant. Tanmateix, Ferrater té dos escrits breus, però extraordinàriament interessants i significatius, que ens poden ajudar a descobrir com veia la seva obra, com es veia ell mateix com a filòsof. Els títols d'aquests escrits ja són reveladors: «Confesión preliminar», que és el text que encapçala el primer dels dos volums de les seves *Obras Selectas*⁹ –l'*Obra Completa*, algunes vegades acariciada, no la podrà dur mai a terme– i el text titulat «Mea Culpa»,¹⁰ dotze anys anterior.

Algú potser pensi que aquests dos títols anuncien alguna confidència especial, potser la revelació –gairebé religiosa– d'algun secret. Això seria, però, ben impropri del tarannà de Ferrater. En efecte, en aquests textos ni reconeix res que fins aleshores

hagués resultat inconfessable –o inconfessat–, ni, ben mirat, tampoc no es vol pene- dir de res. No oblidem que és un home amb vocació literària i amb una gran habilitat per posar títols als seus treballs. No ens ha d'estranyar, doncs, que ell es refereixi a la seva «confesión preliminar» com a «confesión literaria».¹¹ Perquè, d'això es tracta precisament: d'una confessió sobre la seva literatura filosòfica, és a dir, sobre els escrits que ha fet fins aquell moment. D'aquests dos textos, que ara comentaré conjuntament, en voldria destacar algunes afirmacions sobre el caràcter de l'obra de Ferrater.

Començaré, però, per una qüestió que, encara que a primera vista no ho pugui semblar, és molt decisiva en Ferrater. Es tracta de la seva «frecuente preocupación por los modos de decir –o de escribir–».¹² Segons ell, quan es fa filosofia, assaig o «literatura d'idees»,

los modos de decir son primariamente instrumentos. Puesto que la «materia» de estos géneros son las ideas, las nociones, los conceptos y, desde luego, las proposiciones, es palmario que ella cuente más que nada. Los modos de decir –que, para abreviar, llamaré «el estilo»– son elementos secundarios, por lo menos si se cumple con la condición siguiente: decir justa y precisamente –nada más, pero tampoco nada menos– lo que se quiera decir.¹³

Ara bé, encara que l'estil sigui un instrument i, en aquest sentit, sigui diferent de la matèria tractada, no és pas un instrument indiferent a aquella matèria, amb la qual està en íntima relació. En filosofia, les idees es poden expressar de moltes maneres, però no totes les maneres possibles

són maneres igualment vàlides, perquè no totes són sempre igual de clares, ni igual de precises o adequades. Més encara. Quan es manipulen idees, s'han de tenir en compte dues coses alhora: que les idees *s'expressen*, però que també es *comuniquen*; per tant, no n'hi ha prou amb trobar l'expressió més adequada, sinó que també s'ha de buscar la més eficaç, perquè s'ha de tenir en compte el destinatari de la idea. I això s'ha d'aconseguir no solament a través de cada frase sinó a través del conjunt d'allò que s'expressa. Per això pot dir que «en último término, el estilo, tal como aquí lo entiendo, es la arquitectura de una obra».¹⁴

A partir d'aquesta importància de l'estil, es poden entendre millor altres observacions més personals de Ferrater. Si ara manllevo a José María Valverde l'expressió «consciència lingüística», puc dir que, sens dubte, Ferrater Mora va ser un autor, un pensador, amb una grandíssima consciència lingüística. No solament afirma que «he tenido siempre en cuenta la necesidad de ajustar el estilo a la materia»,¹⁵ sinó que s'autoreconeix obertament com a escriptor¹⁶ i fins i tot reivindica un estil propi,¹⁷ que ell mateix caracteritza així:

No me compete describir y filiar tal estilo, pero sospecho que valga lo que valga, tienden a compaginarse en él la mayor claridad posible con cierto (siempre un tanto refrenado) garbo, y el análisis implacable con un frecuente toque de ironía. No pretendo que ese estilo sea el único posible, o plausible; cada autor posee, mejor o peor armado, su propio estilo, su temperamento intelectual, su sistema, por lo demás cambiante, de preferencias y repugnancias.¹⁸

Un cop reconegut, però, que ell és escriptor i que té —en expressió de Juan Marichal— «voluntad de estilo», Ferrater diu força més coses. Aquí em limitaré a esmentar què diu *a)* de la quantitat de pàgines que ha escrit; *b)* del tipus d'obres que ha fet; *c)* de la valoració que s'ha donat a aquestes obres.

a) Sobre el nombre de pàgines que ha escrit, Ferrater entona una part important del seu «*mea culpa*». Ell no es limita, doncs, a lamentar l'excessiva producció escrita existent —també, és clar, la filosòfica—, sinó que reconeix la part de culpa que hi té. I si és cert que el 1955 —any de publicació del «*Mea culpa*»— ja havia publicat molt, a partir de llavors va publicar tant o més del que havia publicat abans, entre altres coses, algunes de les seves obres més madures i fins i tot obres estrictament literàries. A la vista d'aquesta posterior evolució productiva, haurem de dir potser que el penediment de Ferrater no va ser sincer, ja que no sembla que hagués acompanyat el seu penediment amb un propòsit d'esmena prou ferm? O haurem de dir que, ben mirat i malgrat el que ell mateix digui, Ferrater parla per als altres, però no per a si mateix? Em sembla que les respostes a aquests interrogants es poden trobar en el seu text mateix. És ben clar que Ferrater parla per tots, inclòs ell mateix.¹⁹ La seva queixa, però, no es dirigeix només, ni sobretot, contra el fet que es publiqui molt —massa—, sinó abans que res contra el fet que no es publiquin coses prou bones.²⁰ I, com que el que realment li interessa és això últim, tampoc no insisteix en una reducció dràstica i automàtica de les publicacions, justament perquè sap que la qualitat només ve per destil·lació de la quantitat.

No aspira [l'autor] a interceptar el chorro de pensamientos, o los que se consideren tales, sino invitar a sus fuentes a que mediten un poco antes de soltarlo. Es, en cierto modo, una cuestión de estilo. Pero es sobre todo una cuestión de higiene.²¹

Pocos de esos escritos merecen ser leídos, y más pocos aun conservados. Pero no hay muchos que sean totalmente insensatos. Repiten, discuten, divulgan. Hasta es conveniente que sea así. No quiero que nadie interprete mis invectivas como si éstas tuvieran por objeto decapitar la literatura. Sé que las cumbres despuntan gracias a que las sostienen dilatadas cordilleras. Una literatura de puras cumbres es una utopía. La gran filosofía, como la gran poesía, brotan sólo cuando mucha gente lleva en sus bolsillos legajos de sistemas y versos.²²

Per això –recordem el que hem dit abans sobre l'escassa tradició filosòfica a Espanya– Ferrater pot enyorar països com Alemanya, França o Anglaterra, en què també es publica massa i, de fet, força més que entre nosaltres,

pero ellos tienen una tradición, que no es grano de anís. Una tradición puede ser un comodín, pero también un trampolín.²³

Si Alemanya, per exemple, ha produït

una buena dosis de filosofía potable, es porque entre tanto y tanto libro, entre los densos millones de páginas, mal iría que no salieran a flote algunos pensamientos decorosos. El procedimiento es, pues, recomendable sólo cuando los medios son abundantes hasta el vértigo (aún así, yo preferiría que la cosa se cribara un poco

más antes de arrojar las semillas, pero esto es asunto personal, y me callo).²⁴

Nosaltres, però, no ens podem permetre el luxe d'escriure sense miraments, com poden fer francesos o alemanys. Haurem d'escriure més que els altres, però també ho haurem de fer sense abusar i, sempre que ho fem, haurem d'«apuntar bien al blanco».²⁵ En aquest punt, Ferrater és enormement autocrític: quan rellegeix els seus escrits, gairebé mai no els dona per bons, sinó que els voldria tornar a escriure i, si en fos capaç, els voldria millorar.²⁶ Això, però, no significa pas necessàriament haver d'ampliar l'obra sinó ben al contrari. Recordo que repetia que, a l'hora de reeditar un llibre, l'ideal seria posar-hi –en contra de la pràctica habitual–: «edició corregida i disminuïda».

b) Sobre el tipus d'obres que ha fet, Ferrater destaca en la seva «Confesión preliminar», és a dir, el 1967, que ell no s'ha dedicat a fer una «literatura d'idees» popular i accessible, sinó que sobretot ha escrit assaigs i, encara més, estudis i llibres filosòfics. Això és veritat. Hi afegeix, però, dues consideracions de futur que ara sabem que han acabat essent falses totes dues: d'una banda, diu que fa anys havia pensat a escriure una novel·la o un relat, i que ara ja no hi pensa: «No me hubiera afligido nada ser capaz de novelar, pero he tenido que contentarme con ser lector de novelas. Evidentemente, no he nacido para narrar.»²⁷ Això ho deia el 1967, però dotze any després publicava el seu primer llibre de relats, al qual es van sumar set llibres més, entre relats i novel·les, fins al 1991. D'altra banda, anunciava:

Cuando pienso por añadidura que *El ser y la muerte* y *El ser y el sentido* son, en mi intención cuando menos, sólo las dos primeras partes de una tetralogía filosófica que ansío, y espero, completar algún día con otros dos libros titulados *El ser y el hacer* y *El ser y el deber*, no sólo me consterno, sino que hasta me horripilo.²⁸

Tampoc això no es va arribar a realitzar. Ferrater va escriure algun llibre equiparable a aquells –p. e., *Ética aplicada*–, i algun fins i tot de més ambicions –p. e., *De la materia a la razón*–, però no va construir cap tetralogia.

Ell era ben conscient, però, que la raó principal del fet que hagués estat menys conegut i menys llegit del que ho hauria estat altrament raïa en el fet que havia produït bàsicament un tipus de literatura d'idees o de literatura filosòfica que no era popular.²⁹

c) Amb això arribem ja a la valoració que, segons Ferrater, s'ha donat a les seves obres. Hi ha un punt en què la «Confesió preliminar» és molt explícita, fins i tot amb un cert to d'amarguesa:

Da la impresión, en efecto, de que mi ideal literario –o, si se prefiere, filosófico-literario– tiene poco que ver con el grueso de mi obra, la cual está compuesta no sólo de buen número de ensayos, sino también –y para algunos casi exclusivamente– de un libro que, hasta el presente, ha contribuido más que ningún otro de mis títulos a que yo no sea un perfecto desconocido: un ingente, y hasta como monstruoso, *Diccionario de filosofía*, tan vasto y dilatado que en comparación con él todo lo que he escrito parece que podría figurar bajo el rótulo *Ocios de un filósofo*.

Ha llegado el momento de declarar que la ingente obra aludida me ha dado, y muy probablemente seguirá dándome, muchos quebraderos de cabeza. No me refiero sólo a las horas incontables que le he consagrado; me circunscribo al papel que esta obra desempeña, o puede juzgarse que desempeña, en el conjunto de mi producción, y a lo que ha coadyuvado a perfilar la imagen que algunos se han hecho de mi personalidad filosófica. Reconozco que en este respecto me hallo en una situación hartamente embarazosa. Por un lado, sería necio disimular la paternidad de tal abultada obra y hacer como quien ignora cuan pesadamente gravita sobre mis escritos. Además, no me arrepiento de haberla compuesto. Comenzada por encargo, y con la intención de forjar un instrumento de trabajo, ha ido creciendo a ojos vista, víctima de su propio éxito, hasta convertirse en un complejo e intrincado edificio. [...] El susodicho *Diccionario* [...] no es sólo, en efecto, una obra de consulta: es, si se me permite la expansión, una especie de «universo» del cual no puedo desprenderme sin más, como si fuera un lastre enojoso. Por otro lado, no puedo disimular el coraje que me produce verla planear abrumadoramente sobre el resto de mi obra, y en particular sobre la parte de ella que estimo filosóficamente más valiosa. Se me hace cuesta arriba admitir que las bondades que aquella obra tan anchurosa puede ostentar son capaces de dar al traste con los pensamientos que he ido allegando en los libros filosóficos que con mayor empeño he compuesto. [...]

Todo lo cual evidentemente me preocupa, pues de no ser así no me habría molestado en escribir los dos párrafos precedentes. De todos modos, sería disparatado creer que me obsesiona, o siquiera que me desvela.

Es, pues, harto improbable que me haga cambiar de rumbo.³⁰

És cert que el *Diccionario* va pesar com una llosa sobre el cap de Ferrater, que –i ara apel·lo només a la intuïció obtinguda en el tracte amb ell– sempre va tenir la impressió d’haver fet una obra filosòficament poderosa, però poc coneguda i insuficientment apreciada. En això, el seu model era Ortega, que havia rebut un reconeixement molt més general i entusiasta. Ferrater, però, tot i reivindicar enèrgicament la seva condició de filòsof creador, no es va pas apartar del seu camí de gran arquitecte del monumental *Diccionario*. Malgrat tot, ell també pensava que el *Diccionario* era, efectivament, un «instrumento de trabajo» molt bo: ho demostra el fet que quan escriu les ratlles citades, el *Diccionario* es trobava en la 5a edició, datada el 1965 i acabada el 1963, i constava només de dos volums; encara va esmerçar moltíssima dedicació i esforç a preparar una sisena edició –apareguda el 1979 i també acabada tres anys abans–, que havia de ser la darrera en vida de Ferrater i que constava de quatre enormes volums, amb més d’un cinquanta per cent de material nou respecte a l’anterior. En el pròleg, Ferrater, a més de repetir que el *Diccionario* no era la seva obra preferida, donava també el sentit últim de l’obra amb aquestes paraules:

Prefiero a este *Diccionario* algunos otros escritos míos que estimo más originales, pero no me arrepiento de haber dedicado a él un esfuerzo sostenido. Creo que obras como la presente son necesarias para la buena marcha de la filosofía y que, además, pueden contribuir a reducir el notorio déficit entre las importaciones y expor-

taciones culturales en países de lengua española.

[...]

Quiero hacer constar que por sí solo ello no sería razón para esforzarse en producir semejantes trabajos y repertorios, o siquiera para crear la infraestructura educativa y cultural que permita la formación de multitud de personas capaces de llevarlos a cabo. Hacer estas cosas por motivos nacionales o, como en el caso del español, plurinacionales, sería sospechoso. Lo importante es que el beneficio sea, no sólo nacional, o plurinacional, sino también, y sobre todo, social. En todo caso, en el estado actual de cosas, ninguna lengua y, con ello, ninguna cultura es enteramente respetada si, por grandes que sean sus contribuciones en los órdenes estético y literario, no van acompañadas de contribuciones creadoras y ordenadoras suficientes en los aspectos filosófico y científico.³¹

EPÍLEG OBERT

Em sembla que, al final d’aquest breu recorregut, estem en millors condicions per respondre a la pregunta que ens feiem en començar sobre quin és el llegat de Ferrater, quina importància i quin sentit globals té la seva obra. Si es volgués contestar de manera ben ràpida podríem dir que la importància de Ferrater rau en un doble fet: a) d’una banda, ens deixa una obra filosòfica molt sòlida, que eleva el nivell filosòfic espanyol i està a l’altura intel·lectual de la seva època; b) de l’altra, ens posa a les mans instruments i mitjans imprescindibles per a continuar filosofant, instruments que sense ell no estarien al nostre abast. Tots dos punts són molt importants.

a) En un país sense a penes tradició filosòfica, Ferrater crea un corpus de referència d'una gran solidesa: només que ens quedéssim amb els seus *Fundamentos de filosofía* i *De la materia a la razón*, ja tindriem dues obres amb una ambició sistemàtica i amb un rigor conceptual notabilíssims. Però, a més, disposem de tots els seus altres treballs en ontologia, història de la filosofia, metafísica, antropologia, filosofia de la història i de la cultura, teoria del coneixement, lògica, filosofia de la ciència o ètica. És cert que Ferrater es va poder beneficiar, paradoxalment, de la sempre difícil condició d'exiliat, que en el seu cas li va possibilitar el contacte amb corrents filosòfics allunyats dels de la seva formació inicial a Barcelona, i és cert que això també li va permetre cultivar un ventall de coneixements i d'interessos inusuals en la resta de filòsofs espanyols de la seva generació. Ferrater era dels que sabia –i reconeixia– que l'atzar juga un paper important en la vida de les persones. Cal, però, saber-se'n aprofitar i posar-lo a treballar a favor de determinades idees i projectes. Ell ho va saber fer. La seva obra filosòfica ha elevat el nivell –i les possibilitats de nivell– de la filosofia espanyola en gairebé totes les àrees, llevat potser dels terrenys de l'estètica i de la filosofia política, en què només ens ha deixat articlets breus o notes encara inèdites.

I quan la filosofia havia pres una orientació que –com ell mateix assenyalava– anava perdent concentració i anava guanyant en difusió, extensió i diversificació, Ferrater també va saber estar a l'altura. Ell defensava un «sistema obert»: aquest va ser precisament el títol que va donar a les seves darreres lliçons, les que va fer el 1989 a la Universitat de Girona per inaugurar la

Càtedra de Pensament Contemporani que porta el seu nom. Ferrater tenia, a més, interessos amplis, capacitat de relació interdisciplinària i un enorme sentit per a la importància del llenguatge, de tots els llenguatges, tant els científics i tècnics, com els humanístics, els literaris i els artístics. D'aquí que s'interessés també pel llenguatge estrictament literari de la narrativa o pels del cinema i la fotografia.

b) A més d'això, però, també s'ha de destacar que Ferrater ens deixa instruments i mitjans per al treball filosòfic pròpiament. I ara no em refereixo només al monumental i únic *Diccionario*, del qual he parlat a bastament i que, per a qualsevol altre autor, seria motiu del major orgull, potser també perquè qualsevol altre s'hauria hagut de limitar a aquesta obra sense poder ni tan sols intentar res més. A part del *Diccionario*, hi ha moltes altres obres, estudis i documents que seran materials de referència per als estudiosos durant molts i molts anys.³²

Les condicions històriques que li van tocar viure van fer pràcticament impossible que Ferrater tingués alumnes a Espanya. Si n'hagués pogut tenir, hauria canviat radicalment el seu grau d'influència i, fins i tot, potser la seva fama entre el gran públic. No va tenir alumnes, però va poder tenir –a distància– molts deixebles. D'aquests, encara en podrà tenir en el futur. Perquè el seu llegat no és només el que ell ha fet i ha deixat, sinó que també és llegat seu allò que, gràcies a ell, encara es pot fer. L'obra de Ferrater, com ell volia, continua essent un sistema obert. □

1. Aquest text prové d'una conferència pronunciada per Ferrater a Nova York el desembre del 1959. Amb petites modificacions es va publicar a la revista *Hispanófila*, el 1961. També amb alguns retocs ha estat reproduït a *Obras Selectas*, Revista de Occidente, Madrid, 1967, vol. I, pp. 303–308. Aquí se cita seguint aquesta darrera edició.
 2. *Ibid.*, p. 303.
 3. *Ibid.*
 4. Es tracta del text titulat «Mea culpa», publicat per primera vegada el 1955, com a capítol del seu llibre *Cuestiones Disputadas*, Madrid, 1955, i completament reescrit per al volum II de les seves *Obras Completas*, Revista de Occidente, Madrid, 1967, pp. 197–203. Citarem el text a partir d'aquesta darrera edició.
 5. *Ibid.*, p. 199.
 6. «La filosofía: entonces y ahora», a *Obras Completas*, vol. II, p. 250.
 7. *Ibid.*, p. 251.
 8. *Ibid.*, pp. 254–255.
 9. Vegeu *Obras Selectas*, Revista de Occidente, Madrid, 1967, vol. I, pp. 11–20.
 10. Vegeu l'anterior nota 4.
 11. *Obras Selectas*, vol. I, p. 18.
 12. *Ibid.*, p. 13.
 13. *Ibid.*, p. 14.
 14. *Ibid.*, p. 15.
 15. *Ibid.*, p. 16.
 16. *Ibid.*: «puesto que, bien que filósofo y no narrador, o poeta, soy también, quíeralo o no, escritor»; «Mea culpa», *loc. cit.*, p. 202: «Pero somos escritores»; p. 203: «nuestro oficio de escritores».
 17. «Puesto que... soy también, quíeralo o no, escritor, no me ha parecido impropio seguir, y hasta cultivar, mi temperamento intelectual, que es, o espero que sea, distinto del de otros autores. En este sentido no me avergüenza confesar que trato de exhibir un estilo de escribir que sea paralelo a un estilo de pensar y del cual pueda decir, sin engallarme, mas también sin engañarme, 'es mío'.» (*Obras Selectas*, vol. I, p. 16).
 18. *Obras Selectas*, vol. I, p. 16.
 19. «Consciente de sus propios achaques, va a lanzar contra algunos de sus colegas dardos que ya ha arrojado —que está todavía arrojando— contra sí mismo.» (*Obras Selectas*, vol. II, p. 197) «Mea culpa». El título que encabeza estas páginas no es casual. Soy culpable; hasta soy el culpable primero. [...] Estoy hablando en serio.» (*Ibid.*, p. 198).
 20. «Se escribe demasiado. Demasiados artículos, demasiados ensayos, demasiados libros. Y, por supuesto, demasiada filosofía. Demasiada mala filosofía.» (*Ibid.* p. 198).
 21. *Ibid.*, p. 197.
 22. *Ibid.*, p. 199.
 23. *Ibid.*, p. 198.
 24. *Ibid.*, p. 199.
 25. *Ibid.*
 26. Vegeu *Obras Selectas*, vol. I, pp. 11–12.
 27. *Ibid.*, p. 17.
 28. *Ibid.*, p. 19.
 29. *Ibid.*, p. 17.
 30. *Ibid.*, pp. 18–20.
 31. *Diccionario de filosofía*, Alianza, Madrid, 1979, vol. I, «Prólogo a la sexta edición».
 32. Pensant sobretot en el futur, ara només voldria esmentar dues recuperacions recents del llegat ferraterià. D'una banda, el volum *Three Spanish Philosophers: Unamuno, Ortega and Ferrater Mora*, publicat fa poques setmanes per l'editorial nord-americana SUNY, que recull els estudis de Ferrater sobre Unamuno i Ortega, i inclou una autopresentació de la seva filosofia a través del capítol tercer del seu *El ser y la muerte*. D'altra banda, el cd-rom —editat amb la inestimable col·laboració dels Serveis de Biblioteca de la Universitat de Girona— que conté el fons bibliogràfic que Ferrater Mora va llegar a la seva Càtedra de la UdG abans de morir, i que des d'ara serà fàcilment consultable.
- En aquesta mateixa línia hi ha molts projectes en marxa que ja s'estan concretant. Potser també només calgui destacar-ne dos: en primer lloc, la digitalització de tota la correspondència personal de Ferrater que també està dipositada a la Biblioteca de la Universitat de Girona i que, en un futur proper, serà a l'abast via internet de tots els usuaris que vulguin fer consultes o recerca sobre el llarg període que abraça —entre 1940 i 1990—, sobre els temes que van interessar Ferrater i sobre els centenars de corresponents que va tenir; en segon lloc, la propera publicació de les Actes del Simposi Internacional sobre Ferrater Mora, que va tenir lloc a la UdG els dies 21 i 22 de novembre del 2002.

La lluent esquena de les lletres

Arguments i propostes per a unes humanitats modernes

Oscar Vilarroya

Les ciències i les lletres (o les humanitats) han viscut, i viuen, d'esquena i amb malfiança mútua. Els comentaris del tipus «ja se sap com són els científics/els de lletres» farceixen sovint les converses de cafè, taules rodones i altres tertúlies que se situen en la tangent entre ambdós móns. I en un entorn més acadèmic les malfiances no són menors, sinó més subtils i esmolades, com ho demostra un recent exemple en aquesta mateixa revista.¹ El resultat és que, malgrat els lloables intents de diàleg, els discursos són sovint paral·lels i incommensurables.

La meua visió de l'assumpte és tan sincera com ingènua: les lletres formen part de les ciències, o les ciències de les lletres; o millor dit, tots dos àmbits formen part d'un mateix corpus de coneixement, i les divisions gremials són només vestigis d'un passat en què els estris del coneixement no estaven suficientment esmolats.

Evidentment tal cosmogonia no és pas meua, sinó que és una creença secular, la versió moderna de la qual va ser formulada durant la Il·lustració. Diderot, per exemple, insistia que ciència i humanitats eren sinònims. Ara hi ha molts que pensen de la mateixa manera, fins i tot n'hi ha, com E. O. Wilson, que han encunyat termes especials (com ara *consilience*) per descriure, amb més o menys èxit, el detall de les constel·lacions d'aquesta cosmogonia.

Un fet que redundaria en suport d'aquesta ingenuïtat és que des de fa algunes dècades les lletres semblaven haver-se convertit en ciències. Les disciplines que integren el descriptor «humanitats» —entre les quals s'hi comptava la història, la filologia, la sociologia, la politologia, entre altres— ja s'autodenominen ciències. Per tant, hi ha qui podria dir «però, a veure, quin problema hi ha, si les humanitats ja es consideren ciències? De fet, fora de la definició de ciència ja no quedaria més que la filosofia, i l'art».

I encara, diria jo. Si per ciència s'entén habitualment un sistema de coneixement que s'interessa per explicar i predir el món i els seus fenòmens, establint generalitzacions o lleis fonamentals mitjançant observacions no esbiaixades i experimentació sistemàtica i reproduïble; i si, per altra banda, per filosofia s'entén un sistema de

¹Òscar Vilarroya és investigador en neurociència cognitiva del Departament de Psiquiatria de la Universitat Autònoma de Barcelona. Col·labora habitualment amb mitjans de premsa sobre temes científics. Algunes de les seues darreres obres d'assaig científic són *La disolució de la mente* (2002), *Sorbets de ciència* (2003, amb Adolf Tobefia) i *Paraula de robot* (2003).

coneixement que s'interessa per explicar i predir el món i els seus fenòmens, establint generalitzacions o lleis fonamentals mitjançant les regles del raonament; i si, com crec, podem entendre que les regles de raonament són instruments científics, aleshores podem defensar que la filosofia forma part de les ciències.

Molts discuteixen no només aquesta afirmació, sinó fins i tot la creença d'un sol cos de coneixement o de conèixer. Dos articles publicats en el número de *L'Espill* al qual em referia abans en són bones mostres. El que faré aquí és mostrar que la meua ingenuïtat pot passar pel tamís de les seves argumentacions, i quedar indemne, i presentaré una manera de convertir-la en una proposta concreta.

LES LIMITACIONS DE LA CIÈNCIA

En un dels articles² en Josep Lluís Barona qüestiona la pretesa independència i objectivitat de la ciència, entre altres coses per la dependència de la ciència del seu entorn sociopolíticoeconòmic: «Els estudis de Bruno Latour, Stephen Woolgar o Stephen Shapin han estat demolidors de qualsevol visió –ingènua o interessada– de la ciència com a sistema autònom i lliure de les influències i interessos de l'entorn».³ I «[...] qualsevol coneixement no es pot concebre com un reflex d'una realitat objectiva, sinó com una construcció pròpia que dimana de la mentalitat d'una època».⁴

«No es tractaria tant d'una racionalitat científica autònoma emparada per l'objectivitat d'un mètode, com d'un joc d'interessos econòmics i socials convenientment

expressats mitjançant una retòrica legitimadora, sols comprensible dins un determinat estil de pensament i una estructura social de poder.»⁵

El professor Barona també escriu sobre els límits que l'aparell cognitiu humà imposa sobre la suposada objectivitat del coneixement científic: «Els estudis antropològics, la sociologia de la ciència o certs corrents de la psicologia cognitiva [que] emfasitzaran aspectes d'un relativisme cultural i d'una vinculació al sistema social que ha posat contra les cordes la idea d'objectivitat, d'infal·libilitat i la bondat moral o la supremacia del coneixement científic sobre les altres formes de coneixement.»⁶ I «l'últim gran corrent crític ha vingut del *constructivisme*, amb fortes arrels en la psicologia cognitiva i les idees de Jean Piaget. [...] Els estudis de la [psicologia cognitiva] sobre la percepció han trencat vells prejudicis sobre les relacions entre l'objecte del coneixement i el subjecte cognitiu».⁷

La meua intenció aquí no és discutir la validesa o no de les afirmacions del professor Barona, sinó mostrar que la meua creença ingènua pot fins i tot sobreviure a l'acceptació de les seves tesis. Perquè el que em sembla que fa en Josep Lluís Barona és criticar una versió inacceptable de la ciència, el *cientifisme*, crítica amb la qual la mateixa ciència pot estar-hi d'acord. De fet, penso que la ciència pot fàcilment assumir aquesta crítica i seguir en tan bona salut com abans.

Tres consideracions em semblen pertinents per argumentar aquest punt de vista. Una és que la crítica al científisme, com per exemple a l'objectivitat absoluta del positivisme, prové en part de la ciència. En Josep Lluís Barona en menciona alguns representants (per exemple, Piaget),

LA PSICOLOGIA POPULAR I ALTRES ESPÈCIES

els quals han fet les seves crítiques de manera científica, o que han pogut comprovar-se científicament, és a dir, amb observacions no esbiaixades i experimentació sistemàtica i reproducible.

En segon lloc, una crítica adequada a una manera d'entendre i d'usar el coneixement científic no pot delimitar el camp d'acció de la ciència, almenys definitivament. La manera d'entendre el coneixement científic, com tot en ciència, està sempre en qüestió, en estat de provisionalitat, i és susceptible de canviar, de modificar-se. Això em sembla part de la dinàmica pròpia de l'evolució de la ciència, en el que té a veure amb el mètode científic, i amb l'epistemologia que se'n deriva. Que hi ha interessos econòmics? Identifiquem-los, posem-los al descobert. Que no es pot utilitzar el terme *objectivitat*? Doncs benvinguda la crítica, si és justificada, i posem-hi remei afegint-li adjectius, afinant els criteris. El fet d'ensorrar prejudicis *a través de la ciència* només pot que afinar el mètode científic.

Finalment, fins i tot en el cas d'encerrar en totes les crítiques sobre la capacitat del coneixement científic per donar una visió objectiva i fiable de la realitat, això no implica l'existència d'una altra forma de coneixement. No és perquè la ciència tingui limitacions que s'obri automàticament un nou espai epistemològic on hi entrin altres formes de coneixement. I com que entenc que el raonament, i altres formes de coneixement, com el sentit comú, són estris científics, segueixo confiant en la ciència com *la* forma de coneixement. Potser algun dia gaudirem del coneixement per revelació, però de moment no ha tingut gaire èxit.

Aquest punt em porta a comentar un segon article aparegut en el mateix número de *L'Espill*, on Josep Lluís Prades⁸ sembla defensar una possible alternativa humanística a la ciència: «Segons una manera radical d'entendre aquesta pretensió [que la ciència podrà algun dia ser l'instrument únic de resolució de problemes i conflictes morals i socials], la integració de la ciència en la cultura humanista es produeix per eliminació. L'explicació científica hauria de substituir les descripcions psicològiques de Balzac, Dickens o Dostoievski. Hi ha aquí el que considero un error conceptual. Un error que neix d'oblidar que certes descripcions del món quotidià no entren en conflicte amb la ciència, no ho poden fer, perquè pertanyen a un domini completament diferent. La descripció acurada d'un bon novel·lista d'una emoció humana no pot entrar en conflicte amb cap teoria sobre els mecanismes neurofisiològics de l'emoció. [...] El que la ciència no pot fer és devaluar aquesta experiència quotidiana. [...] Si els sentiments d'Aquil·les, del rei Lear o de madame Bovary tenen explicacions evolutives, l'explicació no pot pretendre l'eliminació d'aquests sentiments. Si l'eliminació fos possible, no hi hauria res per explicar».⁹

La meua impressió és que l'error conceptual que aquí s'identifica és un miratge; un miratge provocat perquè el canvi en el que s'anomena «psicologia quotidiana» es produeix a menor velocitat que les nostres anàlisis. A veure si em puc explicar.

Per psicologia quotidiana s'entén, en alguns camps de la filosofia i la psicologia, el conjunt de totes les generalitzacions que

un individu utilitza habitualment, conscientment o inconscient, per a explicar i predir la conducta dels seus congèneres. Els estudiosos no es posen d'acord sobre quina forma o contingut tenen aquestes generalitzacions, però tots ells es refereixen a regles que diuen coses com ara «si una persona agredeix una altra, no cal esperar una resposta cordial per part de la persona agredida».

S'usa el terme de *quotidiana* perquè no és necessari haver estudiat perquè un individu adquireixi tals coneixements, i també perquè les generalitzacions no provenen de la recerca científica, sinó que són sabers que formen part del coneixement general d'una cultura o comunitat. De fet, moltes de les generalitzacions han estat contradites per les ciències psicològiques contemporànies.

Doncs bé, bona part de les disciplines humanístiques (i hi incloc la sociologia, les ciències polítiques, la història, fins i tot la pedagogia) ha usat i usa, conscientment o inconscient, la psicologia quotidiana en totes aquelles anàlisis i models en què s'ha de tenir en compte la psicologia.

Tanmateix, aquesta psicologia no s'oposa a una descripció científica psicològica. De fet, la psicologia quotidiana actual s'assembla poc a la psicologia quotidiana de fa cent anys, perquè precisament ha anat incorporant principis i dades de la recerca científica (com l'inconscient o l'aprenentatge condicionat). El que fa que sembli diferent a la psicologia científica és que la incorporació de coneixements es fa amb retard. Així, en el moment present, encara ha d'incorporar el gruix de coneixements de les disciplines que estan il·luminant més i millor la natura íntima de la condició humana, com la neurociència, la

biologia evolutiva i la intel·ligència artificial.

La incorporació d'aquest coneixement no implicarà tampoc una eliminació o devaluació de la descripció psicològica de la versió de psicologia quotidiana anterior, de la mateixa manera que no ho va ser la incorporació, per exemple, de l'inconscient a la versió de la psicologia quotidiana del XIX. Henry James és un exemple de com el coneixement científic s'incorpora a la psicologia quotidiana, i a la literatura. Fixem-nos en les següents descripcions:¹⁰

I abans que ella tingués temps de pensar si el disculpava o no –per bé que després quan li vagà de pensar-hi s'adonà [«became conscious», en l'original] que ho havia fet.¹¹

Quan tingué Morris al seu davant, la primera cosa de què tingué consciència fou que era encara més ben plantat de com l'hi havia pintat l'amorós record; la segona, que ell l'havia estreta entre els seus braços.¹²

No crec que aquestes descripcions es poguessin entendre abans que, entre altres, el mateix germà de Henry James, William James, hagués començat la recerca científica de la consciència. De la mateixa manera, fixem-nos en la següent citació:

Van passar més o menys deu minuts. Anabel sabia que podia trucar a la porta, i veure en Miquel; podia també, finalment, no fer res. No sabia exactament que estava vivint l'experiència concreta de la *llibertat* [...] En algunes circumstàncies, extremadament rares –els cristians parlen de l'*operació de la gràcia*– una onda de coherència nova sorgeix i es propaga a l'interior del

cervell; un comportament nou apareix, de manera temporal o definitiva, dirigit per un sistema completament diferent d'oscil·ladors harmònics; hom observa aleshores el que s'ha convingut a anomenar un *acte lliure*.¹³

Aquesta citació d'una novel·la de Michel Houellebecq és una manera (cert, encara massa explícita) d'incorporar a la literatura noves idees científiques sobre el funcionament de la ment/cervell que probablement seran pa de cada novel·la dintre d'alguns anys. I aleshores ens semblarà que forma part del nostre coneixement de psicologia quotidiana. Com diu Oliver Sacks:

És possible que aquesta diferència abismal que separa allò psíquic d'allò físic sigui inevitable; però les recerques que estudien ambdós àmbits alhora —aquelles que em fascinen particularment i que presento aquí (a grans trets)— poden tanmateix servir a acostar-les i portar-nos a la veritable intersecció d'allò mecànic i d'allò viu.¹⁴

D'INÈRCIES I AUTISMES

En conseqüència, crec que la resistència a acceptar la ciència en general en el camp de les humanitats no està justificada per les limitacions de la ciència i/o l'existència d'una alternativa al pensament científic, sinó per altres raons. Crec que es pot identificar en les humanitats una dinàmica informada per un principi d'autonomia que pot descriure's de la següent manera: «les ciències no humanístiques tenen importància per entendre la condició humana en tota la seva amplitud i profunditat, pe-

rò la comprensió dels individus i de les col·lectivitats, l'explicació dels fenòmens històrics, els socials, els lingüístics pot prescindir, i ha de fer-ho, de les ciències no humanístiques». En descàrrec de les lletres, la causa d'aquest principi és que tota disciplina està sotmesa a una inèrcia que es podria definir de la següent manera: l'agilitat d'una disciplina és inversament proporcional al pes de la seva tradició.

No crec que sigui aquest el lloc per intentar demostrar la penetració del principi d'autisme en les lletres, però només cal repassar la bibliografia de qualsevol llibre de sociologia o història aparegut en els darrers anys, per donar-se compte que la neurobiologia o la genètica evolutiva no ha calat el més mínim en el pensament humanístic modern.

El problema del principi d'autonomia no és que estigui completament equivocat —el coneixement avança en moltes ocasions a partir d'errors exquisits—, sinó que representa un obstacle al desenvolupament de les ciències humanes. En concret, està destorbant el desenvolupament d'un pensament modern perquè segueix utilitzant claus que estan ancorades en un aparell conceptual marcit, farcit de bones idees i millors intencions, però que manca de la potència que la ciència està aportant. I el pitjor és que com que la ciència està penetrant inexorablement en tots els racons del coneixement humà, els defensors del principi d'autonomia l'han convertit en una Numància que ha de resistir l'assalt final de la ciència dura, com si representessin el darrer reducte del pensament racional i humanístic.

És una llàstima, perquè qui intenta defensar-se de la ciència moderna són els que disposen del bagatge i les capacitats

d'anàlisi necessàries per iniciar unes ciències humanístiques basades en els coneixements neurobiològics contemporanis, una cosa que no poden fer els científics no humanístics per ells mateixos.

LA CIÈNCIA COGNITIVA

En una publicació recent¹⁵ presento un exemple d'una recerca on s'integren visions científiques humanístiques i no humanístiques en una mateixa empresa científica. En aquesta obra m'interesso per una nova manera de respondre a algunes de les preguntes seculares de les humanitats: Com aprenem a parlar? A què correspon el significat de les paraules? Quina relació té el llenguatge amb les nostres capacitats cognitives? Quines són les capacitats cognitives bàsiques, imprescindibles, que ha de tenir un sistema per convertir-se en un sistema lingüístic? Quina importància té la comunicació en el significat de les paraules?

Per respondre-les, s'han avançat fins ara teories sobre el desenvolupament cognitiu, teories semàntiques, teories d'adquisició del llenguatge, teories del funcionament cognitiu... Cada teoria i cada disciplina descriu la competència lingüística a la seva manera, però cap no aconsegueix superar l'estadi de les teories. Ni la lingüística, ni la psicologia, ni la robòtica, ni la neurobiologia han contestat per elles mateixes aquestes qüestions. La complexitat dels fenòmens que s'han d'estudiar en dificulta l'anàlisi i facilita descripcions alternatives. Necessitem avenir les diferents visions, concordar-les per suportar les unes amb les altres i així poder aixecar la cúpula del coneixement.¹⁶ Només inte-

grant-les serà possible que ho aconseguim. Això és el que intenta fer la ciència cognitiva.¹⁶

En efecte, la ciència cognitiva és un camp interdisciplinari que ha aparegut en les darreres dècades en la intersecció d'un nombre de disciplines ja existents, entre les quals hi ha la neurociència, la biologia evolutiva, la psicologia, la lingüística, la ciència computacional, l'antropologia i la filosofia, i representa una de les disciplines científiques més innovadores i creatives d'aquest començament de segle.

PARAULA DE LUC STEELS

Dins de la ciència cognitiva hi ha un investigador que trobo que se situa al capdavant de la comprensió completament nova de les capacitats cognitives en general i de les capacitats lingüístiques en particular. Em refereixo a Luc Steels, un investigador en robòtica i lingüística, d'origen belga, que treballa a cavall de París i Brussel·les. Luc Steels és director del Laboratori Sony de Ciència Computacional de París i professor d'Informàtica a la Universitat de Brussel·les. Steels va estudiar al MIT (Massachusetts Institute of Technology), on es va especialitzar en el camp de la intel·ligència artificial. L'objectiu del grup de Steels és entendre els primers estadis de com els humans conceptualitzem el món i com s'integra el llenguatge en aquest procés. En concret, els seus experiments pretenen respondre una qüestió fonamental sobre l'origen i el funcionament del llenguatge.¹⁸

Per aconseguir-ho, Steels ha adoptat una nova manera d'entendre la intel·ligència i les capacitats lingüístiques que es basa en la interacció de les disciplines científiques.

fiques, en especial la neurociència, l'enginyeria computacional i la biologia evolutiva. Gràcies a aquestes disciplines, Steels ha canviat la visió tradicional de la intel·ligència i el llenguatge com a funcions abstractes del magí, per convertir-les en productes d'una capacitat bàsica i simple dels organismes vius: la necessitat d'adaptar-se per sobreviure.

En aquest sentit, la intel·ligència deixaria de ser una capacitat formal de processament, per convertir-se en una funció adaptativa. La intel·ligència seria part d'un sistema biològic que ha evolucionat i que s'ha adaptat en un entorn determinat. D'acord amb aquesta tesi, i a fi d'aconseguir organismes artificials intel·ligents, l'estratègia dels científics que comparteixen les tesis de Steels sotmeten els sistemes artificials a les mateixes restriccions que tenen els éssers vius, a fi de crear sistemes autònoms «egoistes», en el sentit que la seva conducta estigui motivada per la pròpia supervivència.

En el moment present és possible ja provar models de capacitats cognitives i lingüístiques en sistemes artificials. En molts laboratoris ja és possible construir robots que reben *inputs* sensorials a través de sensors visuals i auditius, se'ls pot donar poder computacional, memòria suficient i els mecanismes necessaris per poder actuar en el món. Això proporciona a la ciència cognitiva un poder enorme per provar com apareixen i es desenvolupen les capacitats cognitives.

En el cas concret de Steels, el que aquest investigador vol és comprendre com neixen i es desenvolupen la intel·ligència i el llenguatge. I per això, el que ha fet és intentar saber quines són les capacitats bàsiques necessàries i suficients que

permetin fer aparèixer la intel·ligència i el llenguatge. L'adopció d'aquesta estratègia l'ha portat a ser un dels creadors de l'«AIBO», un robot-gosset. L'AIBO és el robot autònom més sofisticat que s'hagi creat fins ara. És capaç de mostrar més de mil conductes, coordinades a través d'un sistema computacional complex, i aplicades en un sistema locomotor de quatre potes, una càmera per rebre *inputs* visuals, dos micròfons i una gran quantitat de sensors corporals. El grup de Steels l'ha millorat i hi ha incorporat la capacitat lingüística que permet als AIBO no només comunicar-se entre ells, sinó crear un llenguatge nou adaptat a les seves necessitats i que és difícil d'entendre pels recercadors que l'estudien.

En efecte, en els darrers quatre anys, Steels i el seu grup han estat desenvolupant els AIBO a fi que siguin capaços de funcionar autònomament, de desenvolupar unes conceptualitzacions molt primitives dels seus móns, de crear paraules que es refereixin a aquest món, de comunicar-se amb altres congèneres i, sobretot, de canviar les seves conceptualitzacions i paraules si aquestes no permeten una comunicació eficaç amb altres robots amb els quals es comuniquen. I els AIBO han demostrat ser capaços, a través de senzills jocs lingüístics, de crear i desenvolupar protollenguatges amb un lèxic i unes conceptualitzacions primitives.

Una de les conclusions més importants que se'n pot treure dels primers experiments de Steels és que els cervells dels seus robots arriben a ser lingüísticament competents sense cap conceptualització o lèxic previ. Steels creu que això es pot extrapolar als humans en el sentit que la competència lingüística pot no necessitar un co-

neixement preestablert sobre el món o sobre les propietats lingüístiques. Aquesta és una hipòtesi que, si es confirmés, tindria grans repercussions conceptuals ja que demostraria que no cal tenir sistemes innats dedicats especialment a l'adquisició del llenguatge. La conceptualització del món i el lèxic emergirien de certes capacitats cognitives bàsiques, que són les que s'haurien de descobrir encara.

CAP AL FUTUR

En definitiva, gràcies a una estratègia científica que integra coneixements humanístics i no humanístics ens anem acostant a la resposta d'algunes de les preguntes que ens hem formulat des que som conscients de ser una espècie lingüística, sense perdre res de les virtuts humanístiques i amb les formidables eines de la ciència. □

1. Vegeu el dossier «Ciència i coneixement humà» de *L'Espill*, 11 (tardor 2002), amb aportacions de Josep Lluís Prades, Juli Peretó, Adolf Tobeña, Josep Lluís Barona, Ferran Sáez Mateu i Jordi Mundó.
2. Josep Lluís Barona, «Poder i límits de la ciència», *L'Espill* núm 11 (tardor 2002), pp.72-85.
3. *Op. cit.*, p. 78.
4. *Op. cit.*, p. 80.
5. *Op. cit.*, p. 80.
6. *Op. cit.*, p. 78.
7. *Op. cit.*, p. 80.
8. Josep Lluís Prades, «Humanisme, ciència i sospita», *L'Espill*, 11 (tardor 2002), pp. 49-55.
9. *Op. cit.*, pp. 53-54.
10. Henry James, *Washington Square*. Barcelona, Proa, 1985 (traducció de Jordi Arbonès).
11. *Op. cit.*, p. 50.
12. *Op. cit.*, p. 149.
13. Michel Houellebecq, *Les particules élémentaires*. París, Flammarion, 1998 (la traducció és meua), p. 117.
14. Oliver Sacks, prefaci de *The Man Who Mistook His Wife for a Hat*. Nova York, Gerald Ducworth, 1985 (la traducció és meua).
15. Òscar Vilarroya, *Paraula de robot*, Alzira, Bromera, 2003.
16. Vegeu, en aquest sentit, Òscar Vilarroya, *La disolució de la mente*, Barcelona, Tusquets, 2002.
17. Per a una introducció a la ciència cognitiva, vegeu H. Gardner, *The Mind's New Science: A History Of The Cognitive Revolution*. Nova York, NY: Basic Books, 1985; M. I. Posner (ed.), *Foundations of Cognitive Science*. Cambridge, MA: MIT Press, 1989; B. Von Eckardt, *What is Cognitive Science?* Cambridge, MA: MIT Press, 1993.
18. Els articles i recerques de Luc Steels es poden consultar a: <artí.vub.ac.be/~steels/>.

Pedagogia de l'art

Antoni Llena

Quan algú amb sensibilitat d'avui prova de ser artista, es troba que cap aprenentatge tècnic no el protegeix de la intempèrie. I és que per fer la seva obra l'artista modern ha d'inventar-se'n fins i tot les maneres. Cerca d'expressar amb un balbuceig allò que encara no és ni racionalitzat, ni socialitzat. La realitat que mira d'atrapar és una realitat difusament confusa que cal extreure de l'atmosfera de cada època i traduir-la-hi. Però aquí ja deixo suspesa una primera incògnita: ha de conformar-se l'artista contemporani a ser, simplement, un globus sonda? A simptomatitzar i prou? Ha de renunciar a l'emoció, ara que Proust ens havia ensenyat que la ment no és racional? Ha de renunciar a ser savi?

Encara que treballa a la manera tradicional, tancat a l'estudi, això no vol pas dir que no em prodigui des del desconcert. Allò que més em fascina de l'art, que més m'atreu de practicar-lo, és *allò* que se me n'escapa. Si allò que més m'atreu de l'art és allò que n'ignoro, com puc fer-ne una assignatura, d'aquest *ignorar*? No espereu pas de mi cap fórmula màgica. No oferiré propostes pedagògiques fiables que obri-

rien automàticament als alumnes les portes de la comprensió de l'art. Com a professor, miro de desvetllar el plaer de l'art en cada alumne, i d'aquesta manera mantenir-me en l'heterodòxia. Tot plaer és una força motriu i, en qüestions d'art, cal no menystenir-lo gens. Educa els sentits, corregeix els excessos de la intel·ligència.

Sobre aquest punt, hi ha un relat il·lustratiu de Henry James, titulat «La figura de la catifa», que considero molt aclaridor. Un crític jove rep l'encàrrec d'un prestigiós col·lega d'escriure per a una revista literària de qualitat la ressenya del darrer llibre d'un autor que tots dos veneren, George Vereker. El crític prestigiós que, per un viatge imprevist, es troba impedit de fer ell mateix la ressenya, fa un prec al més jove:

—Suposo que ho faràs bé —li diu—, vull dir que no faràs cap bestiesa.

—Bestieses, tractant-se de Vereker? Que és que no l'he considerat mai sinó terriblement intel·ligent?

—I què és això, sinó una bestiesa? Què significa això de «terriblement intel·ligent»? Per l'amor de Déu, mira d'entendre'l!

—Vols que hi posi una cosa així com «el més gran de tots, a gran diferència de la resta»?

—No, home, no; jo no faig comparacions. Això és la infància de l'art! A mi,

Antoni Llena (Barcelona, 1942) és pintor i professor d'Història de l'Art.

em produeix un plaer excepcional; la sensació de... —s'ho va rumiar una mica—, d'un no sé què.

—La sensació de què, digues...

—Amic meu, això és precisament el que vull que diguis tu!

Vet aquí el moll de la qüestió: esbrinar què és allò que omple, que ens omple, aquest *no sé què*, que tant de plaer dóna.

A partir d'aquí Henry James descabella la seva tesi: l'experiència estètica és una condició indispensable de la comprensió de l'art. Si l'art no reviu com una experiència pròpia a través dels ulls dels contempladors, no és vida, i si no és vida, l'art ben poca cosa és.

Si he de suggerir un mètode pedagògic que faciliti un acostament a l'art que el faci fructífer als estudiants, suggereixo un ordre de prioritats. Primerament, convido els mestres a recelar de la història de l'art, i en aquesta actitud no es trobaran pas sols, Borges els hi acompanyarà. Al pròleg de l'antologia poètica dels anys 1923-73 diu: «A principi del segle XVII Francis Bacon va suggerir que la història no hauria de limitar-se a la crònica de cases reials, de vicissituds polítiques i de guerres, i que també podia abastar les ciències i les arts. El consell ha estat seguit: l'abús de la història és un dels mals del nostre temps. *La literatura, sobretot als Estats Units i a França, que abunda en cenacles, en escoles, en precursors, en manifestos, en litigis, en generacions, en dates i en polèmiques de prioritat [...].* Sé de poetes admirables (Enrique Banchs, Arturo Capdevila, Toulet) que han estat relegats a l'oblit perquè no foren sinó admirables poetes que no modificaren el curs de la literatura. [...]

Les universitats s'estimen més la bibliografia que no pas la lectura dels llibres. L'Orient, en canvi, entenia que tot és molt antic, o impersonal, o contemporani, que, fet i fet, tant és».

I després de convidar-nos a llegir el seu llibre, acaba dient: «Desitjaria que aquest volum es llegís *sub quadam specie aeternitatis*, d'una manera hedònica, no pas en funció de teories».

Borges reclama dues coses que em penso que són necessàries per a acostar l'art als estudiants. N'és una la de llegir-lo lliurement, sense fer gaire cas de les cronologies històriques. Que no ensenyi l'hermenèutica moderna que qualsevol obra d'èpoques passades es pot llegir en clau contemporània? Cal passejar els estudiants per la història de l'art com si fossin nòmades, deixant que cadascun trobi al racó més imprevisit el seu aliment. O bé explicar la història com si fos una crònica de famílies, unes intuïcions que sincronitzen i quallen de manera semblant en circumstàncies i temps diversos, i que no perquè es formalitzin d'una manera oposada deixen de ser intuïcions germanes. O bé exposar-la com la història de la recerca de la realitat, d'una realitat que a mesura que es guanya, es fon als dits, i que cal retrobar, ni que sigui amagada sota el feix d'unes altres realitats.

N'és una altra (i la subscriu categòricament) el convidat que ens fa de llegir-lo en clau hedònica. Val a dir: vindico, per entendre l'art, el plaer de sentir. Sentir no és pas renunciar a la intel·ligència, ni a cap mena de disciplina. Mirar és una disciplina. Vindico prioritàriament l'educació dels ulls, que tan sols aprenen a veure-hi mirant. Desconfiant dels sentits, descon-

fíem de nosaltres mateixos, d'atènyer-nos com a individus, que és l'única manera possible de pertànyer als altres, d'esdevenir éssers polítics com cal. Ens corseca massa la interpretació de les obres d'art, el desfici de cercar-hi un significat que ens faci creure que les hem enteses, un significat que reductivament ens tranquil·litzi i ens estalviï el neguit de gaudir-ne sense acabar d'entendre-les del tot. «L'art és un luxe –diu Verlaine–, i com a tal representa progrés». És perquè no té cap mena d'utilitat pràctica, que representa progrés. «Si hem de trobar la funció social essencial de la poesia –diu T. S. Eliot– n'hem de veure primer les funcions més evidents, les que cal que tingui, si és que n'ha de tenir cap. Em sembla que la primera de què podem estar segurs és que la poesia ha de causar plaer». La meva experiència universitària corrobora que la majoria d'alumnes que comencen la carrera, ho fan perquè un professor de secundària els feia gaudir amb l'assignatura d'art. Educar en l'art és educar la sensibilitat. Sense sensibilitat, no hi ha dissidència, no hi ha insubmissió. Sense desobediència, l'art no és possible. La insubmissió és fruit de la sensibilitat, perquè neix de la consciència de defensar uns espais irreductibles, siguin propis o col·lectius.

Com lliga tot això del plaer amb l'exigència crítica que s'esgrimeix com una condició prioritària de l'art contemporani? Un dels equívocs que cal desfer és el de creure que, per sobre de tot, l'art és crítica. Crítica de què o de qui? Aquesta sobrevaloració acrítica del terme ha fet molt de mal a l'art d'avui, puix que massa sovint la crítica s'ha reduït a mera dialèctica competitiva, o a esport de saló. Però és que, a

sobre, l'exageració crítica l'única cosa que tristament ha aconseguit és de fer acrítics els espectadors; és a dir: els ha convertits en creients..., en creients o en desencantats. La crítica és un dels ingredients fonamentals de l'art, però no n'és pas, *per se*, la raó final. Quan el gran músic Joseph Haydn va discrepar del príncep que el mantenia, ho va fer amb una simfonia, la dels Adéus, que desplegà en sentit decreixent. El príncep, que no volia que els seus músics se n'anessin a casa amb la família, perquè no el deixessin sense el plaer d'escoltar-los, es rendí a la ironia del mestre, que sense abandonar la música posava en evidència el seu egoisme. La simfonia s'anava aprimant a mesura que evolucionava, fins a acabar amb dos violins grinyolant com dos silencis, dalt l'escenari... Els altres músics havien anat desfilant, tan bon punt la partitura abandonava l'instrument que tocaven. El príncep entengué la lliçó i els deixà tornar tots amb la dona. I ara la pregunta: on era l'art de Haydn, en la música o en la crítica que va escenificar? Què en seria, de la seva música, si el seu art hagués consistit en aquesta simple desfilada?

Però també es pot proposar la qüestió en un sentit invers. Quan Yves Klein cobrà amb or els espais immaterials que venia als seus col·leccionistes, or que tot seguit llençà a les aigües del Sena, molts dels seus coetanis el tingueren per un ximple que només volia fer-se publicitat. Tanmateix, no podem pas negar que aquesta acció crítica no fos art, i prova n'és que molt de l'art d'avui n'és deutor. Si l'actitud de Haydn no canvià el curs de la música que va seguir és perquè amb la seva acció es limitava a ser crític. Si l'actitud de Klein ha segellat d'una manera decidida molt de

l'art que ha vingut darrere seu és perquè el seu acte era més que una simple crítica. Volia ser poesia. I la poesia sempre és crítica implícita, perquè no deixa mai de manifestar perplexitat.

Avui s'estila molt dir que fer art és fer preguntes: una manera de renunciar a demanar-se què és l'art i quina funció té. Quan impulsen els alumnes que freqüenten les escoles d'art a raonar llurs treballs, és habitual de sentir-los dir que ells es limiten a fer preguntes. Si l'art és fer preguntes, podríem demanar-los, és que els nens que no paren de fer-ne són, per això sols, els artistes més grans? Preguntes a què o a qui? Perquè el fet cert és que, una volta examinades les preteses interrogacions, és inútil d'esperar que les respostes siguin cap altra cosa que llocs comuns o tòpics oficialitzats per consignes de moda. Què és, en art, fer preguntes? Fer preguntes en art no és sinó situar-se en un espai de precarietat, d'indefensió, de disponibilitat, d'obertura. «Tota nova manifestació artística que arriba comunica una experiència nova –insisteix a dir Eliot–; una experiència nova o una nova comprensió d'allò que és conegut, d'alguna cosa que hem experimentat, però per a la qual no tenim paraules, i que ens engrandeix la consciència o ens refina la sensibilitat». Escoltar escoltant-se. Reconèixer-se en allò que és desconegut. Tota nova experiència és també, d'alguna manera, una forma de retorn. «Allò que s'ha fet, això serà; allò que s'ha fet es tornarà a fer, perquè sota el sol no hi ha res que sigui nou», diu l'Eclesiasta. El futur sempre porta sabates de plom, sempre l'estira la força de gravetat del passat. He començat convidant a desconfiar de la història de l'art, però no pas a ignorar-la: els mestres l'han de tenir ben païda! Han

de ser tan cultes com sigui possible, perquè els alumnes hi puguin jugar. Llur saber no ha de ser el de l'especialista que té per fita, massa sovint, d'imposar un manual de joc amb la finalitat d'establir unes regles que impedeixin de jugar; ben a l'trament, el mestre, com el mag, ha de crear il·lusió.

Aquests dies, arran de la presentació a la nostra societat de la col·lecció del MACBA, algú ha dit que no es creia que una entrevista enregistrada amb Toni Negri fos art. Fa dos dies, quan els artistes començaren a esquitxar les teles amb taques de colors, els mateixos que avui diuen això deien que allò no era pintura, i judicis semblants sobre llurs textures hagueren de suportar els artistes matèrics. On és l'art en l'obra de Carles Guerra? És cert que l'art no està en l'entrevista, que és tant un plaer per a la intel·ligència, com una fatiga per als sentits. No, l'entrevista és, simplement, un suport, un suport com qualsevol altre, estimulant, nou, que l'autor fa servir de trampolí. Mentre va esgranant-se l'entrevista, van apareixent sobtadament sobre la pantalla, sobreposades, unes lletres. A vegades una E, a vegades una G, o el nom de l'entrevistat, que si bé anuncien els temes, no diuen ni afegeixen res al discurs. Unes lletres-guspira que instauren una distorsió, que durant un segon distreuen, desvien o suspenen, sense interrompre'l, el discurs; que pregunten sense formular preguntes, o que el subscriuen des del desconcert; que són mers llampecs de perplexitat. No sabeu el plaer que m'han produït aquests rètols mosca, oferint-me la perspectiva d'uns horitzons encara intransitables. L'art s'amaga pels racons, que és on hem d'entretenir-nos a cercar-lo. El mestre veritable és aquell qui,

com el narrador de Walter Benjamin, ensenya a descobrir en cada fragment la vida sencera. Però això com s'ensenya?

Fins ara he parlat de l'espai de l'artista, de la intempèrie, de comprendre l'art vivint-lo, de plaer, de recel envers les formulacions-consigna, de sensibilitat, és a dir d'atenció, d'invenció, de desobediència..., i ara em cal insistir en un altre ingredient imprescindible: la imaginació. La imaginació és aquella facultat que ens ensenya a descobrir els llaços secrets que relliguen per sota unes coses amb unes altres. Si sovint sóc crític amb els historicistes no és pas perquè desconfiï de l'eficàcia científica de llur treball, sinó perquè els veig excessivament rebecs a la imaginació. Gràcies a la imaginació podem revitalitzar l'art del passat amb experiències d'avui, i el d'avui amb experiències estètiques del passat. Gràcies a Rothko, podem rellegir, posem per cas, la *Santa Cena* de Leonardo, amb ulls renovats. Les superfícies monocromes que de manera insistent i desdibuixada proposa l'artista nord-americà, permeten de descobrir-nos en la finestra que hi ha darrere la figura central del Cenacle leonardesc, intencions insospitades, secrets que llurs coetanis foren incapaços de veure, enlluernats com estaven per les aportacions tècniques i formals del moment. Gràcies a la imaginació, podem lligar els quadres sense finestra de Rothko amb la pintura-finestra per excel·lència del mestre italià. Si les taques de color de Rothko (al meu parer l'últim pintor impressionista, no pas, com se sol dir, expressionista) negaven l'espai domèstic per obrir-nos a un espai infinit, l'obra de Leonardo, vista des d'aquesta perspectiva, proposa això mateix, i és que la finestra que es troba a l'esquena de Jesús, no sols s'embeu la figura i

les dels deixebles que l'acompanyen, ans es menja fins i tot l'invent del quadre-finestra. Ho xucla tot amb la seva presència. Ens encara amb l'infinit mateix.

També en podem fer el recorregut a l'inrevés. Podem reconèixer en l'espai imperceptible que impedeix als dits de la Magdalena de tocar la pell de Crist ressuscitat, en l'extraordinari quadre de Mantegna, *Noli me tangere*, la mateixa frontera infranquejable que ara mateix Coleman proposa com a cruïlla d'encontres impossibles a través de la superposició de les seves diapositives. És important d'estimular la imaginació, perquè els estudiants entenguin que no hi ha dos tipus d'art, el gran i el petit, el d'abans i el d'ara, sinó un de sol, sempre canviant, sempre nou. Indomable, tot just domesticat a mitges, però mai del tot.

No vull pas dir que l'art sigui una cosa que flota, que no calgui situar-lo dins la història, ni que per fer-lo atractiu hàgim de rebaixar-ne el sostre, no. L'art, fins i tot el que s'expressa amb formes banals, és pensament, pensament profund, pensament elitista. Pensament que no cal que arribi a tothom per ser eficaç, i és que, com la sal, n'hi ha prou amb un pessic per condimentar tota la menja. L'art condiciona tota la societat, fins al punt d'afectar i beneficiar tots els qui hi viuen d'esquena.

Parlo de pedagogia i aposto per la que té les arrels en la tradició moderna, la que de manera romàntica encara creu que ensenyar és esperar, esperar que les llavors puguin desenvolupar-se cada una a l'hora que toqui. Cada una, a la seva manera, sense presses, ni necessitat de diplomes que certifiquin èxits constatables a curt termini.

Per acabar, una història il·lustrativa: Un gran escriptor que era també un gran pare de família era recriminat pels seus

col·legues que no vetllava prou les lectures dels seus fills, que no feien sinó llegir patufets tot el dia. Cansat de tantes queixes, un dia els respongué que això no el preocupava gens ni gota, que per a ell la cosa important era que els seus fills s'afecio-nessin a llegir, perquè la lectura ja els faria selectius. És possible que pequés d'opti-mista, però, si fem un repàs de la nostra vida, d'alguna manera podrem constatar el sentit del mètode. Jo l'he viscut com una experiència beneficiosa. Vaig començar a pintar perquè, de jove, vaig veure exposa-des en una galeria unes obres que en aquell moment em semblaren fantàstiques. La primera cosa que va enlluernar-me'n, fou la novetat, i en acabat, la facilitat. Com que no eren difícils de copiar, m'hi vaig atrevir. No cal dir que eren unes pintures horribles, però, a mi, no sols em van agra-dar, ans em van servir per iniciar-me en la pràctica de l'art. Em van educar, i és que tot imitant-les, començaren a estirar-me cap endavant, a exigir-me cada vegada més; a fer-me córrer cercant el meu propi camí; a acorralar el meu esperit.

També l'afecció per la teoria de l'art em vingué de la lectura d'un llibre comprat sense pensar-m'ho gaire als encants, *El simbolismo* de Rafael Benet, un pintor noucentista que també teoritzava i que no feia fàstics als corrents avantguardistes més radicals, ans ho lligava tot. De gran, un dia vaig anar a trobar-lo per manifestar-li el meu reconeixement. Ni tan sols va escoltar-me. Vegetava sense memòria dins un pis fosc de l'Eixample, preocupat per com podia fer-s'ho per tocar el cul de la minyona que l'atenia.

Ah el plaer, el plaer... ☐

Col·lecció ARGUMENTS

- 1** Isaiah Berlin
Nacionalisme
- 2** Neus Campillo
El feminisme com a crítica
- 3** Rafael L. Ninyoles
Mare Espanya. Aproximació al nacionalisme espanyol
- 4** Enric Sòria
Incitacions
- 5** Alain Touraine
Carta a Lionel Jospin. Idees per a l'esquerra
- 6** Gustau Muñoz
Intervencions. Entre cultura i política
- 7** Josep Sorribes
La ciutat desitjada. València entre el passat i el futur
- 8** Joan Garí
Un cristall habitat
- 9** Axel Honneth
Desintegració. Fragments per a un diagnòstic sociològic de l'època
- 10** Dominic Keown
Polifonia de la subversió. La veu col·lectiva de Vicent Andrés Estellés
- 11** Seyla Benhabib
Diversitat cultural, igualtat democràtica
- 12** Vicent Salvador
Poesia, ciutat oberta. Incursions en el discurs poètic contemporani
- 13** Adolf Beltran
Els temps moderns. Societat valenciana i cultura de masses
- 14** Alfons Cucó
Roig i blau. La transició democràtica valenciana
- 15** Pau Viciano
Des de temps immemorial
- 16** Maria Josep Cuenca
El valencià és una llengua diferent?

TANDEM argumenta

c/Sant Vicent, 93-València • 963172047 •
c / e t a n d e m e d i @ t e l e l i n e . e s

Un famós «escriptor desconegut»

S. J. Lec i els seus aforismes

Guillem Calaforra

No és fàcil de determinar la posició de Stanisław Jerzy Lec en la literatura polonesa. Com els Witkacy, Gombrowicz, Schulz i Miłosz que l'envoltaven, Lec va ser un escriptor essencialment *outsider*, però d'una manera ben diferent. Va publicar diversos llibres de poesia escrits en clau de sàtira ideològica i costumista, però que també contenien l'expressió amarga de la tragèdia bèl·lica, la melangia de l'exiliat i l'agredolç de la memòria personal. Però malgrat una obra en vers que assoleix moments de notable altura, el que li ha donat un lloc d'honor entre els escriptors del segle XX són els epigrames —alguns dels quals han estat traduïts a l'alemany— i, sobretot, els aforismes. Des del punt de vista formal, doncs, la seva és una escriptura allunyada dels *grans gèneres* consagrats pel cànon literari. Aquesta elecció formal podria ser un motiu suficient per a transcórrer pel món literari sense pena ni glòria. Però s'hi afegixen altres vetos inevitables: ser jueu a Europa Central, escriure en polonès, o ostentar els orígens nobiliaris —i una notòria formació germànica— en ple comu-

nisme soviètic. Podria haver passat desapercebut com un plumífer secundari d'un país perifèric, exòtic, ignot. Però no va ser així. Tot i que ha restat absent dels àmbits culturals hispànics durant dècades, i malgrat ser autor de tirades petites i de mercat reduït a la mateixa Polònia, Lec no és una pura referència històrica, carn de tesis doctorals. És, sens dubte, un dels escriptors més clarividents d'una literatura poderosa i fascinant. Les lletres poloneses encara reserven moltes sorpreses per als d'aquesta vora del Danubi.

La literatura de Lec no és d'accés fàcil; exigeix esforços constants d'interpretació i un sentit de l'humor molt peculiar, i també els lectors indígenes hi troben dificultats remarcables. I en part és perquè en les seves mans cada aforisme representa una exhibició de virtuosisme conceptual i de creativitat lèxica. Lec exerceix una mena de crítica implícita del llenguatge, i precisament a partir del joc, d'un joc que tensa al màxim les possibilitats de l'idioma. *Callembours* i aliteracions, modificacions de paraules perquè assenyalin cap a diversos significats diferents, bromes conceptuals, preguntes retòriques, intertextualitat manipulada, i un llarg etcètera, es condensen en molt poques paraules i constitueixen un petit univers retòric bigarrat i apassionant. Lec converteix el joc de paraules —un

Guillem Calaforra és lector de català a la Uniwersytet Jagielloński, a Cracòvia. Recentment ha traduït, amb Ewa Łukaszyk, *Pensaments despeninats*, de S. J. Lec (Brosquil Edicions, València, 2003).

truc antiquíssim de la retòrica clàssica i de les tradicions orals— en una habilitat de gran volada artística i, al mateix temps, en un plaer literari de gran intensitat. Però un plaer, això sí, per a paladars refinats i pacients; si bé els aforismes en general són textos exigents, que demanen incursions esporàdiques i una digestió lenta, els de Lec són com la música de Bruckner: no donen satisfacció als consumidors impulsius.

Els aforismes més importants d'aquest gran escriptor es recullen en el volum que ell mateix va titular *Pensaments despentinats*, una veritable «obra oberta» que encara no té edició definitiva: no se sap quants d'aquests microtextos va deixar pels calaixos, dormint el son dels inèdits, ni quants dels que van aparèixer en les revistes varsovianes de postguerra no han estat encara rescatats per a la posteritat. La totalitat dels *Despentinats* accessibles es troben repartits —i repetits— entre tres editorials (Allegro ma non troppo, Noir sur blanc i Universitas). La recent traducció catalana —publicada per Brosquil Edicions i realitzada pel sotasignat juntament amb la romanista polonesa Ewa Łukaszyk—, amb més de dos mil aforismes *letzians*, constitueix la tria més generosa de *Despentinats* publicada fins avui fora de Polònia. A la introducció del llibre hem exposat els fets més importants de la biografia, l'estètica i la ideologia de Lec. Ens hi remetem, doncs, amb la doble intenció de no repetir coses ja dites i d'incitar el lector al contacte directe amb l'obra de Lec, sense exègesis intermediàries.

Els comentaristes d'aquesta edició s'han apressat a celebrar la connexió fusteriana que suggereix el llibre. L'analogia té la seva part de veritat, sens dubte. El caràcter moralista, la fe en la raó, una certa tira-

da a l'humor bròfec, la contundència en l'expressió, són trets compartits per tots dos. Però Lec no exhibeix el lloc comú fusterià —tan suat, tan repetit, tan poc creïble— de l'escepticisme, ni presenta la més mínima concessió als postulats filosòfics del nihilisme amoralista o d'un positivisme *démodé*. Tot i maleir amb certa freqüència la secta perillosa dels *creençòmans* i ser un home independent fins a la tossuderia, Lec manté i reforça unes profundes conviccions morals i polítiques, tan arrelades que el porten a agafar les armes contra als alemanys o, en la immediata postguerra, a dedicar una poesia a Stalin (pecat típic del moment, redimit per la seva trajectòria anterior i posterior). No ens trobem davant un autor que negui la capacitat d'assolir certeses, ni tan sols que desconfii de les ideologies disponibles; àcrata comunista en política, la seva moral és bàsicament judeocristiana. Confessa ser un «epígon dels Deu Manaments», als quals n'hauria volgut afegir dos que nosaltres parafrasejaríem així: «no siguis estúpid» i «tinguis sentit del bon gust». Debel·lador incansable del plebeisme intel·lectual, defensa amb vehemència nietzschiana l'aristocràcia de l'esperit i, en un dels seus magnífics malabarismes conceptuals, arriba a propugnar la «divulgació de l'elitisme». En el fons, el satíric Lec té tant d'il·lustrat racionalista com de moralista, però conrea una malèvola alegria, una passió demoníaca pel joc portada fins als límits d'allò raonable. Tot i que també Fuster admetia una part lúdica en els seus aforismes, al capdavant el sarcasme del desencant hi acabava pesant molt més que no pas el joc. I és tot just aquest element, la idea d'una literatura lúdica i filosòfica al mateix temps, el que separa ambdós autors. Lec s'auto-

identifica en diverses ocasions com a *bufó*, un dels personatges més assidus de la fauna dels *Despentinats*. Més exactament: es defineix com un filòsof vestit de bufó i cofat amb un barret frigi. La declaració de principis no podria ser més transparent.

Quin era, als anys cinquanta i seixanta, el «lector model» de Lec? Sens dubte, el supervivent de la burgesia culta i progressista que, obligat pel règim soviètic a viure en condicions d'anonimat proletari, entenia i transmetia aquestes «càpsules de doctrina» com si fossin petites dosis de subversió quotidiana. Malgrat el marc ideològic i moral que li serveix de referència, Lec no escriu per al proletariat, sinó que es dirigeix a un lector més intel·ligent que la censura (la qual, per cert, poca cosa va saber fer amb els *Pensaments despentinats*). Aquests aforismes, abans d'aparèixer en forma de llibre, s'havien anat publicant parcialment en les revistes literàries de l'època i –horror!– en les publicacions més doctrinàries del règim. Llegits avui dia, mantenen intacte i vigent el seu potencial de crítica política, social i estètica; resulta irònic, doncs, que el govern de Varsòvia l'acomiadés en 1966 amb funerals d'heroi de la pàtria.

El precepte fonamental de l'ideari estilístic de Lec és una concepció radical de la *brevitas*, i així ens ho fa saber en diversos passatges. Per això els seus aforismes són tots, sense excepció, flaixos rapidíssims i enlluernadors. Són molt pocs, poquíssims, els aforismes *letzians* que superen les quatre ratlles, i la majoria es redueixen a una sola frase (un imperatiu, una pregunta retòrica, un joc de conceptes, una exclamació, una paròdia); fins i tot n'hi ha uns quants que només consisteixen en una paraula –inventada, això sí: «Grafomannà»,

«Hooligarquia», «Argumentida», etc. Lec travessa la carn amb les seves sagetes verbals; el conceptisme dels seus textos gnòmics dóna lloc a un discurs entretallat, d'estil nerviós i agressiu. Si hi afegim la seva tendència a la caricatura, a la imatge grotesca, al sarcasme cruel, tindrem tres quartes parts dels ingredients dels *Despentinats*. La resta de la recepta, ens la dóna el moralista il·lustrat. Aquest *trotsko* àcrata, enyorador de l'imperi auto-hongarès destil·la l'essència de Voltaire, Grosz i Schönberg, amanits amb la tradició vienesa de l'aforisme: el seu estimat Karl Kraus. Una barreja explosiva, sens dubte, i genial també.

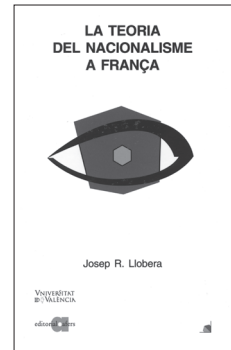
Vist així, qualsevol intent de traduir els aforismes de Lec s'havia de presentar com una mena de lluita contra els impossibles del llenguatge. Els traductors sabíem, d'entrada, que aquesta tasca constituïa un repte i un risc enormes. Un repte, per la quantitat de dificultats que calia superar paraula rere paraula, frase rere frase; un risc, perquè la dificultat atreu l'error de manera gairebé inevitable. El treball a quatre mans estava pensat, doncs, per reduir el risc de patinades. Però ni tan sols aquesta col·laboració no podia garantir un èxit impecable, sense efectes «col·laterals». Un exemple: ja publicat el llibre, Karol Morvay ens va donar llum sobre el sentit d'un aforisme que per a nosaltres era completament opac («No vagareges per Polònia, aniràs a parar a Riga»). Lec deia literalment això, però jugava implícitament amb l'expressió *isc do rygi*, que significa 'vomitar, perbocar'. El cas és que actualment ja no existeix aquesta construcció, pròpia de generacions passades; i d'altra banda, com que antigament era col·loquial, tampoc no apareix als diccionaris polonesos. Una dificultat que havia de

despistar fins i tot a un indígena. Lamentablement, errors com aquest són inevitables en un text tan exageradament difícil com el de Lec.

Encara hauríem d'afegir-hi uns quants aforismes en què el joc lèxic (o conceptual) polonès no té cap correspondència exacta possible en català. En aquests casos hi havia tres opcions: o bé deixar-los fora de la nostra antologia, o bé poblar els peus de pàgina amb abundants notes explicatives, o bé assajar una «traducció creativa», és a dir, més aviat una *versió* del text. La primera possibilitat semblava massa dràstica, i es prestava a una fàcil projecció: si ens ho preniem així, a l'extrem Lec esdevenia intraduïble (i què no és intraduïble, en certa manera?). Massacrar el llibre amb notes a peu de pàgina també hauria estat contraproduent, perquè ni l'autor no ho hauria acceptat ni el lector no hi hauria trobat cap plaer. Plenament conscients del perill que implicava aquesta manera de treballar, en els casos més extrems –no massa, afortunadament– vam decidir d'oferir paràfrasis o, més exactament, jocs equivalents basats en l'original. Si bé alguns resultats s'hauran de revisar en pròximes edicions, no hi ha dubte que el balanç és molt positiu, i així ho han reconegut els crítics.

Els *Pensaments despentinats* són, per fi, disponibles en català. Tant de bo, doncs, que aquesta traducció servís almenys perquè en el nostre àmbit cultural se li reconegués a Lec el rang indiscutible de clàssic contemporani de l'aforisme. Grans autors com Bernhard, Sciascia, Eco o Miłosz ja ho pensaven des de fa anys. Potser hem contribuït a demostrar que no s'equivocaven. □

EL MÓN DE LES NACIONS

Novetat

FRANÇOIS THUAL

Els conflictes identitaris

184 pp., 10,00 €

ALFONS CUCÓ

Els confins d'Europa. Nacionalisme i drets humans a la Mediterrània oriental

190 pp., 10,00 €

ERNEST GELLNER

Nacionalisme

112 pp., 10,00 €

LIAH GREENFELD

Nacionalisme i modernitat

194 pp., 13,00 €

DANIELE CONVERSI

La desintegració de Iugoslàvia

212 pp., 13,00 €

MIROSLAV HROCH

La naturalesa de la nació

182 pp., 13,00 €

GÉRARD BOUCHARD

La nació quebequesa: futur i passat

266 pp., 15,00 €

JOSEP R. LLOBERA

La teoria del nacionalisme a França

162 pp., 15,00 €

PUBLICACIONS DE LA
UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

editorial afers

Miquel Batllori: sis moments

Agustí Alcoberro

ANYS DE FORJA

Miquel Batllori va néixer al pis familiar de la plaça de Catalunya, 2, de Barcelona –ara ocupat pel Triangle– l'1 d'octubre de 1909, quan, com va recordar posteriorment, «encara fumaven, com qui diu, els temples de Barcelona» a causa dels fets de la Setmana Tràgica. La seva era una família burgesa, però un punt heterodoxa. El pare, Antoni M. Batllori de Orovio, era fabricant, però ensems llicenciat en Filosofia i Lletres, i va reunir una important col·lecció d'art. La mare, Paula Munné de Escauriza, era cubana, nascuda a l'Havana, motiu pel qual la llengua familiar dels Batllori era el castellà.

Com tants altres plançons de la burgesia barcelonina d'aleshores, va estudiar a l'escola dels jesuïtes del carrer de Casp, amb un rendiment notable. Però la seva preadolescència va restar afectada per una osteomielitis mal diagnosticada, que va arrossegar des de l'edat d'onze anys. La malaltia li va provocar una tendència permanent a l'obesitat. El ritme escolar es trencava cada estiu amb l'estada a la masia

del Prat de Dalt, a Sant Feliu de Codines, on va conèixer «un món espontani, curull de virtuts ancestrals i de vicis ferotges, de mots bellíssims i renecs esgarrifosos» –i on va fer seu el català del poble.

Els Batllori i Munné eren sis germans –quatre noies i dos nois. Andreu, l'hereu, va estudiar dret i es va fer càrrec de la continuació del negoci familiar. Miquel va optar pels estudis de Filosofia i Lletres –que va compatibilitzar també amb els de Dret, que realitzà com a alumne lliure.

ANYS DE DECISIONS

Quan va entrar a la universitat, l'estudiant Miquel Batllori tenia tot just setze anys. Aquell era un moment polític decisiu, en què el món universitari s'enfrontava a la primera dictadura militar de Miguel Primo de Rivera. El seu curs era format tot just per nou alumnes –entre d'altres, Xavier de Salas, Ramon Roquer i Anna M. de Saavedra. Batllori també tingué relació amb estudiants d'altres cursos, com Guillem Díaz-Plaja, Carles Claveria, Ramon Aramon i Jaume Vicens i Vives.

L'ambient universitari de l'època devia ser enormement rutinari i avorrit –l'ha descrit a bastament Josep Pla a *El quadern gris*. Però Batllori servà sempre un record

Agustí Alcoberro es professor d'Història Moderna a la Universitat de Barcelona. Recentment ha publicat *L'exili austracista, 1713-1747* (Fundació Noguera, 2002).

agraït envers alguns dels seus mestres: Pere Bosch i Gimpera, Joaquim Balcells, Lluís Segalà, Antoni Rubió i Lluch i, sobretot, Jordi Rubió i Balaguer –que li obrí les portes de la Biblioteca de Catalunya, aleshores situada al Palau de la Generalitat– i Antonio de la Torre –amb qui realitzà les seves primeres pràctiques d'arxiu a l'Arxiu de la Corona d'Aragó. També cal destacar la seva relació amb el pare jesuïta Ignasi Casanovas, director espiritual dels pares, a través del qual es vinculà a la Biblioteca Balmes.

En aquells anys es forjà l'ideari personal de Miquel Batllori, construït sobre tres peus d'encaix difícil en temps convulsos: catolicisme en religió, liberalisme en política i catalanitat en l'àmbit cultural i identitari. Malgrat les servituds inevitables, la seva vida ha estat coherent amb tos ells.

ELS ANYS MÉS TRISTOS

El 1928, amb dinou anys i dues carreres universitàries, Batllori ingressà al noviciat de Gandia de la Companyia de Jesús. La proclamació de la Segona República l'agafa al noviciat de Veruela, a l'Aragó. Com a novici, Batllori va haver d'exiliar-se a Itàlia el 1932, en compliment de l'article 26 de la Constitució republicana, que proclamava l'expulsió dels jesuïtes.

Els anys que passà al noviciat d'Avigliana, prop de Torí, i a Bollengo deixaren un balanç agre dolç. L'ambient dels jesuïtes exiliats es trobava amarat d'un reaccionarisme ferotge. Però també aquell va ser el període en què Batllori va poder endegar les seves primeres recerques. Ja feia algun temps que Ignasi Casanovas havia iniciat els seus estudis sobre els jesuïtes de la Uni-

versitat de Cervera, on creia percebre la llavor de la Renaixença. La investigació s'havia de continuar a Itàlia, on van anar a parar la majoria de jesuïtes expulsats el 1767. La nova situació feia possible la recerca, i Batllori va ser l'home triat per dur-la a terme. Però el jove Batllori va posar una condició, sorgida de les seves observacions a les biblioteques torineses: volia aprofitar aquell peculiar *iter Italicum* per estudiar també la influència de la literatura catalana medieval –i notablement de Ramon Llull i d'Arnau de Vilanova– en la cultura italiana coetània. D'aquesta manera, pogué endegar dues de les seves línies de treball més profitoses.

El retorn a l'Espanya *nacional* va ser un cop molt dur. Després d'ordenar-se sacerdot (1940) i de llegir la tesi doctoral *Francisco Gustà, apologista y crítico (Barcelona 1744-Palermo 1816)* (1941), Batllori va ser confinat, en una mena d'exili interior, a Mallorca, on va exercir com a professor d'ensenyament secundari al col·legi de Montision dels jesuïtes. Malgrat tot, va establir importants amistats aleshores i va poder endegar altres tasques, com l'edició de les *Obres Catalanes* d'Arnau de Vilanova (1947), amb què es reprengué la col·lecció «Els Nostres Clàssics».

ANYS DE RECERCA

El 1947, acabada la Segona Guerra Mundial, Batllori va ser cridat a Roma com a membre de l'Institutum Historicum Societas Iesu. Se li encarregà la tasca de continuar la Biblioteca d'escriptors jesuïtes espanyols anteriors al segle XIX que havien iniciat Juan José de Uriarte i Mariano Leцина. Aviat es vinculà a la revista *Archivum*

Historicum Societatis Iesu, de la qual fou director en dos períodes (1951-1969 i 1974-1981). També, des de 1952, va ser professor de la Universitat Pontifícia Gregoriana, on impartí Història Moderna de l'Església i Història de l'Església Llatinoamericana. A Roma, Batllori va viure amb esperança els anys del Concili Vaticà II i va mantenir un contacte permanent amb intel·lectuals catalans i espanyols de totes les tendències. Durant els anys romans, Batllori va realitzar una tasca destacada com a membre del Comitè Internacional de Ciències Històriques i va esdevenir membre numerari de la Real Academia de la Historia i soci corresponent de l'Institut d'Estudis Catalans.

Aquells van ser anys molt fructífers en el camp de la recerca. A més dels camins ja endegats, Batllori n'obrí d'altres, de gran interès. Esmentem-ne tot just els més importants: l'estudi de la figura i l'obra de Baltasar Gracián –un altre jesuïta incòmode i heterodox, per qui sempre sentí una empatia innegable–, que inicià ja el 1947; les recerques americanistes, que van començar arran del seu primer viatge al nou continent (1949-1950); i la família Borja, amb qui topà vers 1952, en descobrir a l'Arxiu Vaticà una important col·lecció de cartes dels anys 1493 i 1494 redactades en llengua catalana.

A més, durant els anys 1968-1991, Batllori endegà –juntament amb Manuel Arbeloa– una altra tasca de dimensions titàniques: l'edició de l'Arxiu Vidal i Barraquer dels anys 1931-1936, que constitueix una font privilegiada per entendre les relacions entre la Segona República i l'Església.

Però la seva popularitat –si en podem dir així– en terres catalanes s'inicia amb la

publicació de *Vuit segles de cultura catalana a Europa* (1958), una obra que va haver de ser reeditada tot seguit (1959), i a la qual seguiren els aplecs *La cultura hispano-italiana de los jesuitas expulsos* (1966), *Catalunya a l'època moderna: Recerques d'història cultural i religiosa* (1971), *Galeria de personatges: de Benedetto Croce a Jaume Vicens i Vives* (1975), *A través de la història i la cultura* (1979), *Orientacions i recerques. Segles XVII-XX* (1983) i *Humanismo y Renacimiento. Estudios hispano-europeos* (1987).

ANYS DE RECONeixEMENT

El retorn a Catalunya s'inicià, amb períodes cada cop més llargs, un cop Batllori abandonà la docència regular a la Universitat Pontifícia Gregoriana (1980) i les tasques de direcció a l'*Archivum Historicum Societatis Iesu* (1981). Al Principat, Batllori s'hostatjà de primer a la residència dels jesuïtes del carrer de Llúria de Barcelona, i després al Centre Borja de Sant Cugat del Vallès.

Però, com corresponia a una vida tan intensa i a un capteniment tan actiu, els anys de jubilació de Batllori van ser també un període frenètic. A més, la seva longevitat i un especial encadenament de coincidències –amb les quals té molt a veure la seva personalitat i la seva bonhomia– van fer que Batllori pogués gaudir en vida d'un reconeixement sincer per part de la comunitat universitària i de les institucions. També en aquest punt, el seu ha estat un cas del tot excepcional en un país que tendeix més aviat a la ingratitud amb els seus homes i dones més destacats.

No es tracta ara de citar tots els reconeixements que li van ser dedicats en els

darrers anys de la seva vida. Esmentem-ne, però, alguns: els doctorats *honoris causa* per la Universitat de València (1975), per la Facultat de Teologia de la Universitat de Barcelona (1978), per la UNED (1993), per la Universitat de les Illes Balears (1994), per la Universitat Pontifícia de Comillas (2001) i pel conjunt de les universitats catalanes aplegades a l'Institut Joan Lluís Vives (2002); la Creu de Sant Jordi i la Medalla d'Or de la Generalitat de Catalunya; la Medalla d'Or del Govern Balear; el Premi Lluís Guarner de la Generalitat Valenciana; el Premi d'Honor de les Lletres Catalanes; el Premi Ciutat de Barcelona; la Gran Cruz de Alfonso X el Sabio, el Premio Príncipe de Asturias de Ciencias Sociales i el Premio Nacional de las Letras; i l'Österreichisches Ehrenkreuz für Wissenschaft und Kunst, entre molts altres.

Però allò que ocupà els darres anys de la seva vida va ser l'edició de l'*Obra Completa*, una empresa cultural que ha d'acabar omplint vint volums de grans dimensions, i que no hauria estat possible sense l'entossudiment de persones com Eliseu Climent, Eulàlia Duran i Josep Solervicens. Aquest és, sens dubte, l'homenatge més merescut, i també el més sentit per l'autor. L'*Obra Completa* permet avui acostar a un públic ampli un conjunt de treballs publicats de manera dispersa, sovint

en textos col·lectius de caire erudit o congressos realitzats en àmbits geogràfics molt diversos.

A MANERA DE BALANÇ

Feia fred a l'església de Sant Pere de Sant Cugat del Vallès el dimarts 11 de febrer, quan vam assistir al funeral de Miquel Batllori. Un conjunt de persones d'àmbits molt diversos ens van aplegar allí per retre el darrer homenatge a l'home i a l'amic. Mentre se celebrava l'acte, no em vaig poder estar d'encadenar un munt de records que servaré tota la vida: des de la seva gentil acceptació per presidir el tribunal que havia d'avaluar la meua tesi doctoral, l'any 1993, fins al magnífic pròleg que redactà la tardor del 2002 per al meu llibre *L'exili austriacista (1713-1747)* –tot passant, entre d'altres, per les converses que vam esmerçar arran de la publicació de la seva biografia, entre el 1999 i el 2000.

Els homes bons –i Batllori ho ha estat– deixen bons records. Els intel·lectuals excepcionals ens lleguen, a més, l'obra. La lectura de l'*Obra Completa* de Miquel Batllori no constitueix només un acte d'homenatge: és també un exercici plaent que contribuirà a fer-nos més savis i més bons. □

Totalitarisme: una aproximació imprescindible

Ismael Saz

El totalitarisme. Història d'un debat

Enzo Traverso

Traducció de Jordi Muñoz

246 pp., 2002, Publicacions de la Universitat de València, València

Els darrers anys el terme o noció de totalitarisme sembla que s'ha imposat una mica pertot arreu, als mitjans de comunicació, en el lèxic dels polítics, en el de nombrosos científics socials i encara –no sense diferències remarcables– entre els historiadors. És, per dir-ho així, un terme polític de moda, una mena de *passe partout* el significat exacte del qual ningú no té cura de precisar, però que tothom sembla entendre. I és, per descomptat, com s'esdevingué temps enrere amb el feixisme, un terme polític que es fa servir gairebé sempre de manera acusatòria a l'efecte de la desqualificació-demonització de l'enemic polític. Totalitaris foren o són, es diu si fa no fa, el nazisme i una mica menys el feixisme italià; el franquisme, si més no en alguns dels seus trams; la Unió Soviètica de

Stalin, si no tota l'experiència comunista en qualsevol temps i lloc; molts dels moviments nacionalistes actuals; i quan la conjuntura apressa –o se la vol apressar–, la Iugoslàvia de Milosevic o l'Iraq de Saddam Hussein.

Si bé es mira, ja en aquesta simple aproximació impressionista hi ha dos elements substancials que poden ser aïllats amb certa facilitat. Primer, la manca de concreció, l'escassa precisió del terme; segon, el seu contingut ideològic enunciat en termes negatius per oposició a la democràcia liberal+economia de mercat, a la cosmovisió occidental. Tot sovint, l'evocació del «totalitarisme» funciona a manera d'avís en el sentit d'advertir, si més no, d'algun germen o risc de totalitarisme en qualsevol repte radical a l'anomenat «pensament únic». L'evocació del passat del «totalitarisme» s'erigeix així com una mena de barrera inexpugnable enfront de qualsevol futur alternatiu.

En el món de les ciències socials les coses funcionen d'una forma relativament distinta, tot i que no està clar ni de bon tros que no hi estiguen també presents, d'una manera implícita i més o menys conscient, els dos elements al·ludits. Deixant-los ara de banda, hom podria dir, en tot cas, que el tema o el problema del totalitarisme sembla que s'ha focalitzat a l'entorn de les similituds i presumptes identitats entre el comunisme i el nazisme. Reprenent en aquest sentit el que arribà a ser el paradigma dominant al món anglosaxó en temps de la Guerra Freda, alguns llibres molt esbombats com ara els de François Furet, Ernst Nolte o el *Llibre negre del comunisme*,¹ per citar-ne només els més coneguts –i sense ignorar les diferències que existeixen entre uns i altres–,

palesen a la perfecció aquest *revival* de la noció de totalitarisme.

Hi ha quelcom, o molt, de paradoxal en tot això. Si les teories del totalitarisme de la Guerra Freda tenien un punt d'instrument de combat contra el comunisme, aquest ha desaparegut ja com a enemic reconeixible; si aqueixes teories apuntaven que com a estats totalitaris els règims comunistes eren tan rígids que mai no podrien evolucionar i, encara menys, desaparèixer per si sols, «implosionar», la història ha demostrat justament el contrari. I tanmateix és precisament després d'aquesta «implosió» que es produeix aquest veritable triomf de la idea de totalitarisme. D'una altra banda, i en una línia radicalment distinta, els estudis comparatius des de perspectives serioses sobre les experiències nazi i soviètica, sobre el nazisme i el bolxevisme o, millor encara, sobre el nazisme i l'estalinisme, han sovintejat i han donat lloc, en alguns casos, com ara els de Kershaw i Lewin i Henry Rousso a excel·lents volums col·lectius.²

Així doncs tenim, per dir-ho així, dues maneres diferents, dues vies alternatives, d'enfrontar-nos a un mateix tema. I per què? Hom podria dir que en un sentit, des d'una d'aquestes perspectives, el triomf de la cosmovisió occidental, assimilada a la democràcia liberal, ha potenciat tot allò que hi havia d'ideològic, propagandístic i apològic en la noció de totalitarisme pròpia de la Guerra Freda, per a girar-se ara especialment contra la cultura comunista en el sentit més ampli, però també contra tot el que fou la cultura antifeixista de la postguerra o el pensament crític en l'actualitat. Per una altra banda, des de l'altra perspectiva, es tractaria d'aprofitar les immenses possibilitats que ofereix la fi

del comunisme en termes de possibilitats de recerca, d'alliberament de les pressions ideològiques i de recuperació de la consciència crítica, per indagar, per desvelar, per aprofundir en l'estudi d'aquest gran enigma que és el fet, inqüestionable, de l'existència de coincidències decisives entre dues grans experiències antagòniques com la nazi i l'estalinista, que constitueixen els majors episodis criminals del segle XX.

D'aquestes premisses, és a dir, l'existència de similituds i el caràcter antagònic d'ambdues experiències, parteix el llibre d'Enzo Traverso, un llibre que és, tanmateix, molt més que això, una eina imprescindible per tot aquell que vulga fer-se una idea sòlida i fonamentada sobre el que significa o pot significar la noció de totalitarisme. I a través d'això, dels modes en què es pot construir —o no— la consciència crítica de tot un segle, el segle XX.

Traverso, en efecte, forneix l'única resposta possible davant allò que la noció i el terme de totalitarisme, com a tal, ha estat al llarg de vuit dècades: «polimorf, malleable, elàstic i, en definitiva, ambigu» (p. 240). És a dir, a partir del reconeixement d'aquesta característica definitòria, l'autor pot resseguir aquests significats múltiples, els seus canvis i interrelacions al llarg de quasi un segle, en un exercici d'història de les idees, d'història intel·lectual, que és l'únic que pot aportar al lector interessat les claus necessàries i imprescindibles per tal de saber de *què* es parla quan es parla de totalitarisme i, també, de *qui* es parla, i des d'*on*, quan es parla de totalitarisme.

En aquest sentit, la reconstrucció de la trajectòria de la idea de totalitarisme en les seues etapes successives que fa l'autor es configura com l'únic mitjà possible per copsar aquella complexitat polimòrfica de

què parlàvem. I això ja des dels orígens de la idea de totalitarisme: prefigurada arran de les experiències de la Gran Guerra com a guerra *total* i camí cap a la barbarització de la política; esgrimida en els ambients de l'antifeixisme italià per denunciar el règim de Mussolini; i tot seguit reapropiada pel mateix feixisme italià, el primer que s'autodefiní com a totalitari, l'únic que ho va fer de forma plena i absoluta. No és sobrer remarcar que ací rau una de les primeres paradoxes de l'itinerari del terme. És a dir que el pioner, el feixisme italià, ha acabat quasi desapareixent en determinats enfocaments en benefici de dos règims, un dels quals, el nazi, tan sols s'hi reconegué ocasionalment com a tal, i l'altre, el soviètic, no ho va fer mai.

Resta en tot cas ben clar, i s'hi argumenta de manera escaient, que l'origen del terme té molt a veure amb la identificació de feixisme i totalitarisme, i que passà al vocabulari internacional des de la seua perspectiva antifeixista original. No menys escaient és la constatació que fa l'autor del fet que les percepcions més rellevants i innovadores de les derives totalitàries de l'estalinisme procediren, gairebé sempre, d'una esquerra que era i continuava sent essencialment antifeixista. La qual cosa esdevé així mateix aclaridora pel que fa al protagonisme, molt justificat, que l'autor atorga als exiliats –d'Itàlia i Alemanya, però també de l'URSS estalinista– en el desenvolupament d'un tipus d'anàlisi que tenia, sens dubte, un fort contingut crític i emancipatori.

El que s'esdevingué després de la Segona Guerra Mundial no és presentat amb menys èmfasi i claredat: l'apropiació ideològica i amb finalitats decididament políticopropagandístiques de la idea del totali-

tarisme pels ideòlegs occidentals de la Guerra Freda, amb la qual cosa el terme perdia tota la seua virtualitat crítica i gran part de la seua potencialitat heurística. Té un interès especial, des d'aquest punt de vista, la constatació que fa l'autor de les fonts d'esquerra del gran referent de les teories del totalitarisme, el de Hannah Arendt, i la manera com, malgrat ella, fou despullat de qualsevol contingut crític anticapitalista i reduït a simple model taxonòmic extraordinàriament simplificador. Però no és pas menys cert, com s'hi remarca de manera oportuna, que en aquest combat ideològic l'esquerra i el marxisme, amb algunes excepcions d'abast limitat, acabaren renunciant a un concepte que ells mateixos havien encunyat, i acceptant-ne l'apropiació per part la dreta. Es tancava així un cercle amb el qual la noció de totalitarisme acabava perdent tot el seu potencial crític original.

Després de tot això i al llarg de l'apassionant itinerari descrit per Traverso, les paradoxes se succeeixen: els anys seixanta contemplen el declivi de les teories del totalitarisme al món acadèmic anglosaxó; el redescobriment de l'Holocaust apunta en la mateixa direcció –atesa la trivilització d'aquest que la noció de totalitarisme comporta–; i a tot això contribueix també la renovació de la historiografia alemanya, que retorna una imatge de l'Alemanya nazi molt més complexa d'allò que suggerien les teories del totalitarisme. La paradoxa rau en el fet que ben aviat el paradigma del «totalitarisme» propi de la Guerra Freda es difondrà, en bona part de la mà d'exmaoistes peneditos, allà on la seua presència havia estat mínima, a França. I ho farà, a més a més i progressivament, d'una manera que –per dir-ho així– extremarà la

paradoxa: novament deixant de banda algunes excepcions, els autors i intel·lectuals francesos que adopten el vell paradigma reduccionista de la Guerra Freda orienten els seus estudis i valoracions cap a la Unió Soviètica i el bolxevisme, justament en el moment en què la historiografia francesa comença a indagar en l'experiència de Vichy i a descobrir, a França, bastant més feixisme del que mai s'havia percebut. Unes paradoxes i uns encreuaments, fet i fet, que es multiplicaran els anys successius amb allò que l'autor, de manera molt adequada, en diu la «resurrecció sospitosa» posterior a 1989.

Cal insistir que el recorregut que ha dut a terme l'autor és l'únic procediment perquè el lector se situe adequadament davant del problema del totalitarisme. Dit d'una altra manera, permet allunyar-se de dues perspectives igualment reduccionistes: la que considera que el terme és un producte i prou de la Guerra Freda, i per tant és del tot inservible, i la que parteix del supòsit tautològic, empobridor i profundament ideològic segons el qual el terme «totalitarisme», com si fos una enunciació màgica, dóna compte per si sol, estableix i demostra l'existència d'una identitat de fons, quasi substancial, entre el nazisme i el bolxevisme.

Superats aquests reduccionismes, la noció de totalitarisme —en contraposició oberta amb les «teories del totalitarisme»— podria recuperar aquell potencial crític, emancipatori i heurístic que tingué en les seues primeres formulacions de l'esquerra antifeixista i antiestalinista i en alguns corrents, certament minoritaris, que continuaren aquest camí al llarg del segle xx.

És aquesta perspectiva que permet a l'autor de reivindicar la noció de «totali-

tarismes» enfront del reduccionisme de la teoria del «totalitarisme»; constatar l'existència d'alguns trets comuns a tots ells —el seu caràcter essencialment criminal, la negació de l'Estat de dret, l'eliminació de la política com a terreny de lliure confrontació—; i no renunciar tanmateix a la percepció ben clara de les diferències pregones que separaven en tots els aspectes les experiències nazi i soviètica: en les relacions amb la Il·lustració i la modernitat, en les bases, causes i objectius dels terrors respectius, en la capacitat d'evolucionar, etcètera.

No es tracta de fer ací, perquè tampoc no és aquest l'objectiu de Traverso, una anàlisi dels diferents «totalitarismes». Aquesta és una tasca d'historiadors, sociòlegs i polítics que va fent el seu camí en la forma apuntada a propòsit dels llibres de Kershaw-Lewin i Rousso. Però crec que l'autor té raó quan apunta seriosament a la recuperació de tota una línia de pensament crític que pot arribar a fer, i hauria de fer-ho, de la noció de totalitarisme un instrument crític per repensar el segle xx, per fonamentar un comportament ètic i polític responsable, per apostar per un horitzó de llibertat. Com a instrument «insubstituïble», comptat i debatut, que hauria de ser el contrari d'aquell altre, «inservible», a què l'han volgut reduir els enfocaments ideològics i apològètics. Serà possible, això? És aquesta la batalla que ha de menar el pensament crític enfront de l'apropiació del terme pel «pensament únic»? Potser no fóra millor, com suggereixen no pocs estudiosos, d'abandonar el terme?

Siga com vulga, correspon al lector d'extreure'n les seues conclusions. Però per això mateix, i més enllà dels problemes que puguen presentar algunes consideracions o alguns enfocaments de l'autor, cal

concloure que aquest és, sens dubte, un llibre totalment imprescindible per a «llegir» i «parlar» de «totalitarisme» i, a través d'això, una ajuda imprescindible per a pensar el pitjor i el millor segle de la nostra història, el segle XX. □

1. François Furet, *El pasado de una ilusión. Ensayo sobre la idea comunista en el siglo XX*, Madrid, FCE, 1995; Ernst Nolte, *La guerra civil europea, 1917-1945. Nacionalsocialismo y bolchevismo*, Mèxic, FCE, 1994; Stéphane Courtois, Nicholas Werth, Jean-Louis Panné, Andrzej Paczkowski, Karel Bartosek, Jean-Louis Margolin, *El libro negro del comunismo. Crímenes, terror y represión*, Barcelona, Planeta, 1998.
2. Ian Kershaw i Moshe Lewin, eds., *Stalinism and Nazism. Dictatorships in Comparison*, Cambridge, Cambridge University Press, 1997; Henry Rousso, dir., *Stalinisme et nazisme. Histoire et mémoire comparées*, París, Éditions Complexe, 1999. També, entre altres, Marc Ferro, pres., *Nazisme et communisme. Deux régimes dans le siècle*, París, Hachette, 1999; i Mommsen, Benz, Friedländer i altres, *Lager, totalitarismo, modernità*, Milà, Bruno Mondadori, 2002.

L'EURAM: una entelèquia desitjable

Vicent Soler

Euram 2010. La via europea

Josep Vicent Boira

196 pp., 2002, Tres i quatre, València

El tractat de Westfàlia de 1648 que consagrava una única autoritat suprema sobre un territori determinat i delimitat per

fronteres, ja no és vàlid per als estats i sí per a les regions? Aquesta és la pregunta que es fa el professor Josep Vicent Boira, del Departament de Geografia de la Universitat de València –i director acadèmic de la càtedra Ignasi Villalonga–, per tal de permetre's una interessant reflexió acadèmica, però també ciutadana, sobre les possibilitats de cooperació que s'haurien d'obrir actualment entre les «regions» europees i, concretament, entre les que un dia vam formar part de la Corona d'Aragó.

La pregunta deriva, sens dubte, de l'evidència que l'actual estat de les autonomies espanyol ha creat un esquema mental que accepta de més bon grat la pèrdua del poder de l'Estat cap amunt, cap a Brusselles o cap a empreses globals sense base nacional, que cap avall, cap a València, Palma o Barcelona o Vitòria-Gasteiz, Pamplona, Santiago o Canàries. I, sobretot, que crea un concepte nou: les comunitats autònomes tancades i *impenetrables*. Tan impenetrables que s'ha fet, per exemple, del riu Sénia una frontera més inamovible i impermeable que la de la Jonquera.

El professor Boira entén que al darrere d'aquest esquema mental hi ha molta ideologia, molt de nacionalisme espanyol excloent que «no vol ens sub-estats potencs». Per això la prohibició constitucional de federació de comunitats autònomes i, fins i tot, l'obligació constitucional de demanar permís «a la superioritat» per poder establir acords entre elles. O, amb més èmfasi, la necessitat d'utilitzar la *jerarquia* governativa estatal per a la participació de les regions –i ciutats– en l'àmbit internacional i, fins i tot, en l'àmbit tan proper dels afers interns de la Unió Europea.

Però també hi ha una certa concepció de l'espai, de la regió. Una concepció de-

terminista de la regió que pensa que la frontera administrativa regional marca l'inici i la fi dels processos econòmics i també dels processos d'ordenació del territori. Pecat en el qual ha caigut fins i tot la geografia –disciplina que professa l'autor– en la seua fase més clàssica, que va durar fins ben entrat el segle XX. En tot cas, una concepció de la regió certament vella, i més envellida encara arran dels processos de globalització, que obliga a *augmentar l'escala* d'anàlisis i de respostes perquè hi ha un desbordament dels límits tradicionals on es desenvolupaven els problemes.

De la mà de geògrafs de prestigi, com Giuseppe Dematteis, Boira assegura que cada dia resulta més obvi que la regió cal entendre-la com una *construcció intencional* i no com una dada invariant. En aquest sentit, subratlla que, a hores d'ara, la importància d'un país o d'una regió –o d'una ciutat– ja no es mesura en termes de grandària sinó de la capacitat d'incidir en la multiplicitat i en la interacció de funcions i de la posició que s'ocupe en els nusos estratègics a nivell internacional. Més curt, la seua importància dependrà de la riquesa de funcions i de la situació per a contactes en xarxa.

Així, doncs, hem d'admetre que el territori al segle XXI ja no s'organitza de forma vertical sinó en forma de xarxa, en forma polièdrica, a la cerca de sinèrgies per tal d'aprofitar les capacitats de cada part, de cada actor regional, en una lògica *geopolítica* de caràcter planetari.

A l'Europa Unida això significa la tercera onada del procés d'integració, després de la integració dels estats en el marc comú i de la regionalització interna dels estats mateixos. Aquesta tercera onada és l'anomenat procés de *regionalisme regional*,

un regionalisme en el marc europeu que ambiciona, doncs, tenir un caràcter *trans-estatal* i que dedica més atenció a la governança (*governance*) que no al govern (*government*).

Aquest èmfasi en la *governança* sorgeix com a resposta al fracàs de les polítiques clàssiques i jeràrquiques estatals –plantejades de dalt a baix– pel que fa a tractar adequadament les subtils complexitats dels desenvolupaments regionals –i locals– en l'actual estadi de la globalització. Del que es tracta, doncs, és de plantejar perspectives d'anàlisi i solucions de baix cap amunt i amb el protagonisme de *xarxes interempresarials* i *associacions publicoprivades* a escala regional, per replicar millor aquelles subtils complexitats com un model millor de regulació i coordinació.

Doncs bé, aquesta tercera onada del procés d'integració ja es porta a la pràctica arreu d'Europa. L'autor es queixa que tot això es coneix ben poc ací perquè, una vegada més, els Pirineus actuen com una barrera perceptiva dels canvis de mentalitat que es donen a l'altra banda. Com és el cas de les reunions de Postdam (1999) i de Hannover (2000) de ministres europeus de planejament espacial per elaborar l'ESDP (*European Spatial Development Perspective*), la guia d'un futur manual europeu de referència per a l'ensenyament de Geografia en secundària i on totes aquestes manifestacions de canvi de mentalitat hi queden paleses. Com també, els documents *Europa 2000* i *Europa 2000+* realitzats per la DG XVI de la Comissió Europea.

Però no són només projectes docents o escenaris de reflexió. Hi ha també realitats tangibles d'aquest *regionalisme regional transestatal*. Algunes tan antigues com el Benelux, una història que començà el

1921 i que ha tingut seguidors als països escandinaus, a primeries dels anys cinquanta, amb la creació del Nordec (Organització per a la Cooperació Econòmica Nòrdica) per part de Finlàndia, Islàndia, Dinamarca, Noruega i Suècia. Si bé el Nordec no ha estat tan ben implementat com el Benelux, sí que ha tingut alguns profits derivats, com la creació del Nordplan, un institut amb seu a Estocolm per a la formació de tècnics en planejament.

Tornant, però, a la reflexió de l'autor, cal destacar que la UE està afavorint la col·laboració transfronterera de regions, una col·laboració que té precedents en els anys seixanta però que recentment ha pres vol, com és el cas de l'Arc Atlàntic (que abasta ciutats des d'Escòcia fins a Portugal), l'Espai Danubià i l'Arc Llatí (en el qual s'inclou Barcelona).

Tanmateix, el professor Boira tria un altre cas per tal de recollir-lo a tall d'exemple «importable», un exemple que incorpora els principis de flexibilitat, pragmatisme i obertura a la participació dels actors locals, regionals i fins i tot estatals. Ens referim al procés de VASAB 2010 (Visions and Strategies around the Baltic Sea) entre les regions de la mar Bàltica sense excepcions, que naix d'un acord entre les parts signat el 1994 (hi ha una versió actualitzada, el VASAB 2010+). Aquest procés ha concretat actuacions destacables en matèria de transport marítim, en turisme i en desenvolupament de les illes i les zones costaneres.

L'autor tampoc oblida un altre exemple semblant, el de O Eixo Atlantico, per a la cooperació de ciutats gallegues i del nord de Portugal, que va rebre les benediccions fins i tot del president Fraga Iribarne, el mateix que ha parlat recentment

d'«alta traïció» a la Constitució quan ha sentit que Pasqual Maragall vol alimentar relacions de cooperació entre les comunitats autònomes de la Corona d'Aragó.

Tot plegat, el professor Josep Vicent Boira tracta de convèncer el lector que aquest llarg reguitzell de reflexions i d'exemples permeten d'albirar un projecte a casa nostra ben interessant, ben adient als nostres interessos. Una entelèquia desitjable: l'EURAM, l'Euroregió de l'Arc del Mediterrani. Una aposta decidida per a la cooperació del País Valencià, Catalunya i les Illes Balears com a nucli dur. I, també, perquè no, de Catalunya Nord (i Llenguadoc) i Andorra i la prospecció de totes les possibilitats per implicar Aragó.

És un llibre per als que encara dubten de la necessitat de la cooperació transregional entre aquests països, per als que confien exclusivament en la forta personalitat de la seua comunitat autònoma per resoldre tots els problemes que la complexa realitat actual planteja, per als desencreguts de bona fe, o senzillament per a les persones poc informades.

Un llibre que arrenca amb una llarga cita, de l'any 1929, del polític francès Aristide Briand, president del Consell de Ministres, quan presenta un projecte d'unió per a Europa. Una cita que inclou les claus principals dels principis de col·laboració entre pobles i territoris europeus que Boira anirà desxifrant al llarg de les 195 pàgines següents. I continua amb una sèrie de referents històrics que, des de casa nostra o des de fora, assenyalen el camí en el cas de la necessària cooperació entre Catalunya i València.

Referents que vénen de lluny, com el de Rafael Trullenque, de 1915, ja citat al seu dia per Alfons Cucó, o el d'Artur Pe-

rucho de 1930. Ara bé, cal posar peu fiter en el cas del reusenc Romà Perpinyà Grau per diversos motius. En primer lloc, perquè ho fa amb una autoritat científica que no tenen els anteriors i, també, perquè parla des d'una trona molt singular, des de la secretaria tècnica del Centre d'Estudis Econòmics Valencians (CEEV) que ocupa des de 1929.

Perpinyà és un dels pocs economistes professionals de l'època a Espanya, i té el càrrec que té al CEEV perquè Ignasi Villalonga, el creador de l'entitat, ha volgut un autèntic expert per aconseguir elevar el to dels estudis econòmics a València. Quan l'any 1932 s'acosta a la problemàtica de l'anàlisi regional, no dubta a plantejar, en la seua famosa conferència titulada «L'interès col·lectiu econòmic a Catalunya i València» (treta del calaix de l'oblit per Ernest Lluch l'any 1975 en la revista *Arguments* 2), la necessitat de la cooperació i la col·laboració entre ambdós espais econòmics. Ho fa de manera ben moderna, palesant els beneficis de la cooperació en una lògica geopolítica i emfasitzant la prioritat d'endegar infraestructures de relació amb Europa.

Els canvis estructurals dels anys seixanta no fan sinó confirmar aquesta mena de plantejaments tot i la llunyania que les autoritats franquistes tenien de qualsevol plantejament subestatal que no fos la província jacobina decimonònica. Seran els organismes internacionals (el Banc Mundial el 1962) o estudiosos a l'empara de la Universitat, qui tornaran sobre el tema, com ara Joan Hortalà (1962), Joaquim Maluquer (1963), Ernest Lluch (1968), Ernest Lluch *et al.* (1976) o Josep Muntaner (1979).

Cal destacar la realització a Barcelona de la Primera Conferència del Mediterrani

Nord-occidental (1984) i la sucosa intervenció de l'economista valencià Rafael de Juan, en la qual s'exposaven les bases interpretatives d'una euroregió viable que aniria des d'Alacant a Roma. Com també les ulteriors aportacions d'Andrés Pedreño tant en la revista *Papeles de Economía Española* com en un llibre col·lectiu sobre l'economia espanyola dirigit pel professor García Delgado (1988) que, per cert, desaparegué en edicions posteriors. O la proposta, el 1992, d'una autoritat econòmica contemporània, com és el professor Fuentes Quintana, d'un arc mediterrani des dels Pirineus al Segura.

Boira reitera l'agraïment a Rafael Niño pel seu llibre *El País Valencià a l'eix del mediterrani* (1992), un llibre essencial, diu l'autor, tot i que encara submergit en grans discussions de caire identitari i geolingüístic, que per a Boira no han de presidir les reflexions sobre l'EURAM (Soler, 1999 i 2001, i Roca, 2001, en matisaran alguns trets). La Generalitat Valenciana, el 1993, publicarà un treball on s'entendrà l'eix mediterrani com un eix europeu de desenvolupament.

Potser, el treball que ha vingut a confirmar totes les presumpcions dels més diversos autors (particularment, el de Parellada *et al.*, 1992) ha estat un fred, desapassionat i voluminós informe elaborat per Joan Oliver i un equip d'economistes per a quatre caixes d'estalvi (2002) on es demostra que les comunitats autònomes de la Corona d'Aragó són clarament una regió econòmica des del punt de vista de l'intercanvi de mercaderies i dels fluxos comercials interns.

La tesi que defensa Boira recolza en tota aquesta literatura i planteja el pas d'aquesta regionalització de les dades econò-

miques al *regionalisme dels acords i de les actuacions concertades* que, per a ell i cada vegada per a més gent, ha de ser l'EURAM. Una entelèquia desitjable, com dèiem, pensada en termes d'associacionisme geopolític interregional, un potent ens territorial (amb un grau de formalitat baix i poc institucionalitzat), a mitjan camí entre el govern estatal i la base estricta regional autonòmica, una coordinació per a la resolució de problemes, per a l'ordenació de processos, per a la constitució de *lobbies* de pressió i actuació.

Un model sinèrgic, multipolar i local, seguint les idees de l'economista valencià Rafael Boix (2002). Amb una filosofia *funcionalista* que situe els problemes materials en primer terme (infraestructures viàries i ferroviàries, finançament, mercat laboral...). També, una *cooperació en la competència* per tal de coordinar polítiques en els camps que calga i, particularment, en les àrees de més competència, com el turisme, els ports i aeroports, la projecció comercial exterior, els bancs i les caixes, l'oferta cultural i d'oci, els sectors exportadors com el tèxtil, la fusta i el moble, etc. L'autor esmenta concretament nou blocs de reptes referits a diversos aspectes com a primera relació temptativa d'iniciatives profitoses.

Per als interessos valencians, catalans i balears, la constitució d'aquesta potent euroregió nord-occidental a la península Ibèrica és fonamental. Tan dinàmica i flexible com es vulga, per tal d'establir relacions amb altres comunitats, preferentment amb Catalunya Nord (i Lluenguadoc), Andorra i Aragó. I bastida, a més, sobre els principis de l'interès estratègic i l'abandó de la pràctica nefasta de l'unilateralisme (o bilateralisme amb Madrid) en política i economia, tan corrent a València

i a Barcelona. De fet, aconseguir-ho no serà gens fàcil perquè, com reconeix l'autor, cal vèncer prèviament moltes reticències a cada una de les bandes del riu Sènia, moltes de les quals estan compreses en les reflexions fetes al principi.

Un llibre, en suma, ben interessant i útil, que obre moltes finestres perquè pugua entrar l'aire de la renovació que tant necessitaven les nostres reflexions, sempre insuficients, sobre economia, societat i territori. No cal estar d'acord en tot el que planteja l'autor; cal, si més no, apreciar la desdramatització que fa de manera rigorosa i clara de tantes assignatures pendents que tenim valencians, catalans, balears, i també aragonesos pel que fa a les nostres relacions mútues. □

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BOIX, R. (2002): «Policentrismo y redes de ciudades en la región metropolitana de Barcelona», a J. Subirats: *Redes, territorios y gobierno*, Diputació de Barcelona, Barcelona, pp. 223-246.
- DEMATTEIS, G. (2002): «De las regiones-área a las regiones-red. Formas emergentes de gobernabilidad regional», a J. Subirats: *Redes, territorios y gobierno*, pp. 163-176.
- GENERALITAT VALENCIANA (1993): *Arc mediterrani espanyol. Eix europeu de desenvolupament*.
- HORTALÀ, J. (1962): «Estructuras regionales homogéneas y desarrollo económico», *Moneda y Crédito*, pp. 89-114.
- NINYOLES, R. (1992): *El País valencià a l'eix del Mediterrani*, València, l'Eixam.
- OLIVER, J. et al. (2002): «Aproximació a l'anàlisi de les relacions econòmiques entre Aragó, Illes Balears, Catalunya i Comunitat Valenciana. Àmbit de l'antiga Corona d'Aragó», a <www.parlament-cat.es/activitat/estudica.doc>.
- PARELLADA, M. et al. (1992): «El arco mediterráneo del desarrollo económico español», a J. Velarde et al.: *Ejes territoriales de desarrollo: España en la Europa de los noventa*, Colegio de Economistas, Madrid, pp. 259-296.

- PEDREÑO, A. (1988): «Un eje de expansión económica: Cataluña-Mediterráneo», a J. L. García Delgado: *España, economía*, Espasa-Calpe, Madrid, pp. 989-1020.
- PERPINYA GRAU, R. (1932): «L'interès col·lectiu econòmic a Catalunya i València», a *Economia i finances*, Barcelona (reeditat per primera vegada per Ernest Lluch, el 1975, a la revista valenciana *Arguments*, 2, pp. 189-209).
- ROCA, F. (2001): «El model de societat (i d'economia) de l'Arc Mediterrani», *L'Espill*, 8, pp. 53-68.
- SOLER, V. (1999): «L'Arc mediterrani. Quelcom més que la llengua», *El Contemporani*, 19, pp. 10-15.
- (2001): «El territori també compta», a E. Lluch, *La via valenciana*, 2a. edició, Afers, Catarroja, pp. 304-314.

La història de l'Institut d'Estudis Catalans

Jordi Casassas

Història de l'Institut d'Estudis Catalans, I (1907-1942)

Albert Balcells i Enric Pujol
394 pp., 2002, Editorial Afers-IEC, Catarroja-Barcelona

Hi ha llibres que hom s'adona de seguida que tenen un sentit i omplen un buit, que excel·leixen en un camp concret i que estan destinats a convertir-se en obres de referència, en font de coneixements que permeten completar, enriquir i lligar-ne d'altres que ja teníem. Això és el que passa amb la història que Albert Balcells i Enric Pujol han fet de l'Institut d'Estudis Cata-

lans des de la seva fundació, el 1907, fins a la difícil represa clandestina de l'any 1942, en aquell moment en què el primer franquisme produïa un vertader genocidi sobre Catalunya i la seva cultura.

Els dos autors són prou coneguts en el camp de la història; es podria dir que no necessiten presentació. Però sí que cal recordar que ja havien col·laborat, fa relativament poc, en obres d'unes característiques similars, com ara en la *Història de la Mancomunitat de Catalunya* (1996). Tant en aquest cas anterior com en el que ara ens ocupa, el treball d'aquests historiadors se'ns presenta com un relat positiu i ordenat, d'alt valor heurístic, en el qual els elements valoratius només s'expliciten quan poden ser contrastats documentalment o en la nombrosa bibliografia que utilitzen. És en aquest sentit que ambdues històries institucionals esdevenen obres de referència.

En el cas d'Albert Balcells sí que cal recordar una obra recent, és clar que de menor difusió, que contribueix a il·lustrar l'atenció que ha dedicat recentment a la història institucional i de la institucionalització de la cultura: em refereixo a la breu història que va fer del Col·legi de Doctors i Llicenciats de Catalunya (1999). Pel que fa a Enric Pujol, tot i presentar una trajectòria professional menys dilatada, per raó de l'edat, els seus treballs sobre Ferran Soldevila i sobre el món intel·lectual i cultural de la Catalunya del nou-cents l'han fet sobressortir ja en el renovat camp de la història cultural que es fa a casa nostra.

A Catalunya, des que el corrent catalanista expressat a través de la cultura romàntica del vuit-cents va consolidar la idea que la cultura i la llengua fonamentaven el particularisme català i li conferien

un caràcter en la pràctica culturalment independent (en expressió explicitada per Joaquim Rubió i Ors cap al 1840), l'estudi de les institucions i dels corrents que feien possible aquesta densitat moderna va anar atraient els historiadors de tota mena i condició. Aquesta inclinació va prendre un cos prou gran per atreure l'atenció (en ocasions diríem que l'alarma) d'especialistes com Clarín o com Francisco Tubino (1880).

Poc després, quan el nacionalisme català va recollir aquesta trajectòria i la va convertir en part essencial d'un estatisme local alternatiu al deficient, anacrònic i excessivament uniformitzador que exercia l'estat espanyol, la història de la cultura i de les institucions culturals va esdevenir alhora una pràctica acadèmica molt estesa i una tasca d'acció cultural nacional. Finalment, les llargues dictadures espanyoles del segle XX van afegir el característic (i mai no positiu, com a vegades s'afirma) resistencialisme a aquest subgènere històric.

En les darreres dècades, la història de les institucions culturals, entesa com una part de l'activitat especialitzada i com un compromís cultural nacional, ha tingut representants il·lustres. Recordem l'atenció que li han dedicat gent tan destacada com Alexandre Galí en la seva magna recopilació iniciada en els primers anys del franquisme i començada a publicar en els anys vuitanta, al costat del qual no podem oblidar Martí de Riquer, o els recentment traspassats Miquel Batllori o Pere Bohigas. Pel que fa a les seves aportacions i a l'ambient cultural que representaven, aquesta línia va ser continuada per l'obra de Jordi Galí, Albert Manent, Joaquim Molas o, sobretot, per la d'Enric Jardí (aquí cal no

oblidar la seva història del Col·legi d'Advocats, de 1989) o, potser de manera més tangencial, la de Robert Saladrigas sobre l'Escola del Mar com a institució cultural-pedagògica (1973).

Més tard, en relació amb el panorama historiogràfic renovat els anys setanta per les aportacions de la història social, i en l'ambient cultural i polític inspirat per la transició, van aparèixer altres històries institucionals: la del Centre de Lectura de Reus, obra de Pere Anguera (1977); els treballs sobre el món cultural i ateneístic popular, de Pere Solà (1978); la història del Col·legi d'Enginyers Industrials de Catalunya, obra de Ramon Garrabou (1982), posteriorment enriquida per Santiago Riera Tuèbols (1988) o la història del Centre Autonomista de Dependents del Comerç i la Indústria (Manel Lladonosa, 1988). En aquesta línia, encara que d'aparició més tardana, podríem incloure-hi obres com la d'Oriol Casassas i Joaquim Ramis sobre la Societat Catalana de Pediatria (1993), la de Roig i Rosich sobre la repressió cultural i institucional durant la dictadura de Primo de Rivera (1992) o, entre d'altres, els treballs sobre Palestra o l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, obra de Lluís Duran (del 2000 endavant).

Tant sols preteníem, amb aquestes indicacions, il·lustrar la riquesa plural d'una parcel·la del treball historiogràfic amb un llarg recorregut a Catalunya. No volem oblidar ningú: Xavier Fàbregas, Miquel Porter, Jordi Casassas, Pere Gabriel, J. L. Marfany, Antoni Roca, Jordi Monés i Pujol-Busquets, Francesc Fontbona, Carles Santacana, etc.

Els darrers anys, però, aquesta història de les institucions culturals es pot dir que ha experimentat una certa revalorització,

en contacte amb el canvi de sensibilitat metodològica que va significar la nova història social cultural. I és precisament en contacte amb aquest estadi renovat dels estudis històrics a casa nostra que hem de situar la història de l'Institut d'Estudis Catalans que ara ens ocupa.

LA SIGNIFICACIÓ DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

L'Institut és una institució d'una alta significació cultural i científica, d'una indiscutible projecció política i especialment interessant com a baròmetre de la dinàmica general catalana del segle XX. Els autors de la seva història ens presenten la trajectòria institucional fins el 1942 dividida en cinc grans períodes: el fundacional (1907-1911); el de «les grans realitzacions» (1911-1923); el de la primera resistència, sota la dictadura de Primo de Rivera (1923-1930); el de la recuperació de la normalitat en l'etapa republicana (1930-1936); i el de la dura anormalitat, en els difícils anys de la guerra civil i de la dramàtica postguerra (1936-1942).

Al meu parer, les planes dedicades al període inicial fundacional són especialment significatives i il·lustren molt bé aquest punt on la història institucional es creua amb la història general, en especial amb la de la dinàmica política, i amb la que explica l'entramat de relacions personals, generacionals, de tendències, escoles i interessos que constitueixen la base de la història cultural local (de qualsevol espai local).

La reflexió és doble: d'una banda, pel seu abast conjuntural però, de l'altra, pel que

aquesta iniciativa significa en la llarga durada. L'Institut, si ens fixem bé, es fonamenta en la mateixa orientació que havien pres iniciatives semblants des del segle XVIII, com ara l'Acadèmia dels Desconfiats i, més tard, la de Bones Lletres: crear, com a punt de partida, una estructura cultural que tingués com a finalitat principal l'estudi de la llengua i de la història nacionals (més tard sempre s'hi afegeixen les disciplines científiques). L'Institut s'ha d'entendre, doncs, des de la doble perspectiva cultural i política.

Efectivament, el catalanisme polític de principis del segle XX havia fet un pas endavant i mirava d'impulsar —com se'n explica en aquest llibre— una plataforma de recerca, publicació i internacionalització de l'alta cultura de Catalunya. Es tractava de crear un centre amb vocació de dinamisme, complementari d'una gran «biblioteca nacional» i de l'organització parauniversitària dels Estudis Universitaris Catalans, atès que la universitat oficial es mantenia com un organisme inassolible per al catalanisme polític. El grup dels intel·lectuals, dels professors, dels agitadors culturals, del personal dels mitjans de comunicació, del món literari i editorial, etc. havia assolit una densitat ciutadana suficient per a pensar que podia donar a la inèrcia institucionalitzadora anterior un sentit capaç de generar un país definitivament modern.

Hi ha, a Catalunya, especialment entre els sectors intel·lectuals més o menys actuals, una certa inclinació provinciana a desqualificar aquest esforç institucionalitzador (sovint se l'identifica amb el noucentisme), i a atribuir-li el sentit elitista i de l'ordre propi dels conservadors i el caràcter ridículament localista propi dels

nacionalismes reivindicatius. El llibre que ara comentem explica amb tots els detalls l'abast i la profunditat d'aquesta obra pretesament de tan curta volada, i en ser descriptiu i exhaustiu deixa poc espai per al dubte i les argumentacions malintencionades.

El mateix Prat de la Riba ho explicava als seus col·laboradors (vegeu el text de Jaume Bofill, *Prat de la Riba i la cultura catalana*, conferència de 1910 reeditada el 1979). El cim era l'Institut d'Estudis Catalans, la institució generadora de l'alta cultura nacional; però la base havia d'asentar-se en la difusió de la cultura popular, en l'alfabetització de la majoria, en la promoció cultural i tècnica de la classe obrera o en la integració cultural de la dona, si és que es volia que l'acció dels savis tingués tot el seu sentit, la seva trascendència i la seva repercussió de cara el futur. Prat, home indiscutiblement dretà i misaïre, el 1907 tenia aquesta visió.

La denúncia dels marginats del procés, dels elitismes i dels dirigismes, de les conxorxes dels malintencionats i coses per l'estil —que de tot n'hi va haver, és clar—, no ens ha de desviar l'atenció del procés central. Però, valorar aquest procés al marge de les circumstàncies, dels efectes de l'esclat de la Gran Guerra, de les tensions de la «guerra social», de la repressió de la dictadura de Primo de Rivera o de les limitacions autonòmiques que s'obren el 1934 i que de fet no acaben fins a l'anorreament franquista, constituïria un «pecat històric» que aquest llibre té cura d'evitar amb tota l'autoritat del món.

L'esforç institucional cultural català iniciat el 1907, de quants anys de mínima normalitat (i d'autonomia) va disposar per

poder donar aquells resultats duradors indispensables per a la vida de qualsevol activitat cultural important? No oblidem la tensa situació barcelonina dels tres anys de la dita «guerra social», dels set anys de la primera dictadura o dels vuit anys que van de la suspensió republicana de l'Estatut fins al final derogatori en clau franquista, guerra civil inclosa: en total 18 dels 35 anys que abasta aquesta història.

L'interessant llibre de Balcells i Pujol il·lustra molt bé la trajectòria atzarosa de l'alta cultura catalana de la primera meitat del nou-cents. Però és, al capdavant, un relat que provoca un neguit considerable. Fins i tot quan es va haver de realitzar enmig dels trencaments propis de la guerra civil i de la revolució, l'activitat de l'Institut es va pretendre que transcorregués amb tota la normalitat possible; fins i tot en aquests moments tan dramàtics es va voler que l'alta cultura catalana tingués una difusió adequada i estigués convenientment representada en l'àmbit internacional.

Al capdavant, però, el lector no pot deixar de preguntar-se on és la distància que hi ha entre tota aquella sistemàtica, la institucionalització de la recerca, la concreció d'escoles, la consolidació de línies de treball, els efectes del treball individual, de les obres de normativització, d'infantament de vocacions, de relleus generacionals, etc., que es reflecteixen en aquestes planes i el resistencialisme de catacumba de 1942. El segon volum per força haurà de ser difícil de confegir. Però l'esperem i esperem que s'hi relati l'esforç d'uns individus: l'únic que ha salvat aquest país en les freqüents ocasions en què venien mal dades. □

El segrest de la història

Pau Viciano

Archives interdites. L'histoire confisquée

Sonia Combe

326 pp., 2002, 2a ed., [1a ed. 1994], La Découverte, París

França continua sent un laboratori en ebullició per a copsar la importància de la història, com a ciència i com a memòria, en la vida de les nostres societats. Arreu d'Europa han sorgit debats públics sobre la utilització política del passat a propòsit de commemoracions nacionals o de l'ensenyament, i fins i tot s'ha parlat del paper que haurien de tenir les humanitats –i sobretot la història– en les polítiques acadèmiques de recerca. Darrerament, però, l'atenció també s'ha centrat en la matèria primera amb què s'elabora un coneixement que, a la fi, es difondrà a les aules escolars o als mitjans de comunicació. Els arxius, els dipòsits on es conserva la documentació de caràcter històric, una discreta institució del segle XIX, han passat a situar-se en el primer pla de l'actualitat política i civil. A casa nostra, les discussions al voltant de la gestió de l'Arxiu de la Corona d'Aragó o dels anomenats «papers» de Salamanca són una mostra recent de les implicacions «extraarxivístiques» de tota mena –i no necessàriament il·legítimes– que poden condicionar el debat sobre

aquests veritables dipòsits de la memòria i especialment sobre qui n'ha de ser el guardià. Un aspecte aquest, el del control dels arxius, que remet al problema clau de qui defineix les normes d'accés a la documentació. Quan es tracta de materials relatius a un passat remot, ja definitivament clausurat, la restricció a la consulta dels fons té sobretot un caràcter tècnic, vinculat a l'estat de conservació dels documents i a les disponibilitats de personal i de mitjans materials de l'arxiu. Però quan els fons pertanyen a un passat que no ha acabat de passar, que encara pot tenir una influència directa en la vida pública del present, aleshores a aquelles consideracions tècniques se n'afegeixen altres de polítiques, normalment dictades per la raó d'estat.

La protecció de la seguretat i de la privacitat, són arguments sòlids per restringir la mirada pública sobre afers d'un passat recent, però també poden esdevenir excuses per a limitar l'accés als documents que parlen de les zones fosques de la història pròpia. I França, en els últims cent anys, ha sofert onades antisemites, dues guerres mundials, un règim dictatorial com el de Vichy i diverses guerres colonials, una història convulsa que ha donat episodis i èpoques negres que es voldrien ocultar tant com fos possible. El llibre de Sonia Combe denuncia les raons d'estat que subjauen darrere la legislació –i la pràctica arxivística– francesa que regula –és a dir, restringeix– l'accés dels investigadors i dels ciutadans en general als documents històrics recents. Des de seua publicació inicial en 1994, *Archives interdites* ha generat un apassionat debat públic, en què no van trigar a posicionar-se en contra les associacions professionals conservadores i els organismes estatals.

Historiadora especialitzada en l'Europa de l'Est, Sonia Combe és una bona coneixedora del control que exercien els règims totalitaris sobre la formació i la difusió de la memòria col·lectiva. Per això es va sorprendre quan constatà que els estats democràtics, com és el cas de la República francesa, també podien adoptar actituds restrictives, per bé que sovint més subtils, per negar als ciutadans el coneixement de períodes conflictius del passat nacional. Així, els principis de transparència democràtica proclamats per la Revolució es van veure severament retallats a la fi del segle XIX, en plena crisi política provocada per l'afer Dreyfus. Significativament, el mateix dia que Zola publicava el seu famós «J'accuse», s'aprovaven unes normes legals que, de fet, protegien les actuacions dubtoses de l'estat de la mirada de periodistes i intel·lectuals crítics. Perquè d'això es tractava: d'evitar que els secrets incòmodes del poder poguessen arribar al coneixement d'una opinió pública cada vegada més influent. Era significatiu que fins aleshores no s'hagués vist cap perill en la recerca dels historiadors, que imbuïts per l'esperit erudit i positivista renunciaven a estudiar el passat proper en benefici d'altres èpoques que, per la seua llunyania, permetien un tractament suposadament objectiu. Des de principi del segle XX, doncs, la legislació francesa sobre l'accés als arxius es va endurir considerablement, de manera que encara en l'actualitat s'hi perpetuen veritables zones d'ombra.

Fins fa ben poc les mateixes actes del procés Dreyfus havien estat fora de l'abast del públic, i alguns episodis relativament remots com la repressió dels motins de soldats al front durant la Primera Guerra Mundial són objecte de censures. Però ha

estat sobretot el règim de Vichy la vasta zona històrica que s'ha tancat més a l'escurtini dels ciutadans. L'amnistia legal dels fets que es van produir en aquells anys tenebrosos ha dut aparellada la imposició, fins fa ben poc, d'una amnèsia històrica. Com a tema d'estudi acadèmic i de debat públic, la França del mariscal Pétain ha anat guanyant atenció, però els arxius estatals que haurien permès un millor coneixement d'aquest passat continuen en gran part tancats. Especialment sensible és la documentació sobre els camps d'internament utilitzats primer per concentrar els republicans espanyols i posteriorment els jueus francesos que eren lliurats a mans dels nazis. Però la guerra d'Algèria, una guerra especialment bruta, amb actes de veritable terrorisme d'estat comesos fins i tot en el territori metropolità, també s'ha beneficiat de l'oblit legal, cosa que ha permès de justificar l'ocultació dels arxius que facilitarien l'estudi acadèmic del període i la formació d'una memòria crítica que restituís la veritat dels fets i les conseqüents lliçons democràtiques. El rigor amb què s'han tancat els arxius relatius a la qüestió algeriana ha fet que alguns dels responsables de crims d'estat no sols es beneficien de la impunitat legal, sinó que ni tan sols tinguen una condemna moral i que, fins i tot, hagen pogut demandar per difamació els autors que, basant-se en fonts orals accessibles, han assajat de reconstruir episodis de la guerra bruta que els implicaven directament.

La restricció de l'accés a la documentació comprometedora, però, no sols s'ha basat en el pes de la legislació, sinó que més enllà d'aquest marc ja estret, les actituds pràctiques d'un sector importat dels professionals, per convicció o per la seua

inseguretat davant els responsables de la política arxivística, encara ha bloquejat més els esforços dels ciutadans que tracten de consultar uns dossiers pràcticament secrets. Unes vegades ha estat la manca de catàlegs, d'altres la falta d'informació al públic, i encara la incúria o la mala voluntat de les administracions que, al capdavall, han desembocat en l'ocultació de fons documentals tan importants històricament com incòmodes per a un estat que no deixa de veure's, així, com a continuador del que va col·laborar amb el nazisme. L'existència de fitxers policials sobre els pacifistes francesos, els arxius de la intel·ligència militar alemanya i de la Gestapo relatius a França, el cens de jueus establert per Vichy per facilitar les mesures antisemites que acabarien en els camps d'extermini o, amb una data més allunyada encara, el «dossier secret» de l'afer Dreyfus, són fons documentals que es creien perduts quan, en realitat, havien estat ocultats a la societat i als historiadors.

Podria al·legar-se que la rigidesa del sistema legal té excepcions quan es tracta de facilitar fonts per a la recerca científicament solvent. És cert que la llei francesa preveu un sistema de derogacions per facilitar la documentació als historiadors, però com denuncia Sonia Combe, aquest procediment manca totalment de transparència i d'imparcialitat, i beneficia al-

guns grups d'investigadors sobre altres, mentre que deixa pràcticament fora els ciutadans que, sense ser historiadors professionals, volen conèixer pels seus mitjans algun aspecte d'aquest passat fosc. En la pràctica, el sistema de derogacions reforça el poder de l'estat sobre la recerca acadèmica, afavorint l'autocensura dels investigadors i la formació de xarxes clientelars que aspiren a guanyar-se el vist-i-plau de les autoritats que controlen els arxius. El diagnòstic que ofereix aquest llibre sobre l'accessibilitat als arxius necessaris per a bastir la història contemporània i del temps present, resulta necessàriament crític. La legislació i la política de l'administració francesa tendeix a confondre l'amnistia legal d'èpoques conflictives amb la voluntat d'oblit, i amb la falta de transparència i el caràcter selectiu de la vàlvula d'escapament que suposen les autoritzacions excepcionals se soscava el pluralisme historiogràfic i, en separar els historiadors d'ofici del conjunt dels ciutadans, es reforcen les desigualtats dins d'una societat democràtica. En definitiva, amb aquest llibre lúcida es palesa com les restriccions exagerades al coneixement del passat constitueixen una mostra alarmant, i que havia passat massa desapercebuda, de la manca de qualitat d'algunes democràcies occidentals. I no sols de la França de tradició jacobina. □

L'ESPILL

BUTLLETA DE SUBSCRIPCIÓ

Nom i cognoms _____

Adreça _____ Població _____ Codi postal _____

Telèfon _____ c/e _____

Em subscric a la revista *L'Espill* per 3 números (1 any) a partir del número _____, raó per la qual:

- Us tramet un xec per valor de 24 euros* a nom de: Universitat de València. Revista *L'Espill*.
- Us envie fotocòpia de l'ingrés de 24 euros*, a nom de la revista *L'Espill*, en el compte corrent de la Universitat de València (Bancaixa, Urbana Sorolla de València: 2077-0735-89-3100159143).
- Us autoritze que domicilieu el cobrament de la subscripció anual al meu compte corrent _____ (20 dígit) del Banc o Caixa _____ (En aquest cas la renovació, si no s'indica el contrari, serà automàtica.)

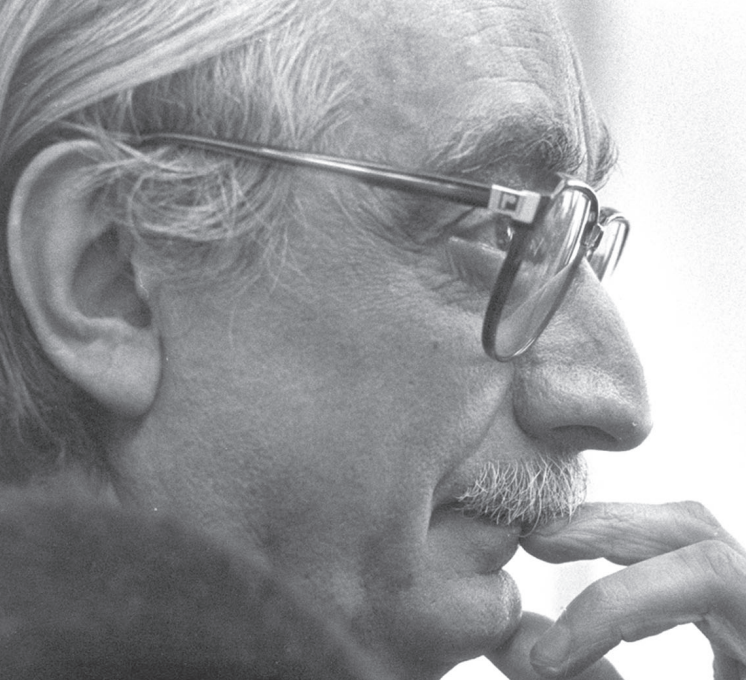
* Preu a Europa: 27 euros Resta del món: 30 euros

Data _____

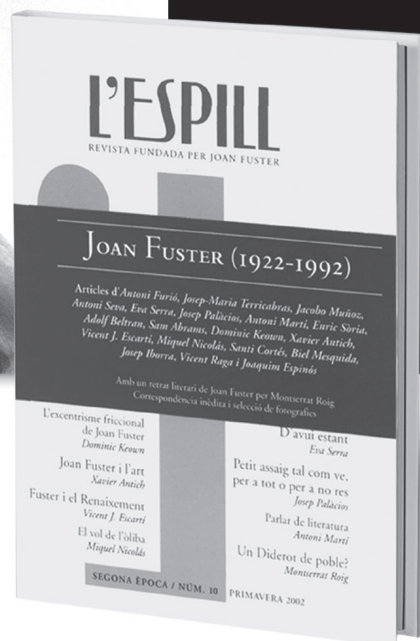
Signatura

L'Espill. Publicacions de la Universitat de València
c/ Arts Gràfiques, 13 – 46010 València
lespill@uv.es

L'ESPILL

Joan Fuster
1922-1992

L'ESPILL Núm.
10

Número especial dedicat a Joan Fuster

als deu anys de la seua mort i als quaranta
de l'aparició de *Nosaltres els valencians*

Articles d'Antoni Furió, Josep-Maria Terricabras, Jacobo Muñoz, Antoni Seva, Eva Serra, Josep Palàcios, Antoni Martí, Enric Sòria, Adolf Beltran, Sam Abrams, Dominic Keown, Xavier Antich, Vicent J. Escartí, Miquel Nicolás, Santi Cortés, Biel Mesquida, Josep Iborra, Vicent Raga i Joaquim Espinós

Amb un retrat literari de Joan Fuster per Montserrat Roig,
Correspondència inèdita i una selecció de fotografies

**Una aproximació imprescindible a la personalitat i l'obra
de l'intel·lectual valencià més influent del segle XX.**